

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

ЗБІРКА МЕТОДИЧНИХ РЕКОМЕНДАЦІЙ

до відзначення пам'ятних дат
у загальноосвітніх навчальних закладах

Дніпро / ЛІРА / 2017

УДК 373.091.33-027.22:294.2](072)

ББК Ч421(4Укр)352.13я72-1

3-41

З-41 **Збірка методичних рекомендацій** до відзначення пам'ятних дат у загальноосвітніх навчальних закладах / розроб. і упоряд. : Г. Байкеніч, О. Охрімчук. – Дніпро : ЛІРА, 2017. – С. 220. : іл.

ISBN 978-966-383-893-9

Видання містить методичні рекомендації, інформаційні, візуальні та довідкові матеріали, розроблені Українським інститутом національної пам'яті до використання у навчально-виховному процесі. Матеріали присвячено відзначенню пам'ятних дат та ювілеїв видатних осіб історії України, вшануванню борців за незалежність України у XX столітті, жертв тоталітарних режимів.

Збірка може стати у нагоді вчителям і викладачам загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладів; науковцям, працівникам обласних, районних, міських державних адміністрацій, Інститутів післядипломної педагогічної освіти, фахівцям національно-патріотичного виховання.

УДК 373.091.33-027.22:294.2](072)

ББК Ч421(4Укр)352.13я72-1

ISBN 978-966-383-893-9

© Український інститут національної пам'яті, 2017

© ЛІРА, 2017

ЗМІСТ

Розділ 1. Річниці визначних історичних подій

100 років боротьби.

Українська революція 1917–1921 років..... 6

Відповідь нескореного народу.

До 75-річчя від початку формування
Української повстанської армії23

«Наша свобода не далася дарма».

До 40-річчя Української гельсінської групи44

25 років — Незалежності. Тисячоліття — Державності!

До відзначення Дня незалежності України54

Сила нескорених!

14 жовтня — День захисника України.....77

Повстали «за», а не «проти».

До річниці Революції на граніті82

Розділ 2. Вшанування пам'ятних дат

Голодомор не злавав.

Пам'яті жертв геноциду Українського народу90

Пам'ятаємо. Перемагаємо.

До Дня пам'яті та примирення
та Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 108

Носили нашивку «OST»

До 75-річчя від початку примусового вивезення
населення України в Німеччину 125

«За 20 років сліду вашого не буде...»

Пам'яті жертв акції «Вісла» 130

Розділ 3. Ювілеї видатних українців

«Нам пора для України жити!»

До 160-річчя Івана Франка 139

Літописець української історії.

До 150-річчя Михайла Грушевського 142

Революціонер українського театру.

До 130-річчя Леся Курбаса 147

Від духовності до державності.

Пам'яті Андрея Шептицького 151

Довідкові матеріали

Презентація «Голодомор 1932–1933.

Геноцид Українського народу» 162

Презентація «Українська гетьманська група

у схемах і персоналіях» 171

Історія в особах. Діячі української революції 176

77 відеороликів, які не залишать байдужим..... 192

Тематичні інфографіки та карти..... 197

РІЧНИЦІ ВИЗНАЧНИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ

У березні 2017 року виповнилося 100-ліття від початку Української революції 1917–1921 років – одного із найважливіших і найскладніших періодів в історії Українського народу XX століття. Ця доба була

вершиною визвольної боротьби, становлення української нації. Сформована тоді ідея державної незалежності стала визначальною для українського визвольного руху. Розбудовою Української Народної Республіки, Української Держави, Західно-Української Народної Республіки українці довели здатність і спроможність національного державотворення. Сьогоднішня Україна є спадкоємницею традицій, закладених революцією 1917–1921 років.

З метою вшанування боротьби за незалежність і соборність України та військової звитяги захисників рідної землі, творців національної державності Президент України 22 січня 2016 року підписав Указ № 17 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років», яким **2017-й проголошено Роком Української революції**.

Планом заходів із відзначення цього ювілею та вшанування учасників революції на період до 2021 року, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2016 року № 777-р, передбачено тематичні, навчально-виховні заходи, спрямовані на донесення інформації про ті події, виховання патріотизму, підвищення в учнівської та студентської молоді інтересу до історії України.

Український інститут національної пам'яті підготував методичні рекомендації «Сто років боротьби. Українська революція 1917–1921 років» для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів¹.

Що таке Українська революція?

Українська революція 1917–1921 років розпочалася в умовах революційних потрясінь, які охопили Російську імперію у березні 1917-го. Проте вона стала самодостатнім історичним явищем із самотніми специфічними рисами. Революція мала характер національно-та соціально-визвольний. Ключовим її рушієм був український народ і його політична еліта, що зазнала еволюції від ідей політичної автономії та федерації до усвідомлення необхідності утвердження власної державної незалежності.

Українська революція має чіткі хронологічні рамки. Її нижня часова межа пов'язана зі створенням у березні 1917 року Української Центральної Ради (далі – УЦР) на чолі з Михайлом Грушевським. За короткий час вона перетворилася з представницького органу українського громадського руху на повноцінний парламент Української Народної Республіки (далі – УНР). Верхня межа Української революції – жовтень – листопад 1921 року, коли масовий антибільшовицький повстанський рух ослаб після поразки Другого Зимового походу армії УНР.

У ході революції український народ уперше в XX сторіччі створив національну державу, яка у формі різних утворень мала всі ознаки незалежної держави: територію, кордони, символи, органи влади, військо, гроші, мову. Вперше після століть бездержавності відбулося об'єднання в одній соборній державі східних і західних українських земель.

Революція була явищем загальноукраїнським. В усіх регіонах країни розвивався національний рух, створювалися та діяли українські органи влади, політичні партії та громадські інституції, відроджувалася культура.

¹ Рекомендовано листом Міністерства освіти і науки України від 13 березня 2017 року № 1/9-146.

Термін «Українська революція» був уведений в обіг самими учасниками подій. Таке означення є в працях Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Дмитра Дорошенка й інших діячів доби. Радянська історіографія викорінювала цю дефініцію й на події в Україні поширювала поняття «Велика Жовтнева соціалістична революція» та «Громадянська війна». Усі явища, які не вписувалися в рамки «генеральної лінії партії», подавалися як «контрреволюційні» та «буржуазні». Водночас українські історики в діаспорі досліджували Українську революцію 1917–1921 років. Роботу продовжили вітчизняні науковці в незалежній Україні.

Етапи революції 1917–1921 років

Українська революція мала три етапи:

- березень 1917 – квітень 1918 – утворення та діяльність УЦР, проголошення її Універсалів;
- 29 квітня – 14 грудня 1918 – правління гетьмана Павла Скоропадського;
- грудень 1918 – листопад 1921 – встановлення влади Директорії УНР, розгортання та придушення масштабного повстанського руху.

Доба Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918)

Перший етап Української революції розпочався відразу після перемоги російської Лютневої революції у Петрограді. В цей час у Києві було створено національний представницький орган – Українську Центральну Раду. Після Всеукраїнського національного конгресу вона з київської організації перетворилася на загальноукраїнську.

У I Універсалі УЦР заявила про політичну мету – здобуття української автономії у складі демократичної федеративної Російської республіки. Автономна Україна мала включати території, де українці становлять більшість населення.

Відповідно до II Універсалу Центральна Рада й утворений нею Генеральний Секретаріат проголошувалися вищими органами влади України. У багатьох містах колишньої імперії відбувалося українське національне піднесення. Українці, що входили до частини Російської імператорської армії та Російського імператорського флоту, збиралися на мітинги, «українізовувалися» та визнавали УЦР.

Після захоплення в Петрограді влади більшовиками надії на демократичний устрій Росії поступово розвіялися.

III Універсалом УЦР проголосила Українську Народну Республіку. Майже відразу вона зазнала більшовицької агресії з боку Росії. У розпалі бойових дій УЦР проголосила незалежність УНР (IV Універсал). Незважаючи на героїзм під Крутами та в інших нерівних боях, українські війська відступили. УНР уклала перший в новітній історії України міжнародний договір у Бресті. Дипломатичне визнання та військова допомога Центральних держав зміцнили УНР і дали змогу відвоювати окуповані більшовиками території.

Доба гетьманату (квітень – грудень 1918)

Здобувши владу, гетьман Павло Скоропадський скористався нетривалим мирним періодом для зміцнення основ української державності. У добу гетьманату була розбудована дієва регіональна адміністрація. Вона контролювала найбільшу за весь час Української революції територію, а також вела перемовини про входження до складу Української Держави Криму та Кубані. Українська Держава була визнана 30 країнами.

За гетьмана в Україні було відкрито Кам'янець-Подільський університет, засновано Академію наук, закладено основи Української автокефальної православної церкви, здійснено інші важливі починання. Амбітна військова реформа не була завершена через несприятливу зовнішню та внутрішньополітичну ситуацію. Здобутками державотворення періоду гетьманату скористалася відновлена УНР.

Доба Директорії (грудень 1918 – листопад 1921)

Директорія відновила республіканський лад і демократичне правління в Україні. Акт Злуки Української Народної Республіки із Західно-Українською Народною Республікою засвідчив волю українського народу до Соборності. Скликаний Директорією Трудовий конгрес, забезпечив широку представницьку основу української влади. Українська делегація взяла участь у Паризькій мирній конференції, де вирішувалася доля учасників Першої світової війни.

Увесь цей період УНР вела важкі бої за незалежність і територіальну цілісність. Разом із Галицькою армією Армія УНР демонструвала героїзм і не капітулювала навіть тоді, коли під українським прапором залишалися кілька невеликих повітів. Контрнаступи березня 1919-го, офензива на Київ – Одесу, Перший Зимовий похід засвідчили волю до боротьби. Підписання Варшавської угоди заклало фундамент тривалого українсько-польського альянсу і надало примарний шанс на перемогу навесні 1920 року. Українські вояки, навіть кинуті союзником напризволяще, не полишали спроб закріпитися на рідних землях. Масовий повстанський рух тривав до листопада 1921 року.

Західно-Українська Народна Республіка (листопад 1918 – липень 1919)

Розпад Австро-Угорської монархії, прозваної «клаптиковою імперією», відкрив шлях до незалежності її народів. Галичина – східна частина австрійського коронного краю – від початку стала ареною суперництва українського та польського національно-визвольних рухів. Права на неї заявили одночасно Українська національна рада та Польська ліквідаційна комісія. Українці Закарпаття та Північної Буковини тяжіли до своїх братів-галичан, але їхні землі також були об'єктом зазіхання сусідніх народів і держав.

Змагання за першість у Львові виграли українці, які швидко і рішуче встановили контроль над краєм. Ці події увійшли в історію як Листопадовий чин. Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії запроваджував назву нової держави – Західно-Українська Народна Республіка. Однак закріпити успіх галичани не змогли. Після місяця затятого протистояння були змушені залишити свою столицю. Утворився протяжний українсько-польський фронт. Спочатку бої мали позиційний характер. Це надало змогу ЗУНР облаштувати державні справи: провести реформи, сформувати дієвий уряд, адміністрацію, військо.

Підтримка Києва, на яку розраховували урядовці ЗУНР підписуючи Акт Злуки 22 січня 1919 року, не допомогла виграти війну з Польщею. Зміцнілі польські війська за сприяння переможної Антанти захопили майже всю Східну Галичину. Відчайдушний контрнаступ – Чортківська офензива – лише ненадовго виправив ситуацію. Врешті уряд і армія ЗУНР перетнули Збруч і об'єдналися із силами Директорії на Поділлі.

У 1921 році після кількох воєн радянської Росії з УНР майже вся територія України опинилася під контролем окупанта. Ризький мир, підписаний у березні того самого року між радянськими урядами Росії й України та Польщею, фактично поховав самостійницькі старання урядів УНР і ЗУНР. Раніше, 1918-го Румунія окупувала Буковину, 1919 року до Чехо-Словаччини відійшло Закарпаття. Долю Східної Галичини було вирішено 1923 року на Паризькій конференції – її приєднано до Польщі.

Отже, до середини 1920-х років землі сучасної України опинилися під владою чотирьох держав. Однак питання єдності української нації вже ніколи не ставилося під сумнів. Саме під час Української революції було проголошено незалежність України, продемонстровано можливість цивілізованого демократичного збирання територій в єдину суверенну державу. Це був вагомий, хоч і трагічний досвід державницько-правової розбудови України.

Українській політичній еліті не вдалося повною мірою втілити в життя ідею відродження державності. Це обумовлено не лише зовнішніми геополітичними чинниками, а саме небажанням держав – переможниць у Світовій війні бачити Україну самостійною. Причиною були й проблеми внутрішнього характеру – недостатня консолідація суспільних верств, гострі ідейні протиріччя політичної еліти, недооцінка ролі збройних сил у захисті державного суверенітету, кволість мобілізаційних зусиль урядів, прорахунки у виборі стратегічних союзників.

Хронологія основних подій

1917 рік	
17 березня	Утворення Української Центральної Ради
19–21 квітня	Проведення Всеукраїнського національного конгресу
1 травня	Формування Першого українського полку імені Богдана Хмельницького; початок творення українських збройних сил
23 червня	Проголошення Першого Універсалу Української Центральної Ради та автономії України
28 червня	Утворення Генерального Секретаріату Української Центральної Ради і першого українського уряду
16–20 жовтня	Проведення Всеукраїнського з'їзду вільного козацтва в Чигирині
20 листопада	Проголошення Української Народної Республіки
5 грудня	Заснування Української академії мистецтв
9 грудня	Початок засідання Першого Курултаю кримськотатарського народу
15 грудня	Створення Генерального Суду УНР (правонаступник – Верховний Суд України)
17 грудня	Початок російської агресії проти УНР
22 грудня	Створення Головної скарбниці УНР (тепер – Державна казначейська служба України) та Українського державного банку (нині – Національний банк України)
1918 рік	
22 січня	Проголошення незалежності Української Народної Республіки
29 січня	Бій під Крутами
9 лютого	Підписання Берестейського мирного договору між УНР і державами Четверного союзу
25 лютого	Затвердження Тризуба державним гербом Української Народної Республіки
1 березня	Запровадження грошової одиниці УНР – гривні
26 березня	Створення Українського телеграфного агентства (попередник сучасного державного інформаційного агентства України «Укрінформ»)
22 квітня	Звільнення Криму від більшовиків
29 квітня	Ухвалення Центральною Радою Української Народної Республіки основного закону – Конституції УНР
29 квітня	Проголошення Української Держави (гетьманату Павла Скоропадського); створення Українського військово-морського флоту
30 травня	Ухвалення Закону про урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу військових на вірність Українській Державі (нині – присяга державного службовця)
6 жовтня	Відкриття у Києві Українського народного університету
22 жовтня	Відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету
1 листопада	Листопадовий чин – українське повстання у Львові, внаслідок якого проголошено Західно-Українську Народну Республіку
14 листопада	Створення Директорії Української Народної Республіки; заснування Української академії наук
14 грудня	Відновлення Української Народної Республіки
1919 рік	
22 січня	Проголошення Акта Злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки
Квітень	Розгортання українського антибільшовицького повстанського руху
7 червня	Початок наступальної військової операції Української Галицької Армії – Чортківської офензиви
11 серпня	Початок походу українських армій на Київ – Одесу
6 грудня	Початок Першого Зимового походу Армії УНР

Закінчення табл.

1920 рік	
21 квітня, 24 квітня	Підписання Варшавського мирного договору між УНР і Польщею, політичної і військової конвенції, за якими УНР визнано незалежною державою
25 квітня	Перехід Збруча і початок наступу на Київ об'єднаних польсько-українських збройних сил
7 травня	Вступ до Києва об'єднаних польсько-українських військ, звільнення міста від більшовиків
5 травня	Проголошення Всеукраїнською православною церковною радою автокефалії Української православної церкви
29–31 серпня	Героїчна оборона Замостя, де відзначилися вояки VI січової стрілецької дивізії під командуванням Марка Безручка
Вересень	Початок творення Української військової організації
10 листопада	Відступ за Збруч Армії УНР під натиском військ більшовицької Росії. Окупація більшовиками усієї території центральної та східної України
1921 рік	
Січень	Засновано партизансько-повстанський Штаб при Головній Команді військ УНР
9 січня	Створення Ради Республіки – Державного центру УНР на еміграції
18 березня	Підписання Ризького мирного договору між РРФСР і УСРР, з одного боку, і Польською Республікою – з іншого, яким встановлено радянсько-польський кордон. Українські землі були розділені між Польщею і більшовицькою Росією
Липень	Заснування у Львові Таємного українського університету
25 вересня	Замах на главу Польської держави Юзефа Пілсудського, здійснений учасником Української військової організації Степаном Федаком у Львові
11 жовтня	Початок роботи Всеукраїнського православного собору в Києві, який завершив організаційне оформлення Української автокефальної православної церкви, затвердив автокефалію й обрав митрополитом УАПЦ Василя Липківського
26 жовтня	Початок Другого Зимового походу Армії УНР – військового антибільшовицького рейду із території Польщі
21–23 листопада	Розстріл вояків Армії УНР біля села Базар на Житомирщині
Осінь	Початок масового голоду, що охопив південні регіони України

Рекомендації щодо форм і методів проведення відповідних заходів

До 100-ліття початку Української революції, а також протягом 2017–2021 років у гальноосвітніх, професійно-технічних навчальних закладах мають відбуватися урочисті культурно-мистецькі заходи, тематичні виховні години. Формами ушанування можуть бути: урок «На порозі нової України», Тиждень історії «Відродження нації» як ефективний засіб опанування матеріалу, підвищення пізнавального інтересу, стимулювання творчої активності школярів із зазначеної теми.

Мета проведення заходів:

- поглибити знання учнів про ключові події Української революції 1917–1921 років, політичних, громадських, військових, культурних діячів того періоду українського державотворення;
- звернути увагу на актуальність ідей суверенності, соборності, територіальної цілісності України як головних чинників її розвитку;
- активізувати пізнавальний інтерес учнів до засадничих подій революції та боротьби за державність;
- розвивати різні види вмінь, навичок, творчого мислення – основи формування громадянської, історичної та національної свідомості школярів;
- формувати активну громадянську позицію учнів і почуття патріотизму.

Надані матеріали можуть бути використані про вивченні тем, присвячених Українській революції з курсу «Історія України» для 10 класу, а також під час підготовки до ЗНО.

Методичний поради́ник із вивчення тем, присвячених Українській революції
(Історія України, 10 клас)

Зміст уроку відповідно до програми	Можливі форми уроку	Прийоми проведення
Початок Української революції (1917 р. – квітень 1918 р.)		
Урок № 1 Лютнева революція 1917 року й Україна. Початок Української революції. Утворення Української Центральної Ради (УЦР). Михайло Грушевський. Українські політичні партії. Український національний Конгрес. Початок українзації армії. Вільне козацтво	«Лабораторія державотворення»	Викладення нового матеріалу за допомогою образного та сюжетного оповідання з елементами пояснення, порівняльної та узагальненої характеристики із використанням фото-документів (інфографіка «100 років боротьби. Українська революція 1917–1921»). Започаткування проекту «Лабораторія державотворення» – історичного кейса з теками: розроблення опорних блок-схем для самостійного пошукового їх наповнення тематичним матеріалом
Урок № 2 I Універсал Центральної Ради. Генеральний Секретаріат. Володимир Винниченко. Відносини Центральної Ради з Тимчасовим урядом. II Універсал УЦР. Збройний виступ самостійників. Конгрес народів Росії	Урок самоврядування «...На сторожі прав і вольностей Української землі»	Актуалізація матеріалу прийомом «Інтелектуальна розминка». Прийоми організації Уроку самоврядування: об'єднання учнів у групи; демонстрація та пояснення пам'ятки (алгоритму дій учнів); образна характеристика; сюжетне оповідання; моделювання рольової ситуації проведення засідання Української Центральної Ради, Генерального Секретаріату, проголошення універсалу УЦР; міркувальне викладення, образна характеристика із застосуванням системи оціночних завдань. Узагальнення через прийом «Уповноважений на...»
Урок № 3 Прихід до влади більшовиків у Росії. Боротьба за владу в Києві 28–31 жовтня 1917 р. III Універсал УЦР. Українська Народна Республіка (УНР). Встановлення кордонів. Внутрішня та зовнішня політика Центральної Ради. Події 1917 року в Криму. Курултай та Кримська Народна Республіка	Лекція з подальшим обговоренням «Хто дихав хоч день так вільно, до смерти хмільний украї...»	Актуалізація матеріалу через застосування «Великого кошика». Прийоми викладення нового матеріалу: образне й сюжетне оповідання з елементами пояснення; порівняльна й узагальнена характеристики, петельна дискусія. Узагальнення за допомогою прийому «Перепиши параграф по-своєму»
Урок № 4 Початок агресії більшовицької Росії проти УНР. Проголошення в Харкові радянської влади. Перша війна радянської Росії з УНР. IV Універсал УЦР. Проголошення незалежності УНР. Бій під Крутами. Радянська окупація України	Творчо-пошуковий урок «Уяви себе дослідником»	Стисле повідомлення; робота з понятійним апаратом; демонстрація карти з міркувальним викладенням; дослідження історичних джерел і заповнення порівняльно-тематичної таблиці «Універсали Української Центральної Ради» відповідно до алгоритму за рубриками: дата підписання, основні положення, наслідки. Узагальнення (інфографіки «Крути – бій за майбутнє!»)
Урок № 5 Мирний договір із Центральними державами у Брест-Литовську. Вступ військ Німеччини й Австро-Угорщини на територію УНР. Похід Петра Болбочана на Крим. Розпуск УЦР	Урок-суд «Зовнішній ворог і внутрішні суперники: хто переважив?»	Актуалізація матеріалу за допомогою прийому «Згадати усіх». Прийоми Уроку-суду: об'єднання учнів у групи; демонстрація та пояснення пам'ятки (алгоритму дій учнів); образна характеристика; сюжетне оповідання; порівняння; моделювання рольової ситуації судового засідання: розподіл ролей (судді, обвинувачені, прокурор, адвокат, свідки), виступи, допити, свідчення, експертизи, судові дебати, ухвалення рішення й оголошення вироку (додатки 1, 3)

Продовження табл.

Зміст уроку відповідно до програми	Можливі форми уроку	Прийоми проведення
Урок № 6 <i>Практичне заняття.</i> Здобутки і прорахунки УЦР у державотворчому процесі. Представлення творчих проєктів	Проблемний урок у формі презентації	«Диктант для шпигуна», представлення учнівських презентацій. Узагальнення матеріалу – моделювання проблемної ситуації «А якби...»
Урок узагальнення. Тематичне оцінювання	Підсумковий марафон	«Понятійний пінг-понг», «Інтелектуальний тир», представлення блок-схем за матеріалом попередніх уроків тощо
Боротьба за українську державність (квітень 1918 р. – 1921 р.)		
Урок № 1 Утворення Української Держави. Павло Скоропадський. Внутрішня та зовнішня політика. Кримські крайові уряди. Зародження повстанського руху	Читацька конференція	Актуалізація матеріалу прийомом «Асоціації на дошці». Прийоми організації конференції: оголошення правил; погодження регламенту; заслуховування доповідей, підготовлених учнями заздалегідь; спільне обговорення, дискусія. Узагальнення матеріалу – «Вузька спеціалізація»
Урок № 2 Утворення Директорії. Антитетманське повстання. Відновлення УНР. Трудовий конгрес	Фестиваль дослідницьких робіт	Актуалізація інформації за допомогою прийому «Знайди помилку». «Естафета ідей» – презентація дослідницьких робіт. Поєднання умовно-графічної та художньої наочності з поясненням, міркувальним викладенням й аналітичним описом. Узагальнення матеріалу – «Репортери» («Про ваш проєкт коротко...»)
Урок № 3 Розпад Австро-Угорської імперії і західноукраїнські землі. Листопадовий зрив. Проголошення ЗУНР. Державне будівництво. Євген Петрушевич. Початок українсько-польської війни. УГА. Зовнішня політика. Злука УНР і ЗУНР та її історичне значення. Український національний рух у Буковині та Закарпатті	Відеоурок із обговоренням	Актуалізація вивченого матеріалу за допомогою прийому «Снігова куля». Прийоми відеоуроку: обґрунтування вибору документального чи художнього фільму для перегляду (додаток 4), демонстрування (із поясненням). Прийоми узагальнення: дискусія, саморефлексія, теза – антитеза (інфографіка «22 січня в історії України»)
Урок № 4 Україна в умовах зовнішньої агресії. Військова присутність Антанти на півдні України. Друга війна УНР із радянською Росією. Отаманищина. Реорганізація Директорії УНР. Державницька та національна політика	Створення ситуації вибору та аналізу конфлікту	Актуалізація матеріалу прийомом «Вірю – не вірю». Створення ситуації вибору й аналізу конфлікту: обґрунтування вибору конфліктної ситуації, роз'яснення розстановки сил, обрання позиції, аналіз чинників, аргументи, висновки. Узагальнення матеріалу – «Поєдинок думок»
Урок № 5 Радянська окупація України. УСРР. Політика воєнного комунізму. Червоний терор. Повстанський рух. Нестор Махно та інші повстанські отамани	Урок засвоєння нового матеріалу	Перевірка домашнього завдання прийомом «Так – ні» або «Рецензія». Вивчення нового матеріалу: пояснення, аналітичний опис, створення асоціативних схем, узагальнена характеристика (прийом «Моя теза»)

Продовження табл.

Зміст уроку відповідно до програми	Можливі форми уроку	Прийоми проведення
Урок № 6 Наступ польських військ. Чортківська офензива. Окупація польськими військами території Західної області УНР. Наступ об'єднаних українських армій на Київ. Наступ білогвардійських військ на Україну. Денікінський режим в Україні. Перший Зимовий похід. Відновлення більшовицького режиму. Зміни у внутрішній політиці. Націонал-комунізм	Флеш-моб на підтримку українського війська «Революція в небезпеці»	Актуалізація вивченого матеріалу через інтелектуальні вправи. Прийоми організації і проведення флеш-мобу: з'ясування «об'єктивних умов», «ворогів», «союзників», «мобілізація сил», відтворення подій, завершення акції. Підведення підсумків «Модель майбутніх знань»
Урок № 7 Варшавська угода та війна з радянською Росією. Боротьба за Україну у 1920 році. Поразка Збройних сил Півдня Росії. Червоний терор у Криму. Повстанський рух 1920–1921 років. Другий Зимовий похід. Поразка українського визвольного руху. Українська політична еміграція	Подіумна дискусія «Революційні рушії: еліта VS нація»	Актуалізація матеріалу із застосуванням «Альтернативи». Підготовка та проведення подіумної дискусії: об'єднання учнів у групи; вибір теми, підбір аргументів, обґрунтування, висновок
Урок № 8 <i>Практичне заняття.</i> Уроки державотворчих процесів	Журналістське розслідування «Міфи про Українську революцію: відділити правду від вигадки»	Прийоми журналістського розслідування: вибір міфу (додаток 2), пошук інформаторів та джерельної бази, збір і перевірка достовірності фактів, формування інформаційного запиту, аналіз документів, висновки; діалог, диспут. Узагальнення матеріалу, оголошення результатів розслідування
Урок № 9 Нові тенденції розвитку культури 1917–1921 років. Здобутки в освіті. Культурно-освітня діяльність громадських організацій. Наука. Мистецтво. Релігійне життя	Літературний салон (бінарний урок – історія України й українська література)	Образна характеристика, сюжетне оповідання, міркувальне викладення, читання з коментуванням, пояснення. Прийом узагальнення матеріалу – «Щоденник пам'яті». Моделювання ситуацій, які сприятимуть розумінню учнями життєвого та творчого шляху Володимира Винниченка, його багатогранної літературної, громадської та політичної діяльності, еміграції (на уроках української літератури в 10 класі з вивчення публіцистичного твору Володимира Винниченка «Відродження нації» і його «Щоденника»)
Урок № 10 Наш край часів Першої світової війни та Української революції (1914–1921 роки)	Музейна, меморіальна чи віртуальна екскурсія. Історичний квест «Місця пам'яті революції»	Пояснення щодо вибору музею. Візит до літературного, історичного, краєзнавчого або тематичного музею; сюжетне/образне оповідання; картинний або аналітичний опис, міркувальне викладення тощо. Дослідження місць пам'яті Української революції в окремому населеному пункті та складання синхроністичної таблиці «Буремний початок XX століття в Україні та в моєму місті/селищі/селі». Прийом узагальнення – «Мікрофон вражень»

Закінчення табл.

Зміст уроку відповідно до програми	Можливі форми уроку	Прийоми проведення
Урок-узагальнення. Тематичне оцінювання	Підсумковий картографічний проект «Гене́за адміністративно-територіального поділу України в 1910–1920-х роках»	Проведення «Тест-рейтингу» для повторення матеріалу. Стисле повідомлення; постановка завдання, пояснення пам'ятки (алгоритму дій учнів) реалізації проекту; міркування на основі порівняння карт, які ілюструють різні історичні періоди. Узагальнення «Ось причина, а це – наслідок».

Додаток 1

10 цитат діячів революції 1917–1921 років

1. Сергій Єфремов: «Добре оборудована і поставлена українська школа далеко, безмірно більше може дати для справи політичної автономії, ніж сотні найкращих демагогічних трактатів. Кілька поколінь, переведених через рідну школу, дадуть таку міцну й непохитну відпору до наших політичних демагогів, якої не створити всякими гострими заходами».

2. Михайло Грушевський «Кінець московської орієнтації»: «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим [...], се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць і кінець кінцем присвоєна собі значною частиною українського громадянства. Вона була підірвана російською революцією, що ослабила той московський примус... Ну а війна більшовиків з Україною рішуче поставила хрест над сею ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які могли в чийх-небудь очах зв'язувати Українця з московським громадянством... Я вважаю таке визволення від «песького обов'язку» супроти Московщини надзвичайно важним і цінним».

3. Симон Петлюра «Відозва до українських солдат»: «Я, як генеральний секретар по військових справах в Українській Народній Республіці, закликаю всіх вас, мої товариші й друзі, в теперішній час до загальної дружньої роботи. Будьте організовані та з'єдинені всі за одного і один за всіх».

4. Володимир Винниченко «Відродження нації»: «Центральна Рада мала служити переважно національним центром, вона мала завдання зібрати всі сили, які мало українство, тими силами привести маси до національної свідомості... спіраючись на це, творити соціальну перебудову в відповідних наших, національних формах».

5. Євген Чикаленко «Щоденник»: «Недавно бувши в Грушевського, доводив йому, що Україну треба будувати на середньому землевласникові, що має від 15 до 150 десятин землі, бо це єсть найпевніший, найздоровіший елемент на селі. Великі землевласники та городяни чужі нам: або росіяни, або поляки. Грушевський впадає в крайність, в соціалізацію землі. Це вносить незадоволення в верстви, що мають більше 10–15 десятин землі, і тішить сільську голоту, бо наче досягає її ідеалу рівності. Але ця рівність погубить нашу державу, бо селяни, живучи на дрібних кавалках, не зможуть розвинути сільської промисловості, але й не дадуть робітника для фабричної. В результаті наші городяни і селяни муситимуть купувати все за кордоном, не маючи хліба на вивоз навіть в свої міста... На мою думку, треба дозволити вільний продаж землі, встановивши якийсь максимум, більше якого не можна купувати. Тоді земля швидко перейде в руки тих, яким вона дійсно потрібна, хто дорожить і любить її, а ота «пролетарія» піде собі на фабрики і заводи, бо все одно всім не можна ж хлібопашить».

6. Дмитро Донцов «Підстави нашої політики»: «Перший Універсал видано під натиском мас, третій – внаслідок упадку уряду Керенського, четвертий – знову проти волі Ради. Мир у Бересті Литовському і закликання німців так само були вимушені. У зовнішню політику не внесла Рада ніякої організуючої, ясної для маси ідеї. У політиці внутрішній вона обмежила своє завдання до гальмування революційної енергії пробудженого націона-

лізму. Безперестанно оглядаючись на Петербург, вона відчувала маси дивитися на Київ як на особний центр політичної волі... Природа любить економію: коли Україна устами своїх революційних провідників хотіла робити те саме, що й Росія, то виявилось, що публіка воліє оригінал, а не кепський плагіат».

7. Євген Чикаленко «Щоденник»: «Взагалі трагічне становище українського народу; і коли його поривання до організації своєї держави не здійснять тепер, то доведеться, як і полякам, ще ждати на другу мирову війну, після якої вже напевне прийде черга і на українську державу. Як воно не складеться в близькій часі, а сьогоднішнє з'єднання України в одну державу після 700-літньої розлуки єсть величезної ваги річ».

8. Михайло Грушевський «Спомини»: «...19 березня відбулася українська маніфестація. Своім грандіозним характером, своїм одушевлінням, своїм ентузіазмом вона перейшла всі наші сподіванки. В ній узяли участь понад сто тисяч людей... Українська маніфестація була переломним моментом в розвитку українського руху в Києві».

9. Михайло Грушевський «Спомини»: «Центральна Рада, створена у Києві з представників усіх київських верств і доповнена делегатами організацій позакиївських, уже тепер, в своїй тимчасовій складі є признаним усім свідомим українством центральним українським урядом. З'їзд має дати йому останню форму, вибрати його в постійний уже складі ... одним словом, привести в систему і порядок всеукраїнську національну організацію».

10. Микола Голубець «XX-ліття українського мистецтва»: «В 1917 р. повсталася в Києві, начебто з нічого – Українська Академія Мистецтв. Несподівано й неждано для ширшого загалу найшлися для неї вчителі, а поміж ними такі величини, як геніальний графік Ю. Нарбут, європейської міри маляр О. Мурашко, творець нового монументального малярства М. Бойчук, а далі браття Кричевські, пейзажист Бурачек і цілий ряд інших, про яких відношення до мистецтва, а головню до українського мистецтва, за малими виїмками, не було серед громадянства хоч би й приблизного уявлення. Для загалу громадянства, виключаючи втаємничених, було це об'явлення, одушевляючий результат – української революції».

Додаток 2

12 міфів про Українську революцію

Міф 1. «Велика Жовтнева соціалістична революція» – основоположна подія російської, радянської та світової історії.

Спростування. Захопленню влади у жовтні – листопаді 1917 року більшовики не надавали особливого історичного значення. Володимир Ленін називав його збройним переворотом, одним із епізодів майбутньої «світової революції». Для сучасників воно було подібним до невдалого Корніловського заколоту вересня 1917-го. Ніякого «переростання» із «буржуазної» до «соціалістичної» фази загального революційного процесу вони не вбачали. Лише десять років потому події отримали пафосну назву «Велика Жовтнева соціалістична революція».

Після завоювання влади в Росії більшовики зробили все, щоб зруйнувати стару царську армію, а згодом розпочати наступ на Україну. Подальшу «ходу радянської влади» важко назвати «тріумфальною». Встановлення контролю над іншими територіями колишньої Російської імперії наразилося на серйозний опір. Для його подолання було застосовано збройну агресію, надзвичайні карально-репресивні та мобілізаційні заходи. В Україну «комуністичну революцію» російські більшовики принесли на багнетах трьох послідовних військових вторгнень із півночі.

Міф про «Велику Жовтневу соціалістичну революцію» потрібен був, щоб трактувати усі національні рухи та визвольну боротьбу за державність як «буржуазні» та «контрреволюційні».

Міф 2. Українська Народна Республіка виникла внаслідок відокремлення від радянської Росії.

Спростування. УНР була проголошена через два тижні після повалення більшовиками Тимчасового уряду в Петрограді. У III Універсалі Української Центральної Ради йшлося, що УНР не відділяється від «Російської республіки». Однак ця теза не стосувалася радянської Росії, якої на той момент ще не існувало.

Українська Центральна Рада ніколи не визнавала ленінську Раду Народних Комісарів (далі – РНК) як законний уряд для усіх територій колишньої Російської імперії. Про становище в Росії у III Універсалі зазначалося: *«Центрального правительства нема, і по державі шириться безвластя, безлад і руїна»*.

На момент проголошення УНР Рада Народних Комісарів була лише одним із урядів на теренах колишньої імперії, не мала пріоритету над іншими, в тому числі Генеральним Секретаріатом УНР. Фактичний контроль РНК не поширювався на більшість земель УНР.

Аж до проголошення незалежності 22 січня 1918 року Українська Центральна Рада вважала УНР частиною тільки тієї Росії, яку ще належало відновити за результатами Українських і Всеросійських Установчих зборів.

Міф 3. Територія УНР не охоплювала східної України. Там існувала окрема Донецько-Криворізька республіка. Її землі більшовики приєднали до України пізніше.

Спростування. Межі УНР уперше було встановлено III Універсалом Української Центральної Ради: *«...До території належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернигівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь... що до прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній та областей, де більшість населення українське, має бути встановлено по згоді організованої волі народу»*. Сучасні східні області України входили до тогочасних Харківської і Катеринославської губерній, окрім південної і східної частини Луганщини, яка була у складі області Війська Донського.

Територіальні вимоги, висловлені в Універсалі, були справедливими, адже базувалися на етнографічних і статистичних даних розселення українського народу в Російській імперії. Ленінське керівництво Росії визнавало такі межі України, але прагнуло повалити Центральну Раду і привести до влади власний уряд. Народний Секретаріат – альтернативний уряд України, створений 30 грудня більшовиками в Харкові, висував претензії на всю територію УНР.

Донецько-Криворізьку республіку більшовики проголосили пізніше – 12 лютого 1918 року. Її керівники претендували на південні та східні регіони УНР. Це відбулося у час, коли українські та союзні австро-німецькі війська наступали, визволяючи від більшовиків УНР. Мета проголошення республіки полягала в тому, аби під приводом належності східних земель до «іншої республіки» стримати наступ. 3 березня 1918 року радянська Росія підписала із Німеччиною та її союзниками Берестейський договір. Однією з його умов було виведення радянських військ із України та досягнення миру з УНР.

Отже трюк із «іншою республікою» не спрацював. Навесні 1918 року більшовики визнали, що Донецький басейн входить до складу України. Після того про Донецько-Криворізьку республіку не згадували. Фактично її уряд ніколи не контролював заявленої території, не був визнаний жодною державою, навіть радянською Росією.

Міф 4. Перша російсько-українська війна (грудень 1917 – квітень 1918) була неоголошеною.

Спростування. 20 листопада 1917 року Українська Центральна Рада III Універсалом проголосила створення Української Народної Республіки. Державне будівництво викликало жорстку протидію російських більшовиків. Щоб дискредитувати УЦР, довести її «буржуазність» і «контрреволюційність», вони розгорнули справжню ідеологічну війну. Задіяли також методи економічного тиску, наприклад, припинили постачання грошових знаків із Росії в Україну.

17 грудня 1917 з Петрограда надійшов ультиматум (маніфест) Ради Народних Комісарів до Української Центральної Ради: *«Ми звинувачуємо Раду в тому, що прикриваючись на-*

ціональними фразами, вона здійснює непевну буржуазну політику, яку давно вже визначає незнання [Центральною] Радою Рад та радянської влади в Україні».

Документ містив категоричні вимоги до українського уряду: відмовитися від спроб утворення Українського фронту, дозволити переміщення радянських військ із фронту на Дон і не пропускати туди козачі частини, припинити роззброєння «революційних» загонів в Україні. Якщо протягом 48 годин вимоги не буде прийнято, петроградський Раднарком оголошував Центральну Раду «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні».

Виконання більшовицьких домагань фактично означало б ліквідацію української державності. Тому 5 грудня 1917 року Генеральний Секретаріат відхилив усі пункти: «Генеральний Секретаріат рішуче одкидає всі намагання народних комісарів вмішуватись в справу упорядкування державного й політичного життя в Українській Народній Республіці. Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати яке-небудь виправдання, що ті форми політичного правління, які накидають Україні, дали на території самих народних комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздрості». У відповідь Раднарком ухвалив рішення, вважати Українську Центральну Раду в стані війни. Тобто війна була оголошена.

Міф 5. Народний Секретаріат – єдиний законний представник і справжній виразник очікувань українського народу.

Спростування. 30 грудня 1917 року на інсценованому більшовиками Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові було створено маріонетковий більшовицький уряд України. Для дезорієнтації українського населення його назвали Народним Секретаріатом (на противагу Генеральному Секретаріату УНР).

Наявність українського радянського уряду дала змогу більшовикам списувати агресію на внутрішній конфлікт між Секретаріатами – харківським Народним і київським Генеральним, тобто трактувати події в Україні як «громадянську війну».

Народний Секретаріат виконував переважно репрезентативні функції, більшовицьке керівництво намагалося створити видимість незалежності радянського уряду в Україні. Невдовзі Народний Секретаріат оголосив про повалення УЦР і в односторонньому порядку запровадив в Україні декрети РНК Росії. У березні 1918 року на II Всеукраїнському з'їзді рад Україну було проголошено незалежною від Росії радянською республікою, а Народний Секретаріат – реорганізовано: до його складу залучили більше українців, головою став Микола Скрипник.

Більшовицькі військові загони, які не підпорядковувалися Народному Секретаріатові, але виступали від його імені, мали легітимізувати пряму агресію більшовицької Росії проти УНР. Після Берестейського мирного договору на Народний Секретаріат було покладено завдання забезпечити максимально швидке вивезення з України на північ продовольства і матеріальних цінностей.

Міф 6. УНР вигадали в німецькому Генштабі, щоб розколоти Росію.

Спростування. На початок Лютневої революції 1917 року ще тривала Перша світова війна. Німеччина, яка перебувала в коаліції Центральних держав, була зацікавлена в тому, аби ослабити країни Антанти та вивести Росію з війни. Берлін таємно фінансував у ворожих країнах організації та пресу, які виступали з пропагандою миру.

Тимчасовий уряд Росії, сформований у Петрограді в березні 1917 року, заявив про вірність союзницьким зобов'язанням і намір вести війну «до переможного кінця». Однак Німеччина, щоб ліквідувати Східний фронт, намагалася підшукати в Росії сили, згодні на сепаратний мир. Ними стали російські більшовики на чолі з Володимиром Леніним. Вони розпочали масштабну пропагандистську кампанію за негайне припинення війни. Вже у грудні 1917-го в Бересті вступили в мирні переговори із Центральними державами.

Тим часом Українська Центральна Рада протягом 1917 року підтримувала військові цілі Антанти. Представник УЦР Іван Маєвський заявляв в інтерв'ю для французької преси:

«Для нас не може бути й мови про сепаратний мир. Ми хочемо повернути землі, окуповані німцями. Ми маємо ще визволити Галичину, Буковину і частину України».

20 листопада 1917 була проголошена УНР як частина небільшовицької федеративної Росії. Після Жовтневого перевороту Антанта сподівалася, що принаймні Україна та Румунія зможуть утримати Східний фронт. У грудні того самого року військові місії Великої Британії, Франції та їхніх союзників покинули Росію і переїхали до Києва. На початку січня 1918-го Велика Британія і Франція визнали УНР де-факто. Отже, твердження, ніби Німеччина посприяла утворенню УНР є безпідставним.

Тільки критична ситуація під час війни УНР із більшовиками змусила український уряд відмовитися від орієнтації на Антанту і шукати підтримки з боку Німеччини та її союзників. Адже Антанта, на відміну від Центральних держав, не готова була надавати Україні дієвої військової допомоги. 9 лютого 1918 року УНР уклала із Центральними державами Берестейський мирний договір.

Міф 7. 300 юнаків – українських спартанців кинули без зброї проти кровожерної більшовицької орди. Вони винесли головний тягар битви і в нерівному бою всі загинули.

Спростування. З українського боку участь у бою під Крутами брали чотири сотні 1-ї Київської юнацької школи імені Богдана Хмельницького та 1-ша сотня Студентського куреня Січових стрільців (разом понад 500 вояків і 20 старшин). На озброєнні вони мали гвинтівки, 16 кулеметів і саморобний бронепотяг – звичайна артилерійська гармата, встановлена на залізничній платформі. Головною силою на полі бою були вихованці військових шкіл під командою досвідчених старшин.

Утрати загиблими становили до 41 особи, у тому числі 27 вояків Студентської чоти (тепер – взвод), які потрапили в полон і були вбиті. Отже, в бою під Крутами загинули не 300 бійців, і тим більше, не всі українські учасники зіткнення.

19 березня 1918 року виявлені тіла полеглих урочисто поховали на Аскольдовій могилі. Окремо у родинних гробницях захоронили Володимира Шульгіна і Володимира Наумовича. Участь у траурному мітингу взяли державні й політичні діячі УНР, інтелігенція. Один із промовців, викладач гімназії, порівняв героїзм студентів під Крутами із мужністю 300 спартанців під Фермопілами. Так народилася легенда.

Міф 8. Петлюрівщина/Петлюрівський бандитизм – дрібнобуржуазний шовіністичний рух.

Спростування. Радянська пропаганда подавала петлюрівщину як «політичний бандитизм», руйнівну силу, що найбільше заважала подоланню наслідків Першої світової і «громадянської» воєн, виходу країни із розрухи і переходу до мирного будівництва. Насправді ж – це селянський повстанський рух 1918–1923 років під гаслами відновлення незалежності УНР. Назва походить від імені Голови Директорії та Головного отамана військ УНР, провідника й ідейного натхненника боротьби за самостійність України Симона Петлюри. Рух підтримувала значна частина населення, тому він становив загрозу для утвердження радянської влади в Україні.

Окремі дослідники виводять його історію від весни 1917 року, коли на Звенигородщині формувалися перші загони Вільного козацтва – місцевої самооборони для захисту українських сіл від більшовиків-дезертирів. Серед командирів тих загонів – Ілько Струк, Ананій Волинець, Овсій Гончар-Бурлака, Іван Полтавець-Остряниця, Яків Водяний та інші.

Нового вагомого поштовху повстанському рухові надало «антигетьманське» повстання, розгортання більшовиками другого наступу на Україну, репресивно-каральні заходи та політика «воєнного комунізму».

Від квітня 1919 року збройні селянські виступи набрали масовості. На початку літа вони охопили практично всю територію України. За офіційними даними, в кінці 1920 – на початку 1921 року тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тисяч осіб. Узимку 1921-го партизансько-повстанський штаб у Тарнові на чолі з повстанським отаманом, генерал-хорунжим Армії УНР Юрієм Тютюнником готував всеукраїнське анти-більшовицьке повстання.

Після поразки Другого Зимового походу Армії УНР (жовтень – листопад 1921 року) повстанський рух в Україні пішов на спад і остаточно згас у 1923 році. Однак окремі загони, наприклад, під проводом отаманів Якова Гальчевського, Івана Трейка, братів Андрія та Степана Блажевських, трималися до кінця 1920-х років.

Під тиском цього руху радянська влада вимушена була йти на поступки українцям у національному і соціально-економічному питаннях, упроваджувати нову економічну політику та «українізацію». Коли в 1928-му більшовики повернулися до методів «воєнного комунізму», петлюрівський повстанський рух в Україні відновився.

Міф 9. Про героїчного комдива Миколу Щорса.

Спростування. Образ «легендарного червоного командира» Миколи Щорса створений радянською пропагандою.

Уродженець Чернігівщини, Микола Щорс брав участь у Першій світовій війні у складі російської армії. 1917 року через хворобу завершив службу в званні підпоручника. Повернувшись на батьківщину, долучився до повстанського руху проти гетьмана Павла Скоропадського й австро-німецьких військ. Згодом пристав до більшовиків і брав участь у формуванні їхніх підрозділів. 22 вересня 1918 року очолив Богунський полк Першої української радянської дивізії.

Незабаром російські війська розпочали другий наступ проти України. 6 лютого 1919 року загони «червоних» вступили до Києва. Комендантом міста став Микола Щорс. Він скасував усі розпорядження попередньої влади, оголосив поза законом представників Директорії та уряду. У місті почалися самочинні обшуки, грабунки, вбивства й погроми євреїв. Свідок тих подій згадував: *«Більшовики віддали місто на пограбування Таращанському і Богунському полкам»*. Злочини розслідував ревтрибунал Богунського полку, за вироком якого розстріляли 30 осіб. Вже через тиждень Миколу Щорса як такого, котрий не впорався з обов'язками, зняли. Помер за нез'ясованих обставин у серпні 1919 року. Експертиза тіла підтвердила лише факт смерті від пострілу в потилицю з близької відстані.

Незабаром радянське керівництво задумало створити образ «легендарного червоного командира». На його честь 1935 року перейменують місто Сновськ на Чернігівщині. Встановлюють пам'ятники, його ім'я присвоюють заводам, школам, колгоспам. До справи «увічнення діяча» залучають і талановитих митців – письменників, художників, музикантів. 1937-го виходить перша частина трилогії Семена Скляренка «Шлях на Київ», а через рік – її другий том «Щорс». У 1938 році Київський театр опери і балету ставить однойменну оперу Бориса Лятошинського (інша назва «Полководець») на лібрето Максима Рильського й Івана Кочерги.

1939 року на екрани вийшов фільм «Щорс» авторства земляка комдива – Олександра Довженка. Політичне завдання створити «українського Чапаєва» режисерові поставив Йосип Сталін. Він постійно контролював процес від написання сценарію, підбору творчої групи до затвердження художнього матеріалу й ідеологічних акцентів. Підготовка до зйомок тривала чотири роки. Бо в цей період відбувалося переписування історії та біографії «видатного діяча», пристосування її до нових «віянь партії», і Довженко щоразу мусив трансформувати міф. Дослідникам творчості кінорежисера відомо чотири версії сценаріїв картини. Цікавий також факт, що під час написання твору Олександр Довженко спілкувався із людьми, які особисто знали Щорса, зокрема з його братом Григорієм. За деякими свідченнями, на зауваження соратників, що справжній Щорс не був таким, як його намагаються зобразити, митець відповів: *«Якщо знімемо добре, повірять, що був»*.

У 1944 році сам митець так згадає у «Щоденнику» про той період: *«Арешт Дубового. Дзвінок ... в справі нової версії смерті Щорса. Поїздка в Москву до Сталіна... На «Щорсі» я заболів грудною жабою»*.

Міф 10. Ніколи Україна не була об'єднаною. Вперше її землі зібрав Йосип Сталін у 1939 році, приєднавши до УРСР західноукраїнську територію.

Спростування. Уперше об'єднання українських земель відбулося 22 січня 1919 року, коли на Софійському майдані в Києві було проголошено Універсал Директорії УНР про

злуку: «...Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка».

Наступного дня Трудовий конгрес України затвердив ухвали Української Національної Ради ЗУНР та Універсалу Директорії УНР про об'єднання УНР і ЗУНР. Верховна влада в об'єднаній державі мала здійснюватися Директорією. ЗУНР стала називатися Західною Обласстю УНР, а її гербом замість лева став Тризуб. Між обома частинами України налагоджувалася співпраця у військовій, господарській, торговельній, фінансовій і культурній сферах. Однак їх остаточному об'єднанню в цілісний організм завадила окупація українських земель сусідніми державами. 5 лютого Директорія та всі урядові установи УНР під тиском «червоних» були евакуйовані з Києва до Вінниці. До липня 1919 року більшість території Західної області УНР зайняли польські війська. Північну Буковину окупували румунські підрозділи, Закарпаття відійшло Чехословаччині.

Із відновленням незалежності 24 серпня 1991-го в Україні щорічно відзначають річницю Акта злуки. Від 1999 року День Соборності України є державним святом.

Міф 11. Українці – антисеміти-погромники. Керівництво УНР не вживало належних заходів для припинення єврейських погромів у часи Української революції.

Спростування. Одним із проявів етнічного насильства у 1918–1921 роках були погроми єврейського населення в Україні. До них вдавалися практично всі військові формування, що діяли на території України. Більшість погромів, які закидаються українським національним силам, здійснювали самоорганізовані загони селян-повстанців, які часто змінювали політичну орієнтацію і не виконували наказів української влади.

Першим офіційним документом Директорії УНР була прокламація від 12 квітня 1919 року, в якій йшлося: «Український уряд буде всіляко боротися з порушеннями громадського порядку, викриватиме й суворо каратиме заводяк, злочинців та погромників. І перш за все уряд не потерпить ніяких погромів, спрямованих проти єврейського населення України, і вживатиме усіх засобів для знешкодження цих мерзенних злодіїв». Наступного дня Симон Петлюра, як верховний головнокомандувач українського війська, видав наказ арештувати та віддати під трибунал усіх вояків, що підбурювали до погромів.

Згодом Петлюра реорганізував армію та вживав заходів щодо посилення дисципліни: напівсамостійні партизанські загони переформатував на регулярні військові частини, створив Державну військову інспекцію. Завдяки цьому український уряд зміг нейтралізувати спалахи антисемітизму.

27 травня 1919-го Директорія прийняла закон про утворення Надзвичайної комісії для розслідування єврейських погромів. 26 серпня того самого року Симон Петлюра видав наказ «не спричинятися до тяжкої недолі євреїв. Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадник і ворог нашого краю й мусить бути усунений від людського співжиття».

Винуватців передавали до військових трибуналів. Під Києвом було покарано на смерть чотирьох українців, які брали участь у погромах; у Райгороді – офіцера Міщука та кількох козаків; у містечку Смотрич – 14 козаків; страчено також отамана Семесенка – організатора страшного Проскурівського погрому в лютому 1919 року.

Міф 12. Михайло Грушевський – перший Президент України.

Спростування. Архівні документи не підтверджують існування такої посади. Не згадано про неї і в Конституції УНР, ухваленій в останній день Центральної Ради. Невідомо жодного акта, який був би підписаний Грушевським як президентом УНР. Офіційно Михайло Грушевський від березня 1917-го до 29 квітня 1918 року обіймав посаду голови Центральної Ради УНР.

Конституція Української Народної Республіки, прийнята 29 квітня 1918 року, проголосила Україну суверенною парламентською державою. Її верховним органом стали Всенародні Збори, а головою обрано Михайла Грушевського.

Уперше згадки про Михайла Грушевського як президента з'явилися в українській діаспорі та набули значного поширення у тогочасних газетних публікаціях. Відомо, що і сам Грушевський послуговувався візиткою, де було написано французькою мовою «President du Parlement D'Ukraine» (президент парламенту України – нині Голова Верховної Ради України), а також пізніше підписувався «бувший президент Української Центральної Ради».

«Ні одна Конституція Української Революції, ні Центральної Ради, ні Трудового Конгресу не мають у собі такого інституту, ні такої назви. Іноді голову Центральної Ради Михайла Грушевського звали президентом, але ця назва була не офіційна», – зазначав Володимир Винниченко.

Додаток 3

Перелік наукових і науково-популярних Інтернет-публікацій

1. Бойко Олена. Символ українського героїзму. Бій під Крутами: факти й оцінки / Бойко Олена // День. – 2008. – 02.02 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/simvol-ukrayinskogo-geroyizmu>
2. Верстюк В. День Соборності України: історія виникнення традиції й свята / В. Верстюк // Європейська Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eukraina.com/publ/human_development/den_sobornosti_ukrajini_istorija_viniknennja_tradiciji_j_svjata/6-1-0-185
3. Гай-Нижник П. IV Універсал Української Центральної Ради – проголошення незалежності УНР / П. Гай-Нижник // Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/video_iv_universal.php
4. Зінченко О. Незалежність № 1: Коли Грушевський насправді її оголосив, чому Винниченко сумнівався, а Єфремов був проти / О. Зінченко // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2015/01/26/146960/>
5. Калинчук Д. Як українська армія захопила Крим. Квітень 1918 року / Д. Калинчук // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/04/2/142216/>
6. Нариси історії української революції 1917–1921 років. : у 2-х кн. / редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. 1 / [В.Ф. Верстюк (кер.) та ін.]. – 2011. – 390 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Smolii_Valerii/Narysy_istorii_ukrainskoj_revoliutsii_1917-1921_rokiv_Knyha_1/
7. Нариси історії української революції 1917–1921 років. : у 2-х кн. / редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2012. – Кн. 2. – 2012. – 464 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://shron.chtyvo.org.ua/Verstiuk_Vladyslav/Narysy_istorii_ukrainskoj_revoliutsii_1917-1921_rokiv_Knyha_2.pdf
8. Свято галицької незалежності у Львові // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/short/2010/11/1/2106/>
9. Сеньків М. Акт злуки УНР та ЗУНР – знакова подія української історії / Сеньків М. // СНУ імені Л. Українки. Історичні студії. – 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://esnui.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/6620/1/Senkiv.pdf>
10. Скорич Л. Акт злуки 22 січня: передумови і наслідки / Скорич Л. // Львівська політехніка. Історичні науки. – 2008. – С. 97–101 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vlp.com.ua/files/15_8.pdf
11. Соборна Україна: від ідеї до сьогодення // Електронна бібліотека НЮУ імені Я. Мудрого [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://library.nlu.edu.ua/index.php?option=com_k2&view=item&id=304:soborna-ukraina-vid-idei-do-sohodennia&Itemid=236
12. У вихорі революції 1917–1921 років. Наш Крим: неросійські історії українського півострова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/nash_krym_2016.pdf

13. Файзулін Я. Свято Злуки: унікальні фото від Інституту національної пам'яті / Файзулін Я., Скальський В. // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2011/01/22/17352/#19>

14. Файзулін Я. Бій під Крутами: як відрізнити історичну правду від міфу? / Файзулін Я. // Український тиждень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/History/40792>

15. Чоп Г. П'ять спроб України оголосити незалежність: від Центральної Ради до ОУН / Г. Чоп // IPress.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipress.ua/articles/pyat_sprob_ukrainy_progolosyty_nezalezhnist_vid_tsentralnoi_rady_do_oun_26149.html

16. 22.01.1918 – Українська Центральна Рада проголосила незалежність УНР // Територія терору [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.territoryterror.org.ua/uk/resources/calendar/details/?newsid=272>

17. 1919: Петлюра приймає військовий парад. Фото і кінохронікальні матеріали // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/videos/2010/11/12/4193/>

Додаток 4

Орієнтовний перелік тематичних фільмів

«Акт Злуки: відтворення історичної правди»	2011	Тарас Каляндрук	Львівська державна телерадіокомпанія
«Апельсинова долька»	2004	Ігор Кобрин	Студія «ТЕЛЕКОН»
«Герої України. Крути. Перша Незалежність»	2014	Сніжана Потапчук	Національна телекомпанія України
«Київ. Епоха переворотів» (з циклу «Історії міста»)	2011	Віталій Загоруйко	т/с ГРАВІС
«Легіон. Хроніка Української Галицької Армії 1918–1919»	2015	Тарас Химич	«Invert pictures»
«Непрощені. Симон Петлюра»	2007	Віктор Шкурін	т/к 1+1
«Обличчя купюри. Михайло Грушевський»	2008	Віталій Загоруйко, Сергій Братішко	т/к ТОНІС
«Перший день»	2015	Назарій Шпільчак	«Terra Pictures»
«Свято Злуки. Політика пам'яті»	2011	Олег Манчура	УТ-1
«Українська революція. Втрачена держава»	2007	Сергій Братішко	т/к ТОНІС
«Українська революція. За спогадами Всеволода Петріва»	2012 2013	Іван Канівець	KVIDEO
«Холодний Яр. Воля України – або смерть!»	2014	Галина Химич	ВГО «Не будь байдужим!» та ТОВ «Диваки продакшн»
«Хроніки української революції»	2008	Сергій Братішко	Національна телекомпанія України

*До 75-річчя від початку
формування Української
повстанської армії*

Відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році» від 22 грудня 2016 року № 1807-VIII у жовтні цього року від-

значається 75-ліття від початку формування Української повстанської армії (далі – УПА). На загальнодержавному рівні Україна вшануватиме річницю утворення армії, яка зробила значний внесок у боротьбу за незалежність, формування національної самосвідомості Українського народу, продовжила його військові та державотворчі традиції.

Українська повстанська армія – військово-політична формація Українського визвольного руху, стратегічною метою якого було відновлення української державності.

Заснована на зламі 1942–1943 років, вона діяла до вересня 1949-го, після чого реорганізована в збройне підпілля, що тривало до середини 1950-х. Через лави УПА пройшло понад 100 тисяч осіб. За участь у повстанському русі чи його підтримку каральними органами СРСР було репресовано понад півмільйона осіб.

Діяльність УПА була логічним продовженням визвольного руху періоду Української революції 1917–1921 років, підпільно-бойової Української військової організації та Організації українських націоналістів (далі – ОУН) 1920–1930-х років. Боротьбу УПА у формі беззбройного опору підхопив дисидентський рух 1960-х років і національно-демократичне відродження кінця 1980-х – початку 1990-х.

«У жовтні 1942 року на Поліссі постали перші збройні відділи, що дали початок Української Повстанської Армії. 1) Для зафіксування цього історичного моменту визначається день 14-го жовтня 1942 року днем постання УПА; 2) Для вшанування цього моменту день 14-го жовтня, що збігається з історичним козацьким святом Покрови, вводиться як свято-ковий день УПА», – йшлося в постанові Української Головної Визвольної Ради від 30 травня 1947 року.

Тож 14 жовтня стало символічною датою постання УПА. Із 2014 року відповідно до Указу Президента України № 806 14 жовтня є також Днем захисника України на вшанування мужності та героїзму захисників незалежності і територіальної цілісності України, військових традицій і звитяг Українського народу, сприяння подальшому зміцненню патріотичного духу в суспільстві.

Технологія опанування теми

У загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладах рекомендуємо провести з нагоди 75-річчя від початку формування Української повстанської армії та Дня захисника України Урок захисників, екскурсії до історичних, краєзнавчих або інших меморіальних музеїв, місць пам'яті, пов'язаних із Українським визвольним рухом, зустрічі з ветеранами УПА або учасниками АТО, перегляд кінофільмів, виховні години, флеш-моб «Мужність і відвага крізь покоління», дискусійні майданчики й інші тематичні заходи.

У виборі календарної дати заходів доцільно орієнтуватися на навчальний тиждень з 9 до 13 жовтня. Зауважимо, що ці матеріали можуть бути використані також під час викладання в 11 класі теми з історії України «Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)», Тижня історії, позакласних заходів і підготовки до ЗНО.

Мета проведення заходів:

- поглибити знання учнів про УПА – армію, яка зробила значний внесок у боротьбу за незалежність України, мала вагомий вплив на формування національної самосвідомості Українського народу;
- активізувати пізнавальний інтерес учнів до воєнної історії України та її героїв, звернути увагу на тяглість українських державотворчих і військових традицій;
- актуалізувати ідею необхідності захищати суверенітет і територіальну цілісність України як головних передумов незалежності держави, виховувати у школярів почуття особистої відповідальності та готовність до захисту своєї землі;
- формувати і розвивати різні види вмінь, навичок, які мають стати фундаментом формування громадянської, історичної та національної свідомості учнів;
- сприяти розвитку всіх видів інтелекту (академічного, практичного, креативного, емоційного й соціального) як умови всебічного розвитку особистості, її самореалізації;
- формувати активну громадянську позицію учнів і почуття патріотизму.

Підкреслюючи, що заходи до 14 жовтня на загальнодержавному рівні відбуватимуться під гаслом **«УПА. Відповідь нескореного народу»**, в загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладах пропонуємо приділити особливу увагу таким питанням: передумови утворення ОУН та УПА; УПА – спадкоємиця козацьких військових традицій і зв'язи армії УНР, збройна сила, яка воювала за незалежну Україну; війна повстанців на два фронти – антирадянський та антинімецький; внутрішня організація УПА; переможні бої УПА; наслідки діяльності повстанців; продовження боротьби у формі ненасильницького опору в дисидентському русі 1960-х років і національно-демократичному відродженні кінця 1980-х – початку 1990-х (**інфографіки «УПА. Український визвольний рух 1940–1960-х років», «Антинацистський фронт УПА», «10 найбільших боїв УПА з нацистами», «Супротивники про антинацистську боротьбу УПА»**).

Радимо такі **форми проведення Уроку захисників**: конкурс проектів «Усна історія», «Родинні спогади», фестиваль мультимедійних презентацій «Ми боремося за Україну: історії вояків УПА та АТО»; повстанська платформа «Воля дорожча за життя» (уявна підготовка та затвердження головних ідейних документів УПА); цикл радіоповідомлень «Лісовик»; відеохрестоматія «Український рух опору» (**додаток 2**); урок-реконструкція «У вишкільному таборі» (відтворення навчання польової, сторожової, внутрішньої, зв'язкової служби, політвихівництва, топографії, тактичної, санітарної підготовки у таборі старшинського вишколу); школа виживання «Завдання – витримати й не зрадити!» (дослідження методів психологічної і фізичної підготовки, конспірації, шифрування, передачі інформації, проведення розвідки та відстеження агентів НКВД і гестапо – **додаток 3**).

Історична довідка про УПА:

У ФАКТАХ

Передумови...

Український визвольний рух, який на початку ХХ століття вилився у національну революцію 1917–1921 років, не спинився після її поразки, а трансформувався у збройне підпілля. На Західній Україні, яка відійшла до Польщі, розгорнула діяльність Українська військова організація, що мала завадити закріпленню окупаційної влади. До організації увійшли переважно ветерани військових формувань Української революції. З'явилися також молодіжні націоналістичні гуртки. У 1929 році обидві течії об'єдналися та створили Організацію

українських націоналістів. До 1938 року її очолював полковник Січових стрільців Євген Коновалець.

Протягом 1930-х років ОУН зростала чисельно та територіально, її підпільні структури охоплювали більшість теренів Західної України. У березні 1939-го її представники брали активну участь у захисті новопроголошеної Карпатської України.

Одним із найважчих в історії організації став період 1939–1941 років, коли Західну Україну було приєднано до СРСР. Тоді ОУН вперше зіткнулася із репресивною машиною СРСР – НКВС. Відчайдушний спротив комуністичному режиму призвів до численних втрат: за різними даними, від 16 до 35 тисяч арештованих і страчених оунівців. Проте навіть за жорстких умов у перші дні німецько-радянської війни ОУН розгорнула масове антирадянське повстання.

Питання вибору тактики досягнення головної мети – здобуття незалежності України стало причиною наростання протиріч між керівництвом крайової ОУН (на території України) й еміграційним проводом націоналістів на чолі з Андрієм Мельником. Урешті антагонізм вилився у створення молодим радикальним поколінням 10 лютого 1940 року Революційного проводу ОУН на чолі зі Степаном Бандерою. Він обрав тактику «доконаних фактів» – здобути незалежність шляхом революційної боротьби силами українського народу і примусити нацистську Німеччину визнати цей факт. Натомість ОУН під керівництвом Андрія Мельника у боротьбі за самостійність України розраховувало переважно на підтримку гітлерівської Німеччини.

30 червня 1941 року Національні збори у Львові проголосили Акт відновлення Української Держави, створення уряду – Українського державного правління під орудою Ярослава Стецька і почали розбудову Української національно-революційної армії (далі – УНРА). Акт 30 червня спирався на державотворчу традицію УНР і ЗУНР.

Керівництво нацистської Німеччини зажадало відкликати Акт. Українські націоналісти відмовилися, через що сотні оунівців опинилися за ґратами або в концтаборах. 5 липня 1941-го у Кракові затримали Степана Бандеру. До кінця 1944 року він перебував в ув'язненні.

Незважаючи на переслідування, похідні групи ОУН (б), що вирушили вглиб України, проголошували Акт відновлення Української Держави в містах, активно розбудовували там український державний апарат.

«...Наприкінці 1941 року в м. Сталіно [нині – Донецьк] із Західної України прибули представники бандерівського «Проводу». Ними у м. Сталіно було створено Організацію українських націоналістів та обласний «Провід ОУН» ... У підпіллі, на одній із нарад ОУН у Сталіно було прийнято рішення:

«...Ми маємо обережно доводити українцям, які мешкають на Донбасі, що нашими ворогами є не тільки совети, а й німці. Потрібно показати українському населенню, що росіяни – ворог № 1, а німці – ворог № 2...»

На виконання цього рішення обласний «Провід ОУН» проводив масштабну роботу з розповсюдження націоналістичної літератури, що засвідчувала необхідність формування повстанської армії... У районах Сталінської області було утворено значні формування ОУН.

Встановлено, що в м. Маріуполі організація налічувала до 300 осіб, у м. Краматорську – 120 осіб, у м. Слов'янську – 80 осіб, у м. Красноармійську [нині – Покровськ] – понад 50 осіб, в м. Макіївці – 60 осіб, у Мар'їнці – 80 осіб, в Ольгінці – 30 осіб тощо.

Переважно до ОУН долучалася інтелігенція: вчителі, лікарі, а також молодь...»

Із доповідної «Про діяльність "ОУН" на території Сталінської області» начальника Управління НКГБ у Сталінській області Демидова Секретареві ЦК КП(б)У Хрущову М.С. 30 листопада 1943 року. Документ під грифом «Цілком таємно»

Протягом серпня – вересня 1941 року окупанти розігнали українські органи місцевого самоврядування та провели масові арешти активістів. До кінця року німецькі спецслужби ув'язнили до 1,5 тисячі бандерівців.

У вересні того самого року Провід ОУН (б) на першій конференції постановив перейти в підпілля й почати відновлювати організаційну мережу. Заарештованого Бандеру заступив Микола Лебедь. Націоналісти почали готуватися до силового протистояння з вермахтом.

Створення...

Увесь 1942 рік оунівці присвятили підпільній пропагандистській боротьбі проти нацистів і їхніх союзників. Згодом для захисту місцевого населення від окупаційного свавілля почали створювати збройні загони. В жовтні на спеціальній військовій конференції ОУН було ухвалено рішення про початок творення повстанських відділів, які згодом отримали назву Українська повстанська армія.

«Повстанчу акцію на північно-західних і частинно східних теренах ми мусіли почати, і це не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно. Мусіли ми це робити з двох причин. Перша: терен виривався нам з рук. З одної сторони – почали множитись отаманчики, як Бульба-Боровець, а з другої сторони – червона партизанка почала заливати терен... Друге: ще тоді, коли ми не починали повстанчої акції, німота почала масово винищувати села... У зв'язку з тим маса людей почала втікати в ліси і блукати самотас... Отже ми мусіли організаційно охоплювати тих людей в лісі... Є ще і третя, морального характеру. Почулись голоси: «Де ж той провід? Чому не дає зарядження бити німців?» і т. п. Тепер ми тим балакунам заткали роти, а революцію усуспільнили»

**Керівник Служби безпеки
Волинського крайового проводу ОУН
Василь Макар – «Сіроманець»**

Регіоном, де почала діяти УПА, стала Волинь, оскільки там були:

- сприятливі природно-географічні умови (великі важкодоступні лісові масиви);
- високий рівень національної свідомості населення (підпільна мережа ОУН тут нарахувала кілька тисяч учасників);
- зосереджені сили радянського партизанського руху.

Ідеологія...

«Ми за повне визволення українського народу від московсько-більшовицького та німецького ярма, за побудову Української Самостійної Соборної Держави без панів, поміщиків і капіталістів, без більшовицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів. В Українській державі влада вважатиме за найвищий свій обов'язок інтереси народу»

**Із листівки УПА.
Серпень 1943 року**

Структура...

Українська повстанська армія вважала себе фундаментом збройних сил Української Самостійної Соборної Держави і тому структурувалася за зразком регулярних армій. Організаційна структура УПА була проста, але водночас достатньо гнучка, щоб можна було ефективно розподіляти людські та матеріальні ресурси.

Присяга вояка Української Повстанчої Армії

Затверджена УГВР і введена наказом ГВШ ч. 7. з 19. VII, 1944.

Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пропитою кров'ю усіх Найвищих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалю ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому житті всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу, або відступаю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського Народу.

Хронологія формування військової структури УПА

Жовтень 1942	На першій військовій конференції ОУН (б) обрано комісію з розроблення плану розбудови збройних сил організації
Грудень 1942	На другій конференції представлено проект розбудови армії
Січень 1943	Під керівництвом військового референта Сарненського окружного проводу ОУН (б) Григорія Перегіняка – «Коробки» кілька повстанських відділів об'єднуються в першу сотню
Лютий 1943	На Рівненщині і Волині військові референти ОУН (б) об'єднують повстанські відділи у більші групи. На третій конференції прийнято низку військових рішень щодо збройної антинімецької та антибільшовицької боротьби. До кінця місяця створено перші стаціонарні партизанські загони, які стали основою майбутньої повстанської армії
9 квітня 1943	На нараді Проводу ОУН (б) вирішено іменувати всі збройні формування Українською повстанською армією; об'єднати бойвки і сотні у більші структури – Групи. Для кожної Групи виділялася певна територія, де створювалися Воєнні округи (ВО). Їх межі приблизно відповідали межам областей: ВО «Турів» (Волинська область), ВО «Заграва» (північ Рівненської області), ВО «Богун» (південь Рівненської, північ Тернопільської областей), ВО «Тютюнник» (Житомирська область)

Закінчення табл.

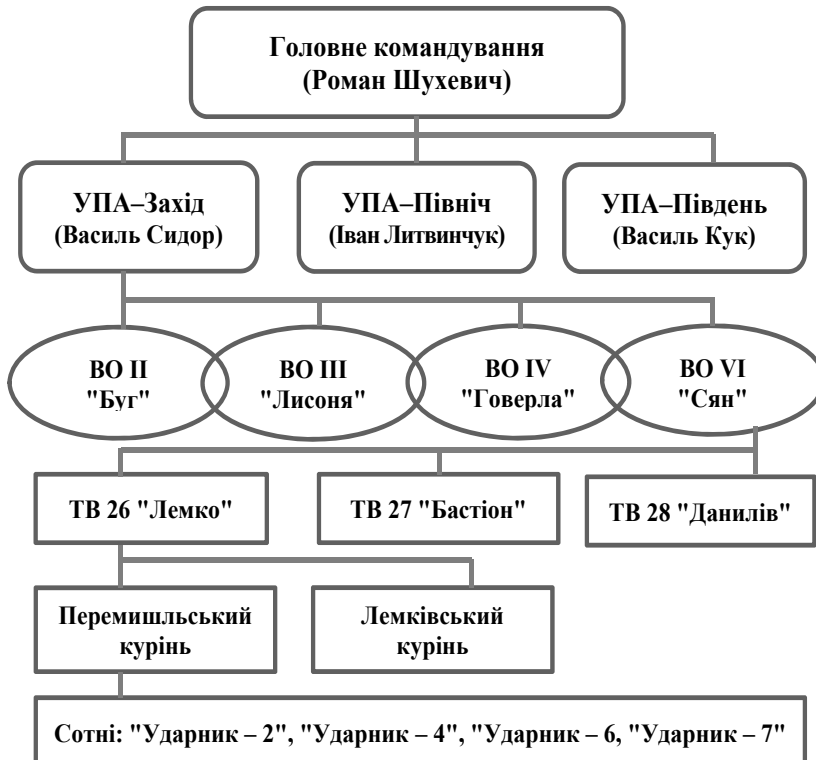
Липень 1943	Провід ОУН (б) утворює повстанські відділи на Галичині під назвою Українська народна самооборона (далі – УНС). Командування УНС обійняв Олександр Луцький – «Андрієнко»
Листопад – грудень 1943	Утворено Генеральні воєнні округи (ГВО), де оперували окремі Групи УПА: УПА–Північ (північно-західні землі Полісся та Волині), УПА–Південь (Поділля) й УПА–Захід (Галичина). Кожна ГВО мала крайового командира з Крайовим військовим штабом (КВШ) та поділялася на територіальні воєнні округи (ТВО), на рівні яких відбувалося безпосереднє керування бойовими діями. Утворено Головний військовий штаб (ГВШ) УПА, який з грудня 1943 року очолив Олекса Гасин – «Чорнота». Головну команду (ГК) УПА очолив Роман Шухевич – «Чупринка»

Українська Повстанська Армія поділялася на групи (їх було три), а ті, своєю чергою, на округи. Основною ж тактичною одиницею УПА була сотня. Із сотень утворювалися курені по 300–800 осіб. Під час складних операцій сотні діяли у складі куренів. Іноді курені формували оперативну групу для здійснення масштабних окремих завдань.

Сотня складалася з трьох чот, до складу яких входили три (інколи чотири) рої. Рій у вишколених бойових сотнях налічував 10–12 вояків, озброєних одним легким кулеметом, двома–трьома автоматами та рушницями.

Від 1944 року збройна боротьба УПА охопила Надсяння та Холмщину. Таким чином, було завершено формування територіальної структури УПА, яка діяла на території сучасних Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Черкаської, Хмельницької, Вінницької, Тернопільської, Івано-Франківської, Львівської, Закарпатської областей, східних землях Підкарпатського та Люблінського воєводств Польщі.

ФРАГМЕНТ СТРУКТУРИ УПА (друга половина 1945 року)

Вороги...

Розбудова армії відбувалася в умовах протистояння з ворожими силами на антинацистському й антирадянському фронтах.

«В сьогоднішній дійсності організації розділяємо три фази: піднімецьку, фронтову і студійну – підсовітську... Щодо німців: вести пасивну і активну самооборону. Польський відтинок трактувати як другорядний...

Проти радянського підпілля: провести безоглядну боротьбу в цілях повного знищення. Проти союзників німців боїв не вести, а шукати зв'язків (румун, мадяри). Внутрішній відтинок: організація перебирає повну диктатуру на час воєнного хаосу...»

**Із Інструкції до виконання.
Січень 1944 року**

Антинімецький фронт повстанці «відкрили» 7 лютого 1943 року нападом на комендатуру міста Володимирця на Рівненщині. Протягом тієї весни загони УПА захопили велику частину районів генерального округу «Волинь – Поділля». Керівник округу Генріх Шене 30 травня змушений був визнати, що «у руках німців тільки територія уздовж шосе та залізниць».

Галичину антинацистська боротьба УПА охопила із середини літа 1943-го. 10 жовтня окупанти змушені були запровадити надзвичайний стан, що передбачав розстріли заручників. До кінця квітня 1944 року УПА контролювала 40 сіл Бібрського, Перемишлянського, Бережанського, Рогатинського повітів. Столицею цієї «республіки» стало село Дусанів.

6–16 липня 1944 року на горі Лопата (Львівщина) кілька куренів УПА під керівництвом Василя Андруска – «Різуна» зійшлися в найбільшому бою повстанців із німецько-угорськими військами. Вороги втратили від 200 до 400 солдатів.

«В селі Дюксині (Костопільщина) під час наскоку дикої німоти один селянин не хотів втікати, як інші, а зістався в своєму помешканні. Як тільки прийшли до нього німаки, він їх прийняв молоком і хлібом, щоби задобрити дикунів і щоб ті дарували йому життя. Німаки молоко випили, хліб з'їли, а наївного селянина... живцем кинули в огонь.

Хай цей випадок послужить кожному, хто вірить ще облудній німоті.

Не молоком і хлібом витаймо їх, а вогнем, окропом, кулями, косами, сокирами, вилами, що лиш в руки нам попаде... Хай Україна для кожного ката буде пеклом, де він мусить згинуть такою жорстокою смертю, яку він готує нам!»

**Із листівки УПА
«Не молоком і хлібом,
а молоком і кулями».
Червень 1943 року**

Навесні 1943 року значно загострилося польсько-українське протистояння. Для польських політичних сил стратегічною метою було відновлення Речі Посполитої у довоєнних кордонах. Представники ж Українського визвольного руху вважали західноукраїнські терени невід'ємною частиною Української держави. Жодна зі сторін не могла поступитися інтересами, тому переговори закінчувалися безрезультатно.

«Розуміємо і цінуємо прагнення українського народу до створення незалежної України. Усвідомлюємо однак, що не уступимо зі східних земель Речі Посполитої, в південній частині якої від віків живуть поляки біч-о-біч з українцями, яким польський народ протягом віків надав велетенський цивілізаційний і господарський внесок».

**Зі «Звернення Крайової Політичної
Репрезентації польського народу до
українців». 1943 рік**

Це спричинило криваву війну, третій, за визначенням керівництва УПА, «непотрібний» фронт. Його учасниками були військові формування обох підпільних рухів: УПА й Армії Крайової² (далі – АК). Конфлікт часом набував характеру селянської війни, чи «жакерії» (особливо на Волині в 1943 році), в якій питання політичного характеру відігравали вторинну роль.

У першій половині 1944 року для демонстрації контролю над Західною Україною польське підпілля розгорнуло операцію «Буря». Українські повстанці намагалися завадити цьому. В окремих регіонах дійшло до тривалих боїв, які припинилися тільки з переходом радянсько-німецького фронту.

Останньою ареною конфлікту між українським і польським підпіллям стали терени Надсяння, Холмщини, Підляшшя та Лемківщини, де мешкало українське населення. У січні 1945-го ті землі звільнено від нацистів та їхніх союзників.

Навесні того самого року між обома сторонами було домовлено про перемир'я. Згодом дійшло навіть до співпраці між ними. Найвідомішою стала спільна атака нових союзників на містечко Грубешів у травні 1946 року.

Підрозділи УПА змушені були воювати також із радянськими партизанами, які мали сприяти поверненню в Україну комуністичного режиму. Бої та сутички повстанців із ними тривали постійно на тлі боротьби проти німецьких окупантів. Часто це виливалося у справжні лісові баталії. Наприклад, протягом 25–27 липня 1943 року два курені УПА з великими втратами витіснили з Кременецьких лісів на Волині радянський загін імені Михайлова.

У Галичині протягом серпня – вересня 1943 року відбулися бої між УНС і Сумським партизанським з'єднанням, яке поверталось із Карпатського рейду. На початку жовтня 1943 року ВО «Заграва» і «Турів» змусили Чернігівсько-Волинське з'єднання відступити на білоруські землі. Однак у січні 1944 року І Українська партизанська дивізія розгромила базу УПА «Січ» поблизу Володимира-Волинського. Повстансько-партизанське протистояння тривало до останніх днів нацистської окупації України.

Перед поверненням радянської влади керівництво ОУН і УПА намагалося об'єднати українські політичні сили. У липні 1944 року було створено Українську головну визвольну раду (далі – УГВР) як верховний політичний орган керівництва визвольною боротьбою. Підпільний парламент воюючої України очолив колишній представник Центральної Ради – революційного парламенту Української Народної Республіки – Кирило Осмак.

До середини 1944 року сформувалася потужна база для подальшої боротьби проти сталінського режиму. Різні течії визвольного руху було об'єднано під спільним проводом, а УПА досягла піку розвитку й чисельності (30–40 тисяч бійців). Це дало змогу ще понад 10 років протистояти радянській системі.

Після вигнання нацистських окупантів з України головним ворогом УПА знову стала радянська влада. Виснаження повстанських загонів і людські втрати спонукали до зміни тактики. У регіонах, де визвольний рух був найбільше знесиленний, повстанські загоны демобілізували та перевели на конспіративно-підпільні методи. Дрібні повстанські групи нападали на установи влади, здійснювали диверсії на лініях комунікацій. Таким чином підпільники перешкоджали закріпленню режиму на місцях.

² **Армія Крайова** (від пол. *Armia Krajowa*) – збройні сили польського підпілля часів Другої світової війни, які підпорядковувалися польському еміграційному уряду в Лондоні.

Дереворит³ Ніла Хасевича «СССР – тюрма народів» із серії «Ідеали Українського визвольного руху». Грудень 1949 року

³ Дереворит – вид графічної техніки, яка полягає у виконанні малюнка на дошці з розпилюванням упоперек деревини, вибиранні тла навколо малюнка, покритті фарбою випуклих частин та отриманні відбитка на папері.

Продовження...

Протягом перших повоєнних років повстанці перейшли від наступальних до оборонних дій. Розпочалося розформування сотень і куренів на підвідділи з переведенням їх у збройне підпілля. Після блокади 1946 року сотні та курені УПА діяли тільки в смузі Карпат та на Закерзонні⁴. Однак на кінець 1949 року їх також було розформовано або демобілізовано. Надалі функціонував лише Головний військовий штаб. Бойові акції, що проводили виключно боївки ОУН і Служби безпеки, були спрямовані на послаблення впливу радянської влади, боротьбу з агентурою і проти створення колгоспів. Для цього організовувалися диверсії, засідки, саботаж і велася пропагандистська робота.

У вересні 1949 року Головний командир УПА Роман Шухевич оголосив про демобілізацію останніх відділів армії, переведення вояків у нелегальну збройну мережу. Спілка зосередилася на антирадянській агітації, диверсіях, актах саботажу, замах на військових, представників влади, комуністичних партійних активістів.

Головними завданнями підпілля того часу були пропаганда й утвердження в суспільстві ідеї незалежності. Тому провідне місце в структурі визвольного руху зайняла референтура пропаганди, що поширювала ці переконання, а також Служба безпеки, що мала гарантувати захист цієї роботи.

У 1947 році після акції «Вісла», коли українське населення східних теренів повоєнної Польщі виселено вглиб Польщі і розпорошено там, відділи УПА припинили на тих землях діяльність. Частина сотень перейшла кордон із УРСР, а сотні «Бурлаки», «Бродича» та «Громенка» вирушили в пропагандистський рейд Західною Європою з метою розповісти світові про визвольну боротьбу українців. Прорив окремих груп повстанців за «залізну завісу» став міжнародною сенсацією, про неї написали провідні світові мас-медіа.

Після загибелі Шухевича у 1950 році визвольний рух очолив досвідчений конспіратор Василь Кук. Важко однозначно сказати, коли підпілля припинило діяльність. Очевидно, переломним став 1954 рік: із захопленням у полон Василя Кука боротьба набула характеру неорганізованого спротиву окремих боївок.

Останню збройну сутичку повстанці Петро Пасічний, Олег Цетнарський та Марійка Пальчак дали окупантам 12 квітня 1960 року на Підгаєччині. Петро й Олег загинули, а поранена Марія потрапила в полон. У 1960-х роках були зіткнення з індивідуальними вояками. Окремі повстанці переховувалися від радянської влади ще кілька десятиліть і вийшли з підпілля тільки з відновленням незалежності України 1991 року.

«У 1945 році друзі мої загинули. Я залишився сам, без будь-яких зв'язків. Ходив на запасні пункти зустрічей, але й там ніхто не з'являвся, і там усі загинули. І тоді я вирішив піти у глибоке підпілля. Порвав усі зв'язки з цивільними людьми. Зберіг зв'язки лише з тими з них, кому довіряв на сто відсотків. Таких було п'ятеро... Сорок років я не спав у ліжку. Постійно кочував з місця на місце. В області нема такого села, де би я не ховався... Вважаю своїм вдалим тактичним ходом і те, що протягом 48-ми років підпілля я не підтримував жодних зв'язків із родичами, не з'являвся у своєму селі, краї. У 50-х роках чекісти почали посилено розшукувати мене. Моїх родичів часто арештовували, тягали на допити, але вони нічого не знали про мене... КГБ не припиняв пошуку до останніх днів свого існування. Вони нюхом чули, що я живий... Лише 3 грудня 1991 року почув по радіо результати українського референдуму – зрозумів, що не їх величезна сила, а я, самотній, змучений – переміг! Перемогли мої товариші, які віддали своє життя за Україну...»

**З інтерв'ю надрайонного провідника
Збаражчини Іллі Оберишина –
«Кобзаря»**

⁴ **Закерзоння** – українські етнічні території – Лемківщина, Надсяння, Сокальщина, Равщина, Холмщина, Підляшшя, розміщені на захід від Лінії Керзона (від прізвища міністра закордонних справ Великої Британії Джорджа Керзона, який запропонував у 1919 році демаркаційну лінію для розмежування кордону між Польською Республікою та РРФСР), що після встановлення у 1945 році радянсько-польського державного кордону увійшли до складу Польщі.

У ЦИФРАХ

У 187 районах Західної України (із 200 усього) встановлено урядування Українського державного правління станом на 22 липня 1941 року. Також за участю членів похідних груп і місцевих жителів проголошено незалежність і створено органи влади в Житомирі, Проскуріві, Кам'янці-Подільському, Кривому Розі, Нікополі, Миколаєві, Дніпропетровську (нині – Дніпро)
75 великих боїв із відділами УПА провели нацисти у період літо – осінь 1943 року. Внаслідок цих акцій було знищено понад одну тисячу українських стрільців та офіцерів, а також близько 5 тисяч цивільного населення. Німці втратили понад 3 тисячі солдатів та офіцерів
10 тисяч солдатів і поліцаїв, 50 танків і 27 літаків застосували нацисти влітку 1943 року під час великої акції проти УПА на Волині. Операцію очолив обергруппенфюрер СС ⁵ і генерал поліції Ерх фон дем Бах
У 5 разів менше остарбайтерів (43 тисячі осіб) вивезено з Волині до Німеччини у 1943 році порівняно із 1942 завдяки успішним операціям УПА із протидії цим примусовим акціям нацистів
30 тисяч енкаведистів проти 4 тисяч вояків УПА – таким був розподіл сил у найбільшій в історії УПА битві біля села Гурби на Волині 21–25 квітня 1944 року. Із застосуванням танків та артилерії радянські внутрішні війська намагалися взяти в кільце і знищити з'єднання повстанців. Упівці зуміли вирватися із оточення
Майже 2,5 тисяч антинацистських акцій здійснили підрозділи УПА. В них загинуло 12–18 тисяч нацистів, їхніх союзників і колаборнатів
150 тисяч квадратних кілометрів із 15 мільйонами населення – територія, охоплена повстанським рухом у 1944 році. Це приблизно чверть площі теперішньої України та більше, ніж територія Греції. Кількістю місцевих жителів дорівнює населенню Нідерландів
Майже 30 тисяч вояків становив особовий склад УПА. Загалом через її лави пройшло близько 100 000 тисяч бійців
153 тисячі учасників і прихильників УПА розстріляно, 134 тисячі заарештовано, 204 тисячі депортовано комуністичним режимом. До півмільйона осіб репресовано за участь у повстанському русі
18–28 років мали хлопці, які служили в УПА. Абсолютна більшість із них – жителі сільської місцевості, з початковою та неповною середньою освітою, позапартійні. Для них участь в УПА була першим військовим досвідом.
30–35 років мали командири. Це – переважно вихідці з міст, з неповною чи повною середньою та вищою освітою, члени ОУН, організацій Пласт, ЛУГ і СОКІЛ, багато хто мав досвід військової служби
1,5 тисячі кілометрів із боями пододала сотня «Громенка» під час Великого рейду із Закарзоння в 1947 році та цілісною бойовою одиницею дісталася німецької Баварії, щоб розповісти вільному світові про визвольну боротьбу українців
14,5 тисячі бойових і диверсійних акцій, внаслідок яких загинуло понад 30 тисяч радянських бійців, здійснили військові підрозділи УПА протягом 1944–1945 років
26 693 операції проти українського підпілля організували війська НКВС у 1944–1945 роках. Український рух втратив 22 474 особи вбитими та 62 142 полоненими
230 тисяч військових задіяв НКВС в операції «Велика блокада» на Західній Україні у січні – лютому 1946 року. У кожному населеному пункті режим розмістив гарнізони, щоб перекрити будь-яку допомогу повстанцям і зашкодити їхній діяльності щодо зриву виборів до Верховної Ради СРСР. Було ліквідовано понад 4 200 українських повстанців і захоплено в полон або затримано понад 9 400 осіб. 130 збройних формувань підпілля припинили існування. Загалом чисельність учасників руху опору скоротилася до 40 %
Понад 76 тисяч осіб вивезено із Західної України за одну добу під час акції із депортації українців «Захід» 21 жовтня 1947 року
130 періодичних видань, 500 брошур, десятки вишкільних, мемуарних, поетичних збірок, тисячі назв листівок, звернень і відозв – такий результат видавничої діяльності Українського визвольного руху 1940–1960-х років
156 терористичних актів і замахів, 94 підпали колгоспних будівель та особистих господарств радянських активістів вчинено в Україні в 1954–1959 роках. Також радянськими спецслужбами встановлено понад 5,5 тисяч випадків виготовлення та розповсюдження антирадянської літератури, приписаної ОУН

⁵ СС (від нім. Schutzstaffeln / «охоронні загони») – силова структура нацистської партії (НСДАП). У Третьюму Райху дублювала або перебрала на себе низку державних функцій: поліцію, службу безпеки, розвідку, контррозвідку, концентраційні табори, збройні сили тощо.

В ОСОБАХ

Роман Шухевич – «Тарас Чупринка» (1907–1950) народився у Львові в родині українських інтелігентів. У дитинстві й юнацтві Роман активно займався спортом. Першою школою фізичної підготовки став Пласт. Громадську діяльність поєднував із навчанням, опановував інженерні науки у Львівській політехніці.

1923 року Роман вступив в УВО, а 1929 – в ОУН. Протягом 1930–1934 років очолював бойову референтуру Крайової езекутиви ОУН, яка здійснила кілька гучних бойових актів. Врешті, саме через один із них (вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького) поліція провела масові арешти. Серед затриманих був і Роман Шухевич, якого заслано до концтабору в Березі Картузькій, а згодом – тюрми «Бригідки». Вийшовши на волю у 1937 році, заснував та очолив першу в Галичині українську рекламну фірму «Фама».

1939 року став на захист Карпатської України. 30 червня 1941 р. на чолі «Нахтігально» увійшов до Львова. Того ж самого дня ОУН проголосила Акт відновлення Української Держави та створила Українське державне правління. Шухевич став заступником міністра військових справ.

У листопаді 1943 року він став Головним командиром УПА. У липні 1944 року внаслідок об'єднання українських політичних сил утворився підпільний парламент – Українська головна визвольна рада. Роман Шухевич – «Тарас Чупринка» очолив Генеральний секретаріат УГВР. 5 березня 1950 року в селі Білогорща біля Львова в останньому бою генерал-хорунжий Роман Шухевич загинув.

Кирило Осьмак (1890–1960) народився на Миргородщині (Полтавщина). Навчався в Московському сільськогосподарському інституті. Активний учасник українського національного руху, член Української Центральної Ради. За Директорії працював при уряді УНР. Уперше заарештований більшовиками 1929 року, 1930 – другий арешт. За вирокком суду присуджено 3 роки концтабору, які згодом замінено на адмінзаслання до Сиктивкара. У 1938 році відбувся третій арешт. На волю вийшов у 1940-му.

З літа 1942 року співпрацював з ОУН (б), був залучений до пропаганди. У липні 1944 року обраний президентом УГВР, склав проекти її головних програмних документів. Того самого року Кирила Осьмака заарештували радянські органи безпеки та присудили 25 років ув'язнення. Помер у Владімірській тюрмі у віці 70 років. Тільки у 2004 перепохований у Києві на Байковому кладовищі.

Тарас Боровець – «Бульба» (1908–1981) народився на Рівненщині в родині селянина. У перші дні німецько-радянської війни з групою однодумців йому вдалося роззброїти червону міліцію в Сарнах на Рівненщині. З приходом нацистів його було призначено командантом поліції Сарненського округу. Щоб «зачистити» район Полісся від залишків Червоної армії, Боровцю дозволили створити з українців групу в тисячу бійців. Згодом він переніс до Олевська штаб організації, яку назвав «Поліська Січ». 16 листопада 1941 року це військове формування було розпущене. На основі «Поліської Січі» навесні 1942 року Тарас Боровець відновив загін під назвою УПА і розпочав антинімецьку боротьбу.

У 1942–1943 роках УПА – «Поліська Січ», що діяла малими партизанськими відділами, налічувала близько 700 осіб. Оскільки УПА Боровця було реальною збройною силою, її намагалися використати різні сторони – і німецька адміністрація, і радянські партизани. Врешті нацисти заарештували його та відправили у концтабір. На волю вийшов 1944 року Пішов на співпрацю з німцями, у 1945 році очолив парашутну бригаду «Група Б» у складі СС, а згодом виїхав на еміграцію.

Іван Кулик – «Сірий» (1919–1951) народився в Донецькій області. Маючи звання старшого лейтенанта Червоної армії, потрапив до німецького полону, звідти втік із групою бійців і приєднався до лав повстанців.

В УПА командував сотнею, що діяла на Гуцульщині. Вступив до ОУН. З 1946 року став військовим референтом, згодом – референтом пропаганди у Коломийському окружному проводі. 1950-го призначений окружним провідником ОУН Коломийщини. Отримав ступінь сотника УПА. Загинув 2 жовтня 1951 року на Івано-Франківщині в бою зі спецгрупою МВС.

Ніл Хасевич (1905–1952) народився в селі Дюксині на Рівненщині в родині священнослужителя. Юнаком Ніл потрапив під потяг, і йому відрізало ліву ногу до коліна. Гроші, виплачені залізницею за каліцтво, витратив на навчання у Варшавській академії образотворчих мистецтв (відділи малярства та графіки).

Творчість митця умовно поділяється на два періоди: варшавський (1927–1939), де він працював як маляр і графік, і волинський (1939–1952) – графічний. 1927-го Ніл Хасевич був серед засновників варшавського мистецького гуртка «Спокій». За роки існування групи організовано 13 виставок, у тому числі дві пересувні – на Волині. Протягом 1930-х роботи художника експонувалися не тільки на Волині, а й у Празі, Берліні, Варшаві, Парижі, Лос-Анджелесі, Чикаго, Нью-Йорку.

У 1935 році після отримання диплома Академії мистецтв із правом викладати повернувся на Волинь і деякий час вчителював. Став членом ОУН.

У лавах УПА – з 1943 року. Відомий під псевдо «Зот», «Рибак», «Старий». Керував друкарнею повстанців, працював як редактор та ілюстратор журналів «До зброї», «Український перець», «Хрін». У бункерах, землянках і криївках, за допомогою примітивної друкарської техніки і в умовах нестачі матеріалів створив понад 150 композицій і понад 50 графічних робіт. Серед них – плакати «За Українську самостійну соборну державу», «Воля народам! Воля людині!», «Слава Україні! Героям слава!» (із найвідомішої серії «Волинь у боротьбі»), галерею портретів бійців і командирів УПА, карикатури на комуністичних вождів. Виховав послідовників, відомих як «Артем», «Мирон», «Свирид». Доробок майстра видано за океаном в альбомах «Волинь у боротьбі» та «Графіка в бункерах УПА. (1950–1952)».

Він розробив бофони⁶, які чітко передають ідейний зміст визвольної боротьби.

У травні 1951 року при Ровенському обласному управлінні МГБ створили спеціальну оперативну групу для ліквідації художника. 4 березня 1952 він загинув у бою в селі Сухівці Клеванського району на Рівненщині.

Катерина Зарицька – «Монета», «Маня», «Орися», «Калина», «Легенда», «У. Кузьіль» (1914–1986) народилася в місті Коломій. Донька відомого українського математика, професора Львівського університету Мирона Зарицького. У 1930-ті роки входила до жіночої розвідки у відділі розвідки Крайової екзекутиви ОУН. 1934 року арештована у справі Перацького. Звільнена у травні 1939-го за амністією. Вийшла заміж за відомого діяча визвольного руху Михайла Сороку.

У березні 1940 року її, вагітну, арештували разом із чоловіком, з яким вона при житті більше не зустрілася. Вийшла на волю 1941 року, продовжила навчатися на інженера. У 1943-му організувала та очолила підпільний Український Червоний Хрест. Провідниця жіночої сітки ОУН. Активно працювала в підпільній пропаганді, під псевдонімом «У. Кузьіль» написала кілька важливих політично-ідеологічних статей. Зв'язкова головнокомандувача УПА Романа Шухевича. Керівництво визвольного руху відзначило її Срібним хрестом заслуги. Схоплена у вересні 1947 року на залізничній станції в місті Ходорові. 1952-го засуджена до 25 років тюрми. Вийшла на волю 21 вересня 1972 року, жила у місті Волочиську Хмельницької області. Була похована у родинному гробівці на Личаківському цвинтарі у Львові, а 28 вересня 1991 року її прах перенесено до спільної могили із Михайлом Сорокою, чие тіло привезли з Мордовії.

⁶ **Бофони** (скорочення від «бойовий фонд») – грошові документи (квитанції) фіксованого номіналу з національною символікою і символікою ОУН та УПА. Їх видавали населенню за добровільно внесені, стягнуті, реквізовані кошти як готівку. Крім суто фінансової ролі, бофони виконували агітаційну функцію, тому їх використовували в повстанській пропагандистській роботі.

У МЕМУАРАХ

«Команда УПА наказала провести по відділах присягу. Текст присяги був зредатований Головним Військовим Штабом. Церемонія присяги був устійнений окремим наказом.

...Коли сотні були готові до присяги, я наказав... прибути на Магасовий Верх недалеко табору «Загрози». Повстанчі відділи усталились в каре. По середині був полевий вівтар. ...Залучила лунка команда курінного «Журавля»: «Струнко», «На плече кріс», «Почесть дай», «Вправо глянь». Курінний «Журавель» зголосив готові сотні до присяги. Я обійшов сотні в асисті хорунжого «Клименка», поздоровив та перебрав сотні під свою команду. Потім в короткій промові я з'ясував суть і вагу присяги ...перед Великим Українським Народом, перед Святою Українською Землею, перед пролитою кров'ю всіх найкращих синів України та перед найвищим Політичним Проводом Українського Народу. При кінці промови задав я, що закон революції суворий, а ще більша зневага Українського Народу, яка спадає на порушників та відступників цієї присяги. По промові дав я наказ: «Увага», «Струнко», «На плече кріс», «Почесть дай», «Почет з тризубом виступи», «Сотні на тризуб глянь». Я салютуванням віддав також почить Тризубові. Почет з Тризубом станув недалеко вівтаря на середині каре. По церемонії віддання почиті Тризубові казав я виступити делегатам кожної сотні до Тризуба. На приказ: «До присяги» повстанці зняли шапки, кріси переложили з правої до лівої руки, два пальці правої руки піднесли на висоту очей. Делегати поклали пальці правої руки на Тризуб. Я читав поволі текст присяги, а повстанці повторювали за мною кожне слово. По присязі св'ященник відправив Молебень і Панахиду по упавших Героях. По відправі Молебня і Панахиди співав хор під атутом курінного ад'ютанта «Малини». Свято присяги закінчено відмашеруванням почиту Тризубу і відспіванням «Ще не вмерла Україна». Церемонія присяги випала гарно. На лісовій поляні стояли переняті важністю хвилини повстанчі сотні. ...Сонце крилось за горами, коли повстанці виголошували останні слова присяги: «...Коли я порушу... хай на мене спаде зневага Українського Народу». Страшне закінчення присяги. Чи ще щось може бути підліше на землі, як бути спадкоємцем діла Юди? Чи може бути більша кара на відступника та зрадника Української Державності, як кара зневаги цілого Українського Народу. І сонце, яке було свідком не одної хвилини, крилося за горами, щоб не чути, що зневага народу триває вічно, переходить з покоління на покоління».

Згадує підполковник УПА

Степан Фрасуляк – «Хмель».

Відтинок «Магура» (Калуська округа)

«Ми подалися прямо в Бутин, бо там якраз привезли тяжко пораненого, який вже мав гангрену. ...На ліжку лежить блідий молодий хлопець. Лікар ходить розтривожений по хаті..., бо треба ампутувати руку, а він не хірург, а терапевт і має всього три скальпелі. ...Звернувся до мене за порадою, що робити. Йому треба було моральної підтримки. Я запитала, який він бачить вихід з положення. На це він відповів, що коли не ампутувати руку, то смерть неминуча. Якщо зробити операцію, то може або вижити, або померти. Я сказала: «Вибирайте другий випадок, бо все в Божих руках, а ви робіть, що в ваших силах». Він рішився... і сказав готувати все до операції. Присутні були два медбрати Данилюк Іван – «Сніп» і «Дрозд», один з них східняк. З медсестер – псевдо «Іра», найбільш досвідчена, яка мала за собою 8 років медичної праці в Жовківській лікарні, друга «Веселка», третя «Оля» з Боянця, Бурко Марія та Музика Ганя, здається з Пристяні. Наркозу не було, тільки заморозили руку, але раненому сказали, що будуть кості складати. Два медбрати стали один в ногах, другий в головах притримувати, щоб поранений не кидався, а ми з «Ірою» подавали інструменти. Ще й до сьогодні мені в очах як ампутована рука впала в відро. Операція пройшла успішно, але найстрашніше було попереду, коли поранений побачить, що немає руки. Йому дали насонний середник, і він цілу ніч спав, а мене оставив лікар чергувати коло нього, кожну годину міряти температуру й відпускати джгут для циркуляції крові, відтак знову

затискати. Над ранок температура почала падати до 36, що в цьому недопустиме, тож я послала зв'язкову за лікарем, але він тільки сказав, який зробити укол, після чого температура піднялася, й коли прийшов лікар, то вже все в нормувалося».

Відтворює в пам'яті Ярослава Романіна-Левкович

«Одного дня пополудні почули домовлений знак тривоги. Згодом крізь продуху донісся зляканий голос господаря:

— Облава, вже шукають у сусіда. Загатіть продухи землею! Поводьтеся спокійно! — поспішно відповів Орлан.

Одна продуха виходила в комору, і ще була змога її замаскувати. А поводитися спокійно в час, коли життя не тільки наше, але й всієї родини висить на волосинці, бути свідком плондрювання житла і перекопування долівок, спостерігати, як розігрується велика драма, і знати, що з кожним штихом викопаної землі наближається її фінал, — це завелика вимога. Щоб сповнити її, треба було насамперед мати залізні нерви й не менше сили духу. Однак ми вірили, що родина нас не підведе.

Незабаром зачули лайку господарєвого собаки. Їй відповів інший собака, що його привів із собою спецвідділ. Щоб собака не пронюхав газу, ми вже раніш погасили нафтову лампу і залучили до радіобатарей електричну жарівку.

Над бункером пронісся стукіт важких солдатських чобіт, потім зачувся гуркіт і стукотіння біля продухи. Господар устиг продуху замаскувати, ще й насунув на неї бочку з капустию, й оце, мабуть, її відсували. Тоді донеслось всередину штовхання ломом та звук копання долівки біля продухи. Зрушені ломом грудки землі посипалися продухою в кріівку. Миттю затикаємо продуху зсередини, щоб наверху не зачули грюкоту. Ми свідомі того, що воно вже нам не допоможе, якщо оперативники зорієнтувались, що тут продуха, але заткати треба, щоб не кинули всередину загазованої гранати, не затруїли нас і не взяли живими.

Майже рівночасно з гуркотом біля продухи донеслися сильні удари лому в комірці, де був вхід до бункера. Від входу вів у кімнату доволі довгий коридор, і в ньому удари лому тепер відбивались голосною луною. Звук ставав дедалі голосніший, аж нараз з гуркотом посипалися товсті грудки землі із входу в коридор.

Ми зрозуміли, що прийшов кінець. Стали готуватись до смерті.

Орлан виклав на стіл всі важливі документи, листи, інструкції, що їх треба було знищити, щоб не попали в руки ворога. Також підлягали знищенню світлини, записки з різними домовленнями та гроші. А записник із зашифрованими місцями і датами весняних зустрічей треба було поки що залишити, бо зв'язки — це нерв наших дій, його Орлан знищить уже останнім, перед самою смертю.

В кріівці ставало обмалє кисню, і неможливо було палити відложені на знищення матеріали. Ми дерли їх на малесенькі часточки, відтак зливали водою і змішували ногами з землею. Гроші залишили на кінець, вже нам неважливо навіть, як і заберуть їх собі. Тоді я взялася до своєї колекції світлин.

...Сирітоньки наші, прощайте. Серцем востаннє пригортаю вас. Хай Мати Божя ніколи не лишає вас без своєї опіки... Простіть нам.

...Тато сумно дивився на мене, і я, враз зі світлиною, себе розривала на шматки. Мама... Де ти, завіяна снігами в Сибіру? Чи відчуваєш, мамо, що прийшли мої останні хвилини? Ти казала, що материнська молитва з дна моря вирятовує. Молись тепер, мамо...

Поблідлі, мовчки сповняли останній обов'язок. ...А з душі все ще гостро виривався німий крик: жити! Тоді, наче у відповідь, заговорив Орлан:

— Ми були приготівані на такий кінець, ми не перші. Нам доля й так призначила жити довше за багатьох наших друзів, тож будьмо зрівноважені, наскільки воно можливо в нашій ситуації.

На столі вже лежали три набиті пістолі.

– Застрелитись мені самій, чи, може, ти?.. – спитала Орлана, хоч знала, що питання зайве, і знала, яка буде відповідь.

– Як собі бажаєш, – відповів.

У моєї уяві до деталей виринула картина після нашого загину. Вони геть забруднять наші тіла, як будуть витягати з бункера. Покладуть нас на машини й повезуть до Луцька, ні, певно, до Львова. Там, на подвір'ї гебівського будинку, зіпруть наші замерзлі тіла об мур і приводитимуть людей, щоб пізнавали, хто ми. А може, й не будуть показувати, може, відряду зорієнтуються, хто загинув, таж вони впізнають мене у Львові. Тут по селах будуть говорити про нашу смерть. Шкода, що я не в рідних сторонах, там люди точно знали б, що саме я загинула, а тут пройду безслідно... Катерина Дубового казала, що перед смертю вдягне чисту білизну та вишиту блузку. В мене також є вишита сорочка, подарована Нечаем у Карпатах, але не маю охоти її вдягати, вже буду так, як є.

...Через деякий час втихло наверху. Описля знов почувся рух, гупання кроків, і знову затихло. Певне, зорієнтувались, що тут бункер і тепер тероризують родину, щоб розповіла, хто в ньому сидить, як веде вхід усередину та всі інші деталі. Як відкриють, може, й пошлють до нас насамперед когось з домашніх на перший вогонь, вони ж знають, що будемо відстрілюватись, міркували ми.

Так пройшло зо дві години, ми вже й утомились чекати смерти та стали дивуватися, чому тиша триває аж так довго.

Потім зашаруділо нагорі, хтось відгортав землю з продухи в коморі.

– Відійшла голота, слава Богу, – донісся крізь продуху втомлений... голос господаря.

Тепер ми взялись наводити лад у кривці. Визбирували клаптики дрібненько порваних листів, ...розставляли все інше на свої місця. Вже котрийсь раз знову треба було психічно переставитися від смерти до життя, до дальшої боротьби. Однак така «екскурсія», коли людині судилось переступити однією ногою оту межу, за якою полягає вічність, опісля повернутись до життя, даремне не проходить. Вона залишає осад глибокого суму на все життя, наче потойбічний досвід, і кожночасно нагадує мені слова Христа з притчі: Марто, Марто, журишся та клопочешся про благії речі...»

Зі спогадів Марії Савчин – «Марічки»

У ЛІТЕРАТУРИ

«...Великдень... припадав того [1944] року на шістнадцяте квітня... Приходили з усіх кінців туєї вісті. Телефон у барачку команди не переставав піпикати, а Залізняк не відиривався від свого «телефункера» і свого темносинього блякноту. Приходили і відходили командири різних відтинків, приїжджали й від'їжджали зв'язкові та кур'єри Довбенка, Докса, Ясена. На Трояна, як на передпілля, ставили велику ставку і боялися за його висунуте становище...

І був, як сказано, спокій. Лихий, напружений, але спокій. Спокійно також минула Великодня ніч – всипана зорями і свіжа до приморозку. У таборі гостре поготівля, на всіх кінцях застави. Але в Терешковому, як він казав, сальоні все таки якимсь чудом з'явилася хлібина на зразок паски, дві – синя і жовта – крашанки і одна, писана знаним запорізьким «клинцем», писанка...

А коли і ранок прийшов спокійно, Троян звелів повиносити з усіх куточків всі, які лише були, подобизни столів, розставити їх попід соснами, і опісля всі, хто не був у службі, засіли за розговіння. З'явилася перед кожним порція білого хліба, шматок ковбаси і крашанка... Потім знайшовся і «пін», що проговорив кілька молитов, а зокрема «Нехай воскресне Бог і згинуть всі вороги його», ще пізніше всі в один голос проспівали три рази «Христос воскрес», при чому очі у багатьох пройнялися вожістю...

А як тільки скінчилося розговіння... піднявся Булава... Його команда завжди була шорстка і гостра, а тепер вона прозвучала як удар. Усі на свої місця! І ніяких виянень. Над Буценциною знов літаки. Вони скинули летючки... Але не тільки летючки. Увечері передали з

Чеської Борщівки, що дві бригади енкаведистів наступали від Шумська на Гісерну. І що з ними вже стаялися відділи командира Андрія Шума. Звіти було чути гарматну стрілянину.

Цього ж вечора стало відомо, що кілька бригад з танками і гарматами появилися й в інших районах...»

Із роману Уласа Самчука

«Чого не гоїть вогонь»

«Уже третю добу Корнелія не їла, очей не склеплювала, людського голосу не чула і свіжого повітря у грудях не мала. Лише пила несмачну, бо задавнену воду, біла на собі воші і дослухалася до гробової тиші довкруги.

На білому світі стояла велика спека, а останні дні, видно, були ще більш спекотними, бо тут, два метри під землею, без вікон, без дверей, лише із задраною з зовнішнього боку лядою і вузьким-вузьким – на ширину долоні – «комином» для повітря у стелі, було справжнє пекло.

«Для когось це – земля під ногами, а для мене – стеля», – думала обезуміла від чекання й невідомості Корнелія, прикладаючись ротом до «комина»...

Тонка як нитка смужка світла усе ж пробивалася в темряву криївки. По цій білій нитці дівчина орієнтувалася в часі. Там, над землею, сьогодні субота...

Там щось сталося недобре, інакше б вона не сиділа три доби, живцем замурована під землею. До того ж смужка світла, що тяжко пробивалася зверху, сьогодні виглядала найтоншою. А це значило, що їй подали знак про небезпеку, прикривши «комин», замаскований під дупло у старій груші на обійсті Калини Климихи...

В тому, що йшло або до смерті, або до легалізації, Корнелія не сумнівалася...

Корнелія не має смілости заподіяти собі смерть, щоб мученицьки не вмирати у чорній земляній гробниці. Не має також відваги битися в істеричі і нервах, по-вовчому завиваючи від плачу, щоби хоч відганяти думку про смерть.

Вона дивується: колись, на першому вишколі, її вчили плакати в разі небезпеки. Учителькою була знаменита у їхніх краях колишня актриса коломийського театру. Та театр у Коломій закрили. І пані Стефанія пішла вишколювати повстанців. Вона вчила дівчат-зв'язкових різним імітаціям на випадок нежданого зустрічі з ворогом.

Пані Стефанія тоді хвалила Корнелію за швидке вміння перевтілюватися:

– Тобі би бути артисткою, Нелю, – називала зменшеним ім'ям. – Повтори, будь ласка, сцену зненацького переляку... о, так, так... тепер сльози, у тебе розбита нога, тобі боляче, так... ти йдеш з похорону, ти щойно поховала тітку, ти вже не можеш плакати, але й говорити не можеш. Даєш пояснення крізь сльози. Ще раз прошу заїкання...

Нині жива смерть дихає в груди – а вона не може видобути із себе ні сльози...

Давно минув той час, коли бункери копали по лісах... Надворі стоїть 1950-й рік. По лісах лишилися найзапекліші. Інших – виловили. Ще інших – із примусу чи зі слабкості продали вчорашні свої. Одних – постріляли. Других – заслали в тюрми чи в Сибіри. Дехто прорвався за кордон, дехто – правдами-неправдами легалізувався у новому житті, щоби знову витягнути тверди. Хоча на те надії мало.

Та лишалася жменя камінних, як їх назвав одного разу друг Береза. Корнелія належала до цієї камінної жмені...

Із книги Марії Матіос «Нація»

«От і настало на все наше село велике горе. Забрано на роботи в Німеччині з нашого села 40 людей. Мені минуло 18 років...

У січні 1943 року почали настоювати свою владу українські партизани. Дуже вже портили життя німцям. Змобілізували наших сільських хлопців 1922 і 1923 років народження. Більше п'ятдесяти від'їхало до району. Відібрали чуть більше тридцяти. Інші вернулися додому. Знов переписували людей, знов шнели на примусові роботи тут – возили з лісу колоди на тартак до Дубна...

Село настрашене, люди бояться німців, які палили околице село Малин. Тому майже всі із Довгошиїв подалися тихо до найближчих лісів. Ховаються від німців та їхньої поліції. Зате набирає сили УПА. Забрали до УПА директора школи Й. Бобошка і ще одного хлопця із конем. Начали для УПА реєстрацію чоловіків від 18 років до 55. Завели муштру хлопців для української партизанки...

Я на початку січня вже 1944 року виїхав на фельдшерський вишкіл до Чеських Кнерут. Уже після Водохреща приїхав до села і чую, що в нашому селі, в сусідніх Бобрині й Пітушко-ві з'явилися советські партизани. Правда, загони УПА їх швидко вигнали. Я вернувся на мед-вишкіл УПА, але довідалися, що німці і мад'ярські війська розпочали наступ на Острозець, де був наш госпіталь. Загрожений і наш фельдшерський вишкіл, тому нам дозволено розійтися по хатах. Пам'ятаю, 1 лютого в Довгошиях і сусідніх селах з'явилися перші фронтові советські частини, по хатах розподілили багато ранених. Потім з'явився і шпиталь... За частинами Радянської армії приїхали працівники НКВС, які зразу ж потребували на допит людей з нашого села....»

**З роману-хроніки в голосах Миколи Жулинського
«Моя Друга світова» (голос Анатолія Черев'яка)**

Додаток 1

Корисні наукові та науково-популярні публікації

1. Акт відновлення Української держави мав кілька редакцій // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zik.ua/news/2015/06/26/akt_vidnovlennya_ukrainskoi_derzhavy_u_1941mu_mav_kilka_redaktsiy_istorychna_pravda_602506
2. Антинацистський фронт УПА // [Сторінка Електронного архіву Українського визвольного руху]. – Режим доступу : http://avr.org.ua/index.php/ROZDILY_RES?idUpCat=1127
3. В'ятрович В., Грицьків Р., Дерев'яний І., Забілий Р., Сова А., Содоль П. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. – Львів, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://shron.chtyvo.org.ua/Viatrovych_Volodymyr/Ukrainska_Povstanska_Armiia_Istoriia_neskorenykh_2007.pdf
4. Електронний архів Українського визвольного руху [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://avr.org.ua/>
5. Методичні матеріали Українського інституту національної пам'яті до 70-ї річниці вигнання нацистських окупантів з України // [Сторінка Українського інституту національної пам'яті]. – Київ, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/news/metodichni-materiali-ukrainskogo-institutu-natsionalnoi-pam-yati-do-70-i-richnitsi-vignannya-na>
6. Методичні рекомендації щодо відзначення 75 роковин початку Другої світової війни // [Сторінка Українського інституту національної пам'яті]. – Київ, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/news/1-veresnya-vidznachaetsya-75-ta-richnitsya-pochatku-drugoi-svitovoi-viini>
7. ОУН–УПА: Легенда спротиву [Електронний ресурс. Інформаційний портал]. – Режим доступу : <http://oun-upa.ga/>
8. Організація українських націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси / В. В. Дзьобак, І. І. Ільюшин, Г. В. Касьянов, І. К. Патриляк та ін. // К. : Наукова думка, 2005. – 494 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lucorg.com/UserFiles/File/Part%201.pdf>
9. Пагіря О. Нескорені. Чому українські повстанці не стали нацистськими та советськими колаборантами / Пагіря О. // Український тиждень. – № 41 (258) від 11 жовтня 2012 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/History/62077>
10. Патриляк І. Простір підпілля. Історія кривки / І. Патриляк // Український тиждень. – № 9 (174) від 4 березня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/History/18067>

11. Патриляк І. Українські націоналісти проти гітлерівської Німеччини. Рух Опору / І. Патриляк // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/8/142834/>

12. Патриляк І. УПА була більш «робітничо-селянською», ніж радянські партизани / І. Патриляк // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/10/14/59049>

13. Українська Повстанська Армія: Історія нескорених [Електронний ресурс. Матеріали фотовиставки]. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/1114/document.pdf>

Додаток 2

Орієнтовний перелік фільмів

№	Назва фільму	Рік випуску	Автор	Студія
1.	«УПА. Тактика боротьби»	2007	С. Братішко	Перший Національний
2.	«УПА. Третя сила»	2007	С. Братішко, В. Загоруйко	Перший Національний
3.	«Хроніки Української повстанської армії 1942–1945»	2014	Т. Химич	ГО «Українська галицька асамблея»
4.	«ОУН–УПА: війна на два фронти»	2006	А. Санченко	т/к НТН
5.	Цикл «Собор на крові». Серія 6 «Політика доконаних фактів»	2006	І. Кобрин	«Телекон»
6.	«Служба безпеки ОУН. Зачинені двері»	2012	В. Загоруйко	«Віталій Загоруйко»
7.	«Атентат – Осіннє вбивство в Мюнхені»	1995	О. Янчук	«Олесь фільм», Кіностудія імені Олександра Довженка, Український конгресовий комітет Америки
8.	«Степан Бандера. Ціна свободи»	2008	С.Сотниченко Т. Ткаченко, О. Ножечка	«Кінотур»
9.	«Нескорений»	2000	О. Янчук	«Олесь фільм», Кіностудія імені Олександра Довженка, Український конгресовий комітет Америки
10.	«Роман Шухевич»	2007	Т. Каляндрук	«Львів»
11.	«Залізна сотня»	2004	О. Янчук	«Олесь фільм»
12.	«Вогонь і зброя» (УПА на Закерзонні)	2008	М. Іваник	«Ліга українців Канади»
13.	«Вишневі ночі»	1994	А. Мікульський	«Рось»
14.	«Далекий постріл»	2005	В. Шалига	«Прем'єр»
15.	«Історія однієї криївки»	2013	Л. Горбач	«Пам'ять»
16.	«Один – в полі воїн»	2003	Г. Вірста, О. Мосійчук	«Захід-фільм»
17.	«Жива»	2016	Т. Химич	«Invert Pictures»

Школа виживання: нікнейми, паролі, конспіративне житло

Кожен учасник і вояк УПА мав псевдо (від грецького псевдонім – помилкове, неправдиве ім'я) – вигадане найменування, яке він використовував замість справжнього. Метою псевдо була перш за все конспірація, аби захистити побратимів, а також рідних, якщо спіймають. Прізвища повстанців фіксували лише у внутрішніх документах і зашифровували їх. Код до цього шифру знали лише кілька осіб.

Псевда повстанців умовно можна розділити на 4 групи: іменникові, прикметникові, віддієслівні, ідіоматичні. Найбільш уживані позивні іменникового типу, серед яких були похідні від назв: птахів, тварин, комах (Сокіл, Орел, В'юн, Щур), дерев, кущів, грибів, плодів (Дуб, Калина, Ясен, Кропива, Перець), предметів, інструментів (Стріла, Бомба, Молоток, Таран, Замок), власних імен, прізвищ (Андрій, Ванька, Березенко, Коваленко), історичних осіб, літературних героїв (Сірко, Байда, Гонта, Сагайдачний), природних явищ (Грім, Хмара, Буря, Крига), етнічних груп (Черкес, Гуцул, Японець), професій (Поет, Чумах, Швець), топонімів (Крим, Лиман), соціального стану (Голота, Кріпак, Волоцюга). Псевда прикметникового типу також зустрічалися доволі часто: Відважний, Сміливий, Бистрий, Пильний, Сірий, Моторний. Серед дієслівних можна назвати такі: Непитай, Угадай, Стрілай. Найбільш екзотичними були нікнейми ідіоматичного походження: Зірвишапка, Розбийгора.

Практично кожен вояк УПА обов'язково проходив вишкіл із конспірації. Навчалися за різними посібниками (польськими, російськими дореволюційними). Підпільну методику виклав останній Головний командувач УПА Василь Кук у підручнику із завуальованою назвою «Пашні буряки». Він докладно пояснив, якими методами слід діяти, щоби не викрити себе, як переховуватися, шифрувати записки, передавати інформацію, налагоджувати і реалізовувати зв'язки. Наприклад, основним гаслом було: чим менше знаєш, тим менше скажеш. Тому навіть зв'язкові, які несли зашиту в подолі плаття чи заховану між волоссям записку, не знали, для кого вона. Їх називали «живими штафетами». Були й «мертві» – коли зашифровану записку залишали в дуплі, під будинком, у трубі. Все це давало змогу уникнути деконспірації. З цією ж метою вояків учили виливати зі смоли чи воску сліди, якими повстанець міг при потребі «маскуватися» на снігу під вагітну, хворого, кульгавого, товстого, худого.

Зв'язкові користувалися особливою системою паролів, кодів і знаків. Вони різнилися залежно від регіону. Але зазвичай у вжитку були наперед обумовлені фрази, вигуки тварин. Порозумітися могли за допомогою короткого діалогу, де були якісь ключові слова. Наприклад, «верба – сіно». При зустрічі повстанці могли встановити контакт: «Пане, ви по сіно їдете?» «Та ні! За вербою!» – звучало у відповідь. Про що йшлося, знали тільки учасники діалогу.

Умовам підпільної боротьби відповідало також житло і господарські приміщення упівців. Ці споруди називалися криївками.

Припускають, що за час існування УПА їх було споруджено до 10 тисяч. Розміщали як у лісі (переважно під землею), так і в сільських хатах. Місце обирали вигідне з точки зору маскуванню. Важливо, щоб звідти був підхід до населених пунктів. Неподальк обов'язково – доступ до води. Були різні види схованок: для зимування, де воїни залишалися на холодну пору, шпиталі, зброярні, склади для їжі. Повстанське життя у криївці не було простим. Упівці жили там місяцями. Подекуди, разом зимували чоловіки та жінки, що ускладнювало побут. Психологічно людям було важко перебувати в замкненому просторі. Через підвищену вологість і недоліки гігієни часто хворіли, після зими виходили кволими.

Завдяки такій системі самозбереження УПА як збройне підпілля змогла існувати і протистояти окупаційному режиму до середини 1950-х років.

«Чоловік із затислим під пахвою портфелем щодуху біжить хідником, попід стінами будинків із наглухо зачиненими брамами...; уздовж порожньої вранішньої вулиці за ним зрадницьки двиготить... луна власного тупоту, дарма, що черевик має невідбиті; ...«Вважай!» – озивається йому під черепом Голос, той самий, що завжди остерігає його під небезпечну хвилину, часом прямо наказуючи, що має робити – зійти з шляху й схватись під мостом за хвилинку до того, як на ньому покажеться повнісінький «опель» німаків, а чи просто звелівши «Не ходи туди!» – за два квартали до умовленого помешкання, де замість зв'язкового на нього, як виявиться щойно потім, ще зночі чекало гестапо, аж декому зі Служби безпеки заройться підозра, чи не він же те помешкання і «всипав», раз потрапив вийти так насухо, але до холери з їхніми підозрами, прецінь усі знають, що він має щастя і що не з таких тарапитів і «всип» виходив цілим і неушкодженим, гейби був заговорений, і він таки напrawdę заговорений – поки його Голос говорить до нього й треба лиш відразу приймати його сигнал м'язами, цілим тілом, як те робить звір: ні секунди не гаючи на обмірковування, – і майже синхронно із застереженням «Вважай!» чоловік, що не дарма прибрав собі псевдо «Звір», відкриває затислого під пахвою портфеля, всуває туди ще гарячого вальтера – цівка ще куриться після пострілу... – бере портфеля в другу руку й переходить на спокійну ходу..., ходу вже не втечі, а прямування: службовець поспішає на працю, – акурат за мить до того, як із-за рогу Бляхарської в молочно-сизому тумані вигулькують чорні постаті військового патруля – ну от, прошу дуже, знов йому пощастило... А перейти повз них, не збуджуючи підозри, – то вже пусте... хіба раз він таке вправляв, головне тут – розпружитись, не стенатись у тривожний вузол, а взагалі перестати бути тілом...

В свідомості йому також відбувається вельми важливе переміщення: куля, щойно випущена ним посеред Сербської (по-їхньому, Kroatenstrasse) у груди комендантові польської Gebietspolizei, коли тамтой виходив із під'їзду, і наступний гін по Сербській і Руській... – все, що відбулося хвилину тому, і сам він, «Звір», підчас тої хвилини, водночас махом зсувається в минуле..., стаючи всього тільки ще одним виконаним завданням, ще одним атентатом на його, «Звіревому», рахунку, а він собі чимчикує далі з портфеликом у руці, маючи попереду нову, ясну й певну мету – трамвайний пристанок..., де за хвилину його мають перестріти дівчата-зв'язкові, щоб забрати знаряддя вбивства...»

**З роману Оксани Забужко «Музей
покинутих секретів»**

*До 40-річчя Української
громадської групи сприяння
виконанню Гельсінських угод*

НАША СВОБОДА НЕ ДАЛАСЯ ДАРМА

9 листопада 2016 року виповнилося 40 років від часу заснування Української гельсінської групи. До цієї річниці Український інститут національної пам'яті підготував методичні рекомендації та презентацію «Наша свобода не далася дарма. Українська гельсінська група у схемах і персоналіях»⁷.

Група була першою легальною правозахисною організацією в Українській РСР. Вона відіграла важливу роль у національно-визвольній боротьбі Українського народу, розпочала ненасильницький, легальний і правовий шлях у здобутті Україною незалежності, становленні демократії, поваги до прав людини.

На вшанування цієї події, засвідчення значення для розвитку демократичної правової держави і громадянського суспільства 4 квітня 2016 року Президент України підписав Указ № 126 «Про відзначення 40-ї річниці створення Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод».

Опрацювання в загальноосвітніх, професійно-технічних, позашкільних навчальних закладах питання заснування та розвитку в Україні правозахисного руху, зокрема діяльності Української гельсінської групи у відстоюванні прав людини в СРСР, дасть змогу розкрити злочинну суть радянської тоталітарної системи та виявити можливості законного протистояння випадкам порушення прав людини. В нинішніх умовах анексії Російською Федерацією частини території України, російської військової та інформаційної агресії, репресій за політичною ознакою проти громадян України в Криму та на сході України тема допоможе актуалізувати проблеми незаконного утримання наших співвітчизників у місцях позбавлення волі РФ, засуджених до багаторічного ув'язнення за сфальсифікованими звинуваченнями, привернути увагу до сучасних українських політичних бранців Кремля Олега Сенцова, Олександра Кольченка, Сергія Литвинова, Олексія Чирнія, Ахтема Чийгоза, Юрія Ільченка, Романа Сущенка, Теймура Абдуллаєва, Узеїра Абдуллаєва, Айдера Саледінова, Еміля Джемадінова і Рустема Ісмаїлова та інших.

Історична довідка

У середині 1970-х років політичне протистояння між СРСР і країнами Заходу досягло такої гостроти, що загрожувала перерости у світову війну. В зв'язку з цим 1 серпня 1975 року 32 країни Європи (окрім Албанії), США, Канада та СРСР після тривалих переговорів підписали в місті Гельсінкі Прикінцевий акт Наради з безпеки та співробітництва у Європі.

Гельсінським актом було остаточно закріплено кордони, які склалися в Європі внаслідок Другої світової війни. Крім того, СРСР забезпечив собі статус найбільшого сприяння в торгівлі із Заходом, якому програвав в економічному змаганні та військовому протистоянні.

⁷

Рекомендовано листом Інституту модернізації змісту освіти від 28 жовтня 2016 року № 2.1/10-2606.

Однак в обмін на це СРСР зобов'язався дотримуватися гуманітарної частини Прикінцевого акта, зокрема, щодо прав людини в межах Загальної декларації прав людини ООН від 10 грудня 1948 року, її статті 19: *«Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів»*.

Передбачалося, що виявлення фактів переслідування людей за переконання викликати обґрунтовані претензії інших сторін і не буде трактуватися як втручання у внутрішні справи країни. Прикінцевий акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі прирівнювався до національного законодавства. Його підписання Радянським Союзом відкривало юридичні підстави легально і цілком законно боротися проти порушень прав людини в умовах тоталітарного режиму.

Першими такі можливості збагнули московські правозахисники – академік Андрій Сахаров і його однодумці. Гельсінський акт, задуманий як міждержавний, вони запропонували прочитати у людському вимірі. 12 травня 1976 року створили Московську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод.

Другою стала Українська група. Надалі, 25 листопада 1976-го Гельсінську групу створено в Литві, 14 січня 1977 року – Грузії, 1 квітня того самого року – Вірменії. 3 вересня 1976 року в Польщі діяв Комітет захисту робітників, перетворений пізніше на Комітет громадського захисту, у січні 1977 – група «Хартія-77» у Чехословаччині. У США була створена спеціальна комісія Конгресу. Таким чином, гельсінський правозахисний рух швидко став міжнародним.

Українська група була створена з ініціативи письменника і філософа Миколи Руденка, генерала радянської армії Петра Григоренка (Москва), хіміка Оксани Мешко, письменника-фантаста Олеса Бердника, юриста Левка Лук'яненка (Чернігів). Членами-засновниками стали також мікробіолог Ніна Строката (Таруса Калужької області), інженер Мирослав Маринович (Київська область), історик Микола Матусевич, учитель Олекса Тихий (Донеччина), юрист Іван Кандиба (Пустомити на Львівщині). 9 листопада 1976 року вони підписали Декларацію Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод і Меморандум № 1. Саме цей день вважається датою заснування Української гельсінської групи.

У Декларації «ініціативна десятка» проголосила створення правозахисної організації та оприлюднила її мету і завдання, головне серед яких – ознайомлення урядів країн-учасниць Гельсінської наради та світової громадськості з фактами порушення прав людини в Україні та прав українців, які мешкають в інших республіках. У програмному Меморандумі № 1 викривалися злочини комуністичного режиму: геноцид та етноцид, розкуркулення, Голодомор 1932–1933 років, політичні репресії 1930-х років, ліквідація УПА, винищення мирного населення, зокрема, «чекістами», переодягненими у «повстанців», тотальна русифікація, переслідування шістдесятників. Відзначалася конституційна правомірність виходу України із складу СРСР.

У Меморандумі № 5 «Україна літа 1977-го» зазначалося, що неодмінним атрибутом цивілізованої держави є наявність опозиції, а основним принципом має бути «Не людина для держави, а держава для людини». Діячі вимагали вільного виїзду із країни та в'їзду до неї, безперешкодного поширення ідей і думок, ліквідації цензури, дозволу на створення неконтрольованих державою об'єднань і спілок, звільнення політв'язнів, скасування смертної кари.

Правозахисники вчинили революційний переворот у свідомості стероризованих комуністичним тоталітарним режимом людей: у невільній країні вони почали поводитися як вільні громадяни, здійснювати конституційні права на свободу слова, друку, демонстрацій, асоціацій та інших свобод, тобто розуміти закони так, як вони написані. У суспільстві з'явилася незалежна громадська думка. Відтепер демагогія про «втручання у внутрішні справи СРСР», коли йшлося про порушення основних прав людини, стала неспроможною.

Українська гельсінська група в добу краху світової колоніальної системи нагадала про існування поневоленої України і порушила питання про її визнання світовим співтовариством.

Група об'єднала людей різного світогляду й національностей навколо розуміння, що за колоніального становища не може йтися про дотримання прав людини, бо лише державна незалежність є гарантом свобод. Правозахисники поставили український національний інтерес на міжнародну правову основу, в контекст протиборства демократичного Заходу з тоталітарним СРСР. У цьому розумінні гельсінський рух для України був значно важливішим, ніж для народів, які мали свою державність.

У відповідь на діяльність опозиційного руху офіційна влада вдалася до масових репресій. Протягом 1977 року заарештовано і засуджено до тривалих термінів ув'язнення Миколу Руденка (після його арешту групу очолив Олесь Бердник), Олексу Тихого, Мирослава Мариновича, Миколу Матусевича, Левка Лук'яненка.

Вже 1979 внаслідок широкомасштабних каральних заходів більшість діячів групи опинилися в ув'язненні. Тоталітарний режим фабрикував проти них справи не лише за політичними, а й кримінальними статтями, щоб створити дисидентам репутацію карних злочинців. У березні 1981 року Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод у повному складі опинилася в таборах або на засланні.

Попри шалений тиск і масові арешти, група не просто не саморозпустилася, а ще й поповнювала лави новими учасниками, навіть із таборів і заслання, причому в 1982 році двома іноземцями, а в кінці 1987-го – ще шістьма.

Крім того, з усіх гельсінських груп в СРСР тільки українська продовжувала діяльність у таборах. У неволі виходили її документи. Закордонне представництво видавало щомісячний бюлетень «Вісник репресій в Україні». Дівав вашингтонський Комітет гельсінських гарантій для України. Українське видавництво «Смолоскип» імені Василя Симоненка видавало її документи українською й англійською мовами. Інформаційні повідомлення лунали на радіо «Свобода».

Сила і величезна моральна перевага українських правозахисників над тоталітарним режимом полягали в тому, що вони не стали підпільниками, а підписували документи своїми іменами, відкрито демонстрували позицію та вимоги, апелюючи до радянського закону і міжнародних правових документів, підписаних СРСР. Вони заслужили належної поваги в світі.

23 вересня 1981 року в доповіді на 13-му Національному з'їзді Американської асоціації сприяння славистичним дослідженням у місті Пасіфік-Гров відомий дослідник політичної думки Іван Лисяк-Рудницький зазначив: *«...Підтверджена фактами значущість українських дисидентів не викликає сумнівів. Жертовність цих хоробрих чоловіків і жінок свідчить про незламний дух української нації. Їхня боротьба за людські й національні права узгоджується з тенденцією світового загальнолюдського поступу в дусі свободи. Українські дисиденти вірять, що правда свободи переможе. Тим, кому пощастило жити у вільних країнах, не личить вірити менше».*

У період гласності й перебудови активісти Гельсінської групи, опинившись на волі, відновили правозахисну діяльність, що швидко набувала політичного характеру. 7 липня 1988 року Група трансформувалася в Українську гельсінську спілку, яка поклала початок створенню першої політичної партії в Україні.

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод посідає в історії українського визвольного і правозахисного руху визначне місце. Її діяльність разом з іншими чинниками привела Україну до незалежності, сприяла розбудові правової держави і розвитку громадянського суспільства, що відповідає волелюбному духові Українського народу і букві міжнародних правових актів.

1 квітня 2004 року (у день смерті Миколи Руденка) була заснована Асоціація правозахисних організацій – Українська гельсінська спілка з прав людини. Її метою є реалізація та захист прав людини і основних свобод через сприяння практичному виконанню гуманітарних статей Прикінцевого акта Гельсінської наради з безпеки і співробітництва в Європі

1975 року, інших прийнятих на його розвиток міжнародних правових документів, а також усіх інших зобов'язань України у сфері прав людини та основних свобод. Асоціація є правонаступницею Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Сьогодні представниками Асоціації є 30 правозахисних організацій.

Цифрами про Українську гельсінську групу

49 осіб налічувала Українська гельсінська група;

30 меморандумів, декларацій, маніфестів, звернень та інформаційних бюлетенів оприлюднила вона до кінця 1980-х років;

5 життів правозахисників віддала Українська гельсінська група у протистоянні із радянською тоталітарною системою;

550 років сукупно провели діячі групи в таборах, колоніях, в'язницях, засланні, психіатричних лікарнях.

Мета проведення заходів, присвячених Українській громадській групі сприяння виконанню Гельсінських угод:

- *освітня* – ознайомити учнів (слухачів) із причинами виникнення дисидентського руху опору 1959–1991 років, зокрема Української гельсінської групи, методами її боротьби проти порушень прав людини з боку комуністичного режиму в Україні, формами переслідувань інакомисльців у СРСР, викривати злочини тоталітаризму;
- *практична, розвивальна* – формувати і розвивати предметні, загальні та спеціально-історичні вміння; закріпити навички роботи з історичними документами; удосконалити вміння правильно висловлювати власні думки та послідовно відстоювати їх; з'ясувати, які проблеми піднімали правозахисники Української гельсінської групи, яким чином вони поширювали інформацію про тоталітарну систему в СРСР, простежити розвиток їхньої боротьби за права людини в Українській РСР, розвивати у школярів пам'ять, критичне мислення та здатність до самоорганізації;
- *виховна* – виховання почуття патріотизму, свідомої громадянської соціально активної позиції, поваги до мужності українських дисидентів і борців за права людини в умовах комуністичного тоталітаризму.

Рекомендації щодо форми, методів і прийомів проведення

Український інститут національної пам'яті пропонує для загальноосвітніх, професійно-технічних і позашкільних навчальних закладів методичні рекомендації та презентацію «Наша свобода не далася дарма. Українська гельсінська група у схемах і персоналіях», які можуть бути використані у підготовці та проведенні заходів, а також під час вивчення в 11 класі теми «Україна у період загострення кризи радянської системи (середина 1960 – середина 1980-х рр.)».

Заходи можуть проходити в урочистій атмосфері на рівні навчального закладу, кількох паралельних класів та / або на рівні класу за участі колишніх учасників Української гельсінської групи, дисидентів, громадських активістів, батьків. Аудиторію або зал бажано прикрасити державною символікою.

Рекомендовані форми проведення заходів із використанням презентації «Наша свобода не далася дарма. Українська гельсінська група у схемах і персоналіях»:

- комбінований урок;
- відеоурок із подальшим обговоренням;
- диспути і дискусії;
- година спілкування або демократичний діалог із дисидентом;
- урок-суд;
- урок драматизації;

- ситуативно-рольові ігри, урок-інтерв'ю, прес-конференція;
- відкрита трибуна «Не людина для держави, а держава для людини»;
- урок-рефлексія «Я – за право сили чи силу права?»;
- ораторські змагання «Захисти дисидента!» (у рамках інтегрованого уроку «Історія України» – «Правознавство»);
- літературний салон, творчо-пошукова майстерня, урок-панорама (у рамках інтегрованого уроку «Історія України» – «Українська література»);
- диктант із коментуванням (у рамках інтегрованого уроку «Історія України» – «Українська мова»);
- віртуальна подорож/екскурсія.

Орієнтовна тематика заходів

- «Наша свобода не далася дарма»
- «Поборники незалежності»
- «Долі українських дисидентів радянської доби»
- «Того, що належить за правом, не просять, а вимагають!»
- «Повстати проти закріпачення духу»
- «Права людини: вчора та сьогодні»
- «Історія створення Української гельсінської групи»
- «Сучасні організації – правонаступниці Української гельсінської групи»
- «Географія Гельсінського руху»
- «Від зброї до пера: історія трансформації Українського визвольного руху в XX столітті»
- «Де ви тепер, кати мого народу?...» За що судили українських дисидентів?»
- «У світі визнавали, а вдома катували... Міжнародна підтримка Гельсінського руху».

Додаток 1

Корисні Інтернет-ресурси

1. Бажан О. Українська гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР / Бажан О. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/naukma/1st/1999_14/10_bazhan_og.pdf
2. Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.khpg.org/index.php?id=1160728419#_ftn39
3. Гавел В. Сила безсилих (витяги з есе) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/26694683.html>
4. День народження Української Гельсінської групи. КДБ салютує уламками цегли [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/research/2010/11/9/3656/>
5. Десятеро сміливих. Всі члени-засновники Української гельсінської групи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/4cd9745ed8931/>
6. Український правозахисний рух. Документи і матеріали / упоряд. О. Зінкевич. – Торонто-Балтимор, 1978. – 477 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://incognita.day.kiev.ua/ukrayinskij-pravozaxisnij-ruh-dokumenty-i-materiali>
7. Українська гельсінська спілка з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua/articles/ukrajinska-hromadska-hrupa-spruyannya-vykonannya-helsinskyh-uhod/>
8. Фонд пам'яті Олекси Тихого. Історія українського правозахисного руху [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://olexa.org.ua>
9. Створено Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://territoryterror.org.ua/uk/resources/calendar/details/?newsid=434>

Додаток 2

Основні події історії Української гельсінської групи, результати їхньої діяльності та реакція радянської влади на них

Дата	Діяльність Української гельсінської групи й оприлюднення нею правозахисних документів	Репресивні заходи радянського режиму
1976 рік		
9 листопада	Засновано Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод (Українську гельсінську групу). «Зухвалою десяtkою» оголошено Декларацію. Секретарем групи стала Раїса Руденко.	
Листопад	Відкритий лист «До людей доброї волі». За ініціативою Інформаційної служби «Смолоскип» (Осип Зінкевич) у Вашингтоні створено Комітет гельсінських гарантій для України.	
Грудень	Меморандум ч. 1 про вплив Європейської наради на розвиток правосвідомості на Україні.	
1977 рік		
Січень	Членом Закордонного представництва Української гельсінської групи став Леонід Плющ. Меморандум ч. 2 про участь України в Белградських нарадах.	
Лютий	Групу очолив Олесь Бердник. Лист ч. 2 до урядів УРСР, СРСР, Урядів країн – учасниць Гельсінських угод ⁸ . Відкритий лист до урядів країн, які підписали Гельсінські угоди. Меморандум ч. 5 «Україна літа 1977». Меморандум ч. 6 про т. зв. «внутрішні справи» держави. Петро Григоренко написав брошуру «Наші будні» про боротьбу КДБ проти Гельсінського руху в СРСР.	Заарештовано керівника групи Миколу Руденка, Олексу Тихого за «анти-радянську агітацію і пропаганду» та «незаконне зберігання вогнепальної зброї».
Березень	У групу ввійшов Василь Овсієнко. Меморандум ч. 7 про перші 4 місяці діяльності групи. Меморандум ч. 8 про переслідування Віри Лісової – дружини політв'язня ⁹ . Меморандум ч. 9 про brutальне правопорушення у «справі» Миколи Руденка. Меморандум ч. 11 про долю Надії Світличної ¹⁰ .	Заарештовано Мирослава Мариновича і Миколу Матусевича.

⁸ У цьому листі наведено факти порушень прав людини з листів і заяв, які надійшли до Гельсінської групи від українців УРСР та інших республік СРСР, зокрема, відмова у прописці, звільнення з роботи або заборона займатися певним видом діяльності (таким чином примушували людей інтелектуальних професій працювати кочегарами, двірниками, слюсарями тощо), адміністративний нагляд, цензура листів, обшуки, залякування рідних, примусове «лікування» в психіатричних клініках та інші.

⁹ Віра Лісова після арешту чоловіка, політв'язня Василя Лісового, звільнилася з роботи «за власним бажанням», залишившись із двома малими дітьми без засобів для існування. Згодом вдалося влаштуватися вихователкою в дитячому садку, потім – на надомну працю в Інститут наукової організації праці, але звільнили і звідти. Неодноразово на її квартиру вривалися співробітники КДБ, викликалися в органи на «профілактичні співбесіди», її примушували припинити поширення інформації про чоловіка, відмовитися від допомоги для дітей із «націоналістичних» джерел.

¹⁰ Надія Світлична у травні 1976 року повернулася із 4-річного ув'язнення в таборах Мордовії. Отримавши паспорт, подала заяву для прописки її та семирічного сина на квартиру брата. Однак дістала відмову. В грудні змогла влаштуватися на роботу двірником-садівником у дитячий садок. У березні її звільнили з роботи через відсутність прописки. Слід додати, що згодом, у вересні 1978-го, було порушено справу щодо злісного ухиляння Світличної від прописки, що каралося відповідно до Кримінального кодексу позбавленням волі до 2 років.

Продовження табл.

Дата	Діяльність Української гетьманської групи й оприлюднення нею правозахисних документів	Репресивні заходи радянського режиму
Травень – червень	Членом групи стали Ольга Гейко-Матусевич, Петро Вінс. Спільна заява Московської і Української гетьманських груп про процес Руденка – Тихого. Заява у справі Богдана Чуйка ¹¹ .	У Дружківці Донецької області відбувся суд над Олексом Тихим і Миколою Руденком, яким присуджено по 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання.
Серпень	Спільний Документ ч. 2 Московської і Української гетьманських груп про нові репресії і новий етап правозахисного руху в СРСР.	
Жовтень	Віталій Калиниченко і Василь Стрільців стали членами групи. Спільне клопотання до Ради Міністрів УРСР про реєстрацію Української гетьманської групи як громадської організації.	
Листопад	З СРСР на лікування виїхав Петро Григоренко. Маніфест українського правозахисного руху.	
Грудень	Меморандум ч.18 про дискримінацію українців у ділянці права на еміграцію. Звернення до учасників Белградської наради у справі Левка Лук'яненка.	Заарештовано Левка Лук'яненка, він оголосив голодування, відмовився давати свідчення.
1978 рік		
Лютий	Василь Січко увійшов до групи. «Інформаційний бюлетень» ч. 1.	Петра Григоренка позбавлено радянського громадянства.
Березень	«Інформаційний бюлетень» ч. 2.	До 7 років ув'язнення і 5 років заслання засуджено Мирослава Маринюка і Миколу Матусевича.
Квітень	Петро Січко став членом групи. У США починає діяльність Закордонне представництво групи (Петро Григоренко, Леонід Плющ, Надія Світлична). Представництво публікувало українською та англійською мовами у видавництві «Смолоскип» імені Василя Симоненка матеріали групи, сприяло виходу передач на радіо «Свобода» та інших радіостанціях.	Олекса Тихий розпочав голодування, домагаючись переглянути його справи з 1957 і 1977 років. Акція тривала 50 днів.
Червень	До групи увійшли Юрій Литвин, Надія Світлична, Володимир Малинкович. Стаття «Історична доля України» Олекси Тихого і Василя Романюка.	До 10 років ув'язнення і 5 років заслання засуджено Левка Лук'яненка, його визнано особливо небезпечним рецидивістом.
Жовтень		Видворено із СРСР до США Надію Світличну. В Римі її прийняв Папа Римський Іван Павло II.

¹¹ Богдан Чуйко, відбуваючи 15 років ув'язнення в Кучинському таборі Пермської області, став інвалідом 2-ї групи. За законом, через критичний стан здоров'я він мав бути звільнений від присуджених йому ще 5 років заслання, оскільки непрацездатний інвалід не може сам себе забезпечити житлом, харчуванням, одягом, а коштів на його утримання державою не передбачалося. Проте у цьому праві йому відмовили, так само як відхилили клопотання дружини Богдана Чуйка передати його на утримання родини. Отже, хворий залишився в нелюдських умовах приречений на голод і холод.

Продовження табл.

Дата	Діяльність Української гельсінської групи й оприлюднення нею правозахисних документів	Репресивні заходи радянського режиму
Листопад	Михайло Мельник увійшов до групи. «Інформаційний бюлетень» ч. 4. Заяви: «Рух за права людини на тлі національних змагань українського народу», «Наші завдання».	
Грудень	Звернення до Комісії прав людини ООН, урядів і парламентів держав, які підписали Гельсінські угоди, та до світової громадськості у справі репресій членів Української гельсінської групи.	Заарештовано і до 3 років ув'язнення засуджено Йосипа Зісельса.
1979 рік		
Лютий	Членами групи, перебуваючи в ув'язненні або на засланні, стали Святослав Караванський, Оксана Попович, Богдан Ребрик, Ірина Сенік, Стефанія Шабатура, Данило Шумук, Юрій Шухевич, В'ячеслав Чорновіл.	Василя Овсієнка засуджено до 3 років ув'язнення.
Березень	Керівником групи стала Оксана Мешко. Надзвичайний випуск	Заарештовано Олеся Бердника і засуджено до 6 років ув'язнення та 3 років заслання за кримінальною статтею "проведення антирадянської агітації та пропаганди", участь у Гельсінській групі, визнаний особливо небезпечним рецидивістом. Михайло Мельник заподіяв собі смерть.
Червень	«Інформаційний бюлетень» ч. 5.	
Липень		Заарештовано Василя і Петра Січків, засуджено до 3 років ув'язнення.
Серпень		Заарештовано Юрія Литвина, засуджено до 3 років ув'язнення.
Жовтень	Членами групи стали: Йосип Зісельс, Ярослав Лесів, Василь Романюк, Зіновій Красівський, Петро Розумний і Василь Стус. Звернення до Гельсінських груп СРСР і США та до правозахисних груп Польщі й Чехо-Словаччини у справі переслідування Української гельсінської групи.	Заарештовано Миколу Горбала, засуджено до 5 років ув'язнення.
	Заява Оксани Мешко, Ірини Сенік і Ніни Строкатої «Ляментация про переслідування членів групи». Меморандум у справі Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод і її ставлення до подій в Україні й у світі.	
Листопад	Закордонне представництво Української громадянської групи сприяння виконанню Гельсінських угод розпочало випуск часопису «Вісник репресій в Україні» українською та англійською мовами (виходив до 1985 року).	На 2 роки ув'язнення засуджено Василя Стрільціва. Заарештовано Ярослава Лесіва, засуджено на 2 роки ув'язнення. Заарештовано Віталія Калиниченка, засуджено на 10 років ув'язнення і 5 років заслання. До кінця року більшість членів групи опинилися в ув'язненні.

Продовження табл.

Дата	Діяльність Української гельсінської групи й оприлюднення нею правозахисних документів	Репресивні заходи радянського режиму
		Видворено із СРСР Ніну Строкату із чоловіком Святославом Караванським. Опинилися спочатку у Великій Британії, а згодом у США, де померла і похована.
1980 рік		
Січень	Членом групи став Микола Горбаль	Видворений за кордон Володимир Малинкович.
Травень		Заарештовано Василя Стуса, засуджено до 10 років таборів особливо суворого режиму і 5 років заслання.
Жовтень		Заарештовано Оксану Мешко (до того 75 діб утримувалася у київській психіатричній лікарні імені Павлова), засуджено на 6 місяців ув'язнення і 5 років заслання.
1981 рік		
Березень		Заарештовано Івана Кандибу за звинуваченням в “антирадянській агітації та пропаганді”, участь у Гельсінській групі, засуджено до 10 років таборів особливо суворого режиму і 5 років заслання, визнано особливо небезпечним рецидивістом.
1982 рік		
	У таборі в Кучині групу поповнили Михайло Горинь, естонець Март-Олав Ніклус, литовець Вікторас Пяткус.	До 10 років таборів суворого режиму і 5 років заслання засуджено Юрія Литвина.
	Резолюцією від 21 червня № 205 Конгресу США 9 листопада 1982 року оголошено Днем вшанування Української гельсінської групи.	
1983 рік		
Жовтень	До групи приєднався Валерій Марченко	
1984 рік		
Травень		У в'язничній лікарні в Пермі помер Олекс Тихий.
Вересень		У карцері Кучинського табору (Пермська область) помер Василь Стус.

Закінчення табл.

Дата	Діяльність Української гелесінської групи й оприлюднення нею правозахисних документів	Репресивні заходи радянського режиму
		У в'язничній лікарні міста Чусова (Пермська область) помер Юрій Литвин.
Жовтень		У тюремній лікарні в Ленінграді помер Валерій Марченко
1985 рік		
	До групи увійшов Петро Рубан.	
1987 рік		
Грудень	Членами групи стали Василь Барладяну, Богдан Горинь, Микола Муратов, Степан Сапеляк, Павло Скочок, Віталій Шевченко.	
1988 рік		
Липень	Українську громадську групу сприяння виконанню Гелесінських угод реорганізовано в Українську гелесінську спілку.	
1989 рік		
19 листопада	Прах Олекси Тихого, Василя Стуса, Юрія Литвина перепоховано на Байковому кладовищі в Києві	

До відзначення Дня незалежності України

25 РОКІВ – НЕЗАЛЕЖНОСТІ. ТИСЯЧОЛІТТЯ – ДЕРЖАВНОСТІ!

Ухваленням Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року розпочався відлік нового етапу розвитку сучасної демократичної держави. Постанова суверенної України відіграло вирішальну роль у розпаді СРСР та остаточному руйнуванні комуністичної тоталітарної системи.

Разом із тим 24 серпня 1991 року фактично відбулося **відновлення** державної незалежності України, яке увінчало тривалий шлях Українського народу до самостійності.

Український інститут національної пам'яті запропонував вважати 2016-й Роком Державності, виокремивши низку етапів та історичних подій.

В основу концепції заходів до ювілею незалежності закладено ідею **тягlostі та спадкоємності тисячолітніх державотворчих традицій України** і гасло «**25 років – Незалежності. Тисячоліття – державності**», а також вшанування видатних осіб – Людей Свободи, які політичною, науковою, творчою, громадською діяльністю наближали чи зміцнювали незалежність нашої держави¹².

Ключові повідомлення

- Прагнення до свободи – визначальна цінність українців, що давала насагу і сили залишатися собою в часи бездержавності. Найвищий вияв свободи поневоленого народу – здобуття незалежності для творення власного майбутнього.
- Проголошення суверенітету 24 серпня 1991 року стало логічним завершенням процесу українського державотворення. Тож, відзначаючи 25 річницю ухвалення Акта проголошення незалежності України, вшановуємо всі попередні етапи становлення української державності.
- Сучасна Українська держава увібрала в себе традиції державництва від Русі, Галицько-Волинського князівства, Великого Князівства Литовського, козацької держави, української державності початку XX століття.
- Перша незалежність України у XX столітті проголошена 22 січня 1918-го. Тому 24 серпня 1991 року відбулося фактично її відновлення.
- Україна у XX столітті кілька разів втрачала суверенітет через внутрішні незгоди під час зовнішньої агресії. Національна єдність – неодмінна умова збереження державності.
- Упродовж XX століття українці не полишали боротьби за здобуття свободи і врешті Актом 24 серпня 1991 року її остаточно утвердили.
- У боротьбі українці заплатили дорогу ціну. Втрата незалежності внаслідок більшовицької окупації після Української революції 1917–1921 років призвела до того, що злочинні тоталітарні режими – комуністичний і нацистський – забрали мільйони життів мешканців України внаслідок Голодомору, Голокосту, державного терору, депортацій та війн.

- Проголошення незалежності України 1991 року відіграло вирішальну роль у розпаді СРСР і остаточній ліквідації комуністичної тоталітарної імперії.
- Сьогодні самостійність України є головною перешкодою для російського імперіалізму й запорукою вільного розвитку держав і народів Європи.
- Здобуття державності – це результат і тривалої боротьби, і творчих зусиль багатьох визначних українців, яких називаємо Людьми Свободи: політиків, військових, меценатів, публіцистів і митців, чия діяльність наблизила здобуття або відновлення незалежності України, творила і зберігала дух свободи в українському суспільстві (додаток 4).
- Чверть століття незалежності продемонстрували світу, що Україна відбулася як суверенна держава, здатна утверджувати демократичні цінності та відстоювати свободу.

Тисячолітній спадок державності

Україна успадкувала з різних періодів історії різні засадничі ознаки держави (інфографіки «25 років Незалежності – тисячоліття державності»):

від Русі:

- **цивілізаційний вибір**, який визначився із прийняттям християнства у 988 році;
- **тризуб**, родовий знак Рюриковичів, що став державний гербом сучасної України;
- **Київ** – столицю, політичний і культурний центр українських земель упродовж понад тисячу років;
- **гривню** – назву грошової одиниці;
- **назву Україна**, що вперше згадується в Іпатіївському літописі у 1187 році;

від Галицько-Волинської держави:

- **синьо-жовті барви національного прапора**, що походять від кольорової гами герба Галицько-Волинського князівства;
- утвердження **європейського вектора розвитку**;

від Великого Князівства Литовського:

- **європейську традицію міського самоврядування** – Магдебурзьке право;
- **Пересопницьке Євангеліє** – видатну рукописну пам'ятку, на якій складають присягу президенти України;

від козацької доби:

- **республіканські традиції** народовладдя;
- **військові традиції**, які лягли в основу збройних сил Української Народної Республіки та пізнішого Українського визвольного руху;
- одну із перших європейських **конституцій** нового часу, укладену Пилипом Орликом 1710 року;

від української державності початку XX століття (УНР, Українська Держава Павла Скоропадського, ЗУНР):

- **демократичні засади** державного будівництва;
- **перший парламент**, у який розвинулася Центральна Рада, створена у березні 1917 року;
- **перший уряд**, яким став Генеральний Секретаріат Центральної Ради з червня 1917 року;
- **державні символи**: герб, гімн «Ще не вмерла України», прапор;
- **соборність** – об'єднання українських земель в єдиній незалежній державі;
- **Українську академію наук**, засновану Павлом Скоропадським у листопаді 1918 року;

від Української Радянської Соціалістичної Республіки:

- **статус** засновника Організації Об'єднаних Націй;
- **адміністративно-територіальний устрій**.

Історична довідка

Русь – перша українська держава.

Утворення цієї держави було результатом соціально-економічного та політичного розвитку слов'ян. Перед- і ранньодержавні слов'янські племінні об'єднання на великих просторах Східної Європи були сконсолідовані довкола Києва, що став центром політичного тяжіння та культурного піднесення.

Це об'єднання розпочалося у IX столітті. У наступні століття Русь стала важливим суб'єктом європейського політичного простору. Підтримувала політичні, економічні та культурні зв'язки з більшістю європейських держав того часу – від Візантійської імперії до Французького королівства.

У період Русі розпочалася консолідація слов'янських племен південно-східної Європи в єдиний етнос русинів-українців, почала формуватися українська мова.

Прийняття князем Володимиром у 988 році християнства, поширення писемності на основі кирилиці, кодифікація норм звичаєвого права в першому правовому кодексі «Руській правді» князя Ярослава Мудрого та його спадкоємців – усе це стало фундаментом правової та політичної культури українського народу. Саме Русь заклала основи державницьких традицій українців. Звідси родом герб, грошова одиниця, і, головне, Київ як політичний і культурний центр України.

Русь пройшла типовий шлях ранньосередньовічної держави. Від об'єднання слов'янських племен династією Рюриковичів у IX столітті – до окремих земель-князівств XII–XIII століть на чолі з представниками цієї самої династії. Київ перестав виконувати роль політичного центру після того, як у 1169 році його спалив Володимиро-Суздальський князь Андрій Боголюбський. Завершила занепад Русі монгольська навала 1239–1242 років.

Продовжило традиції української державності Галицько-Волинське князівство.

В умовах монгольського загарбання і розпаду державних структур у Подніпров'ї галицько-волинські князі у XIII–XIV століттях розвинули інститут державності на значній частині українських земель. Тоді вдалося не лише зберегти, а й посилити європейський вектор розвитку, стати частиною спільних зусиль у боротьбі із монгольським нашествям. Виявом цього стало коронування 1253 року Данила Галицького у Дорогичині короною, присланою Папою Римським Інокентієм IV.

Саме в ті часи на українських землях з'явилася традиція міського самоврядування – Магдебурзьке право. Втім, повноцінний його розвиток пов'язаний уже з наступною епохою.

У середині XIV століття українські землі увійшли до складу **Польського королівства і Великого Князівства Литовського.**

Велике Князівство Литовське – одна з найбільших держав тогочасної Європи – стало фактичним продовжувачем традицій Русі. Економічно і культурно руські землі були значно розвиненіші за литовські. Руські еліти сформували обличчя литовської держави. Було засвоєно чимало норм руського права, назви посад, станів, система адміністрацій тощо. Державною мовою Великого Князівства Литовського стала руська, якою велися ділові папери.

Основним джерелом права була «Руська правда», пізніше – «Литовські статuti», укладені на її основі. Українські землі у складі Великого Князівства Литовського користувалися широкою автономією.

У XVI столітті українці витворили новий соціально-політичний феномен – запорозьке козацтво.

Виникло козацтво завдяки комплексу економічних, політичних, релігійних, соціальних чинників. Передусім, це – природне прагнення до самозбереження, самоствердження і самореалізації, а також наявність великого масиву вільних земель – Дикого поля.

На давньоруських військових і європейських лицарських традиціях козацтво, як окремий соціальний стан, створило військово-політичну організацію – Запорозьку Січ, засновану на принципах особистої свободи та виборності влади. Козаки освоїли степові простори Подніпров'я, Слобожанщини, Донеччини.

У Запорозькій Січі формувалися підвалини республіканської форми правління, нові принципи судочинства та джерела права. У середовищі козацької еліти вперше в історії української суспільно-політичної думки чітко сформульовано фундаментальні основи майбутньої національної державної ідеї, головні серед яких – право українського народу на власну державу та генетичний зв'язок козацької держави з Руссю.

Ці принципи були втілені у ранньомодерній українській державі **Гетьманщині**, створеній внаслідок національно-визвольної революції середини XVII століття на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким.

Гетьманщина була життєздатним політичним організмом: мала органи влади, територію, державну організацію, військо, фінансову, податкову та нормативно-правову системи тощо.

Вершиною політико-правової думки Гетьманщини стало укладання Пилипом Орликом 1710 року Конституції як договору гетьмана Війська Запорозького зі старшиною та козацтвом. Це була одна із перших європейських конституцій нового часу.

Російський імперіалізм різними способами і методами обмежував українські національні державні інститути і зрештою до кінця XVIII століття ліквідував їх.

У **XIX столітті** українці, як і більшість європейських націй, пройшли шлях від романтичного захоплення минулим до політичного самоусвідомлення. Сформувалося поняття української нації з її етнічними кордонами, мовою та культурою. Покоління Руської трійці, Кирило-Мефодіївського товариства, громадівців і Братства тарасівців заклали підвалини для майбутньої української державності.

Упродовж XX століття, попри історичні катаклізми та мільйонні жертви, українці неодноразово виборювали самостійність.

Уперше в XX столітті незалежність України була проголошена 22 січня 1918 року IV Універсалом Української Центральної Ради. Держава проіснувала три роки. Це був час безперервної боротьби за її збереження. Вже тоді Україна мала всі ознаки держави: територію, окреслену кордонами, герб, військо, грошову систему, мову, налагоджені дипломатичні відносини з іншими державами.

Через рік – 22 січня 1919 року – відбулася не менш вагома подія – об'єднання Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки в одну державу. Об'єднання УНР і ЗУНР продемонструвало можливість цивілізованого демократичного збирання територій в єдину суверенну державу.

Через низку зовнішніх (війна на кілька фронтів) та внутрішніх (неготовність політичної еліти) обставин ця державність була нетривалою. Знову Українська держава постала 15 березня 1939 року (**інфографіки «Срібна земля»**).

Її довелося відстоювати у боротьбі із союзником німецьких нацистів – авторитарною Угорщиною. 16 березня 1939 року ворог зумів захопити столицю – Хуст. А вже 18 березня угорські війська окупували більшу частину території Карпатської України.

30 червня 1941 року у Львові Організація українських націоналістів проголосила Акт відновлення Української Держави. Цей процес охопив усю територію західних областей, Житомирську та західні райони Київської області, де представники ОУН (похідні групи) на велелюдних зборах проголошували Акт. А вже в кінці 1942 створено Українську повстанську армію.

Ще десять років після закінчення Другої світової війни УПА виборювала незалежність України у протистоянні з комуністичним тоталітарним режимом.

Наміри мати власну державу роками визрівали у творчості шістдесятників, правозахисному й дисидентському рухах, прагненнях мільйонів українців. Наприкінці 1980-х – початку 1990-х років стрімко і масово розвивався національно-демократичний рух, на який суттєво вплинула, зокрема, аварія на Чорнобильській АЕС. Трагедія стала чинником активізації національного руху та відцентрових бажань політичних сил.

В умовах політичних реформ у СРСР – лібералізації суспільного життя – у березні 1990 року відбулися вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих рад. Таким чином, Україна вперше отримала частково демократично обраний парламент і місцеві ради. Ідея незалеж-

ності України зазвучала в стінах законодавчого органу на повний голос. 16 липня 1990 року її оформлено в перший законодавчий акт – Декларацію про державний суверенітет України.

24 серпня 1991 року Верховна Рада УРСР на позачерговому засіданні ухвалила Акт проголошення незалежності України, зазначивши у ньому, що продовжується тисячолітня традиція державотворення в Україні, яка має право на самовизначення, передбачене Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами.

1 грудня 1991 року на Всеукраїнському референдумі українці підтвердили прагнення жити в незалежній державі, зробивши її незворотним фактом історії. Референдум засвідчив, що джерелом української державності є воля народу, і став запобіжником щодо спроб реанімації СРСР у формі Договору про Союз Незалежних Держав.

Першими із понад 130 країн світу Україну визнали Польща, Канада, Латвія і Литва.

Рік державності України у датах

22 січня 1918 року відбулося проголошення IV Універсалом Української Центральної Ради незалежності Української Народної Республіки. *Вперше у XX столітті Україна проголошувалася незалежною суверенною державою.*

IV Універсал Української Центральної Ради став логічним етапом складного розвитку визвольного руху доби Української революції. Він розпочався в березні 1917 й упродовж одного року його лідери зазнали еволюції від ідей політичної автономії та федерації до усвідомлення необхідності утвердження власної державної незалежності.

«...Єдиний вихід – проголошення незалежності України, що дасть можливість стати твердо на міжнародній арені і приступити до організації нової фізичної сили», – зазначав під час засідання українського уряду 26 грудня 1917 року один із провідних діячів Української Центральної Ради Микита Шаповал.

Проголошенню IV Універсалу передував виступ голови Української Центральної Ради Михайла Грушевського: *«Високі збори!.. Народ наш прагне миру. І Українська Центральна Рада доложила всіх зусиль, щоб дати мир негайно. Але петроградське правительство, Совіт народніх комісарів, оголошує нову «священну війну», а з другого боку, це правительство насилає своє військо, червоногвардійців та більшовиків на Україну... Щоб дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів нашу країну, Українська Центральна Рада постановила не відкладати до Установчих зборів ті справи і в цій цілі Українська Рада вже з 9 січня відбувала перманентне, безперервне засідання аж до цього часу і постановила важну річ – видати оцей Універсал».*

Голосували за епохальний для України документ поіменно. Із 49 членів Ради «за» було 39, «проти» – 4, «утрималося» – 6 осіб.

Текст IV Універсалу датований 22 січня 1918 року. Документ містив чотири головні напрями: проголошення самостійності Української Народної Республіки; доручення Раді Народних Міністрів укласти мир з Центральними державами; констатацію необхідності боротися з більшовицькою Росією, захищати добробут і свободу українського народу; декларування основ внутрішнього соціально-економічного будівництва й окреслення заходів для припинення війни з Центральними державами.

1 листопада 1918 року – Листопадовий зрив, українське повстання у Львові, внаслідок якого невдовзі проголошено Західно-Українську Народну Республіку.

Поразка в Першій світовій війні держав Четверного союзу та визвольні рухи поневоленіх народів призвели до розпаду імперії Габсбургів.

16 жовтня 1918 року, коли імперія вже була приречена, з'явився маніфест імператора «До моїх вірних австрійських народів», який обіцяв федеративну перебудову держави. Згідно з цим документом 19 жовтня 1918 року у Львові на зібранні українських депутатів австрійського парламенту, українців-депутатів галицького і буковинського крайових сеймів, представників національних політичних партій Галичини та Буковини, духовенства і студентства утворено Українську національну раду – найвищий представницький орган

українців Австро-Угорщини. Цього самого дня Українська національна рада оголосила про намір об'єднати всі західноукраїнські землі – Східну Галичину, Північну Буковину і Закарпаття в єдину українську державу. Нове політичне утворення одразу опинилося в гострому конфлікті з поляками, які також інтенсивно розбудовували власну державу і претендували на територію Східної Галичини.

У цей час ініціативу перебрали українські військові, що прагли активних дій. У вересні 1918 року вони утворили Центральний військовий комітет. У жовтні його головою було обрано сотника Легіону Українських січових стрільців Дмитра Вітовського.

31 жовтня 1918 року Центральний військовий комітет реорганізовано в Українську генеральну команду. Вона розіслала наказ до окружних військових команд перебирати владу на місцях в українські руки.

У ніч на 1 листопада у Львові відбулося повстання. Стрілецькі частини на чолі з Дмитром Вітовським взяли під контроль найважливіші установи міста. *«Заснувши 31 жовтня 1918 під австрійською державною владою, виконуваною поляками, населення Львова прокинулося 1 листопада 1918 під владою Української національної ради. Як символ сеї влади мав на вежі ратуші український синьо-жовтий прапор»*, – писав один із сучасників. За кілька наступних днів українці перебрали владу в Станіславі (нині – Івано-Франківськ), Тернополі, Золочеві, Сокалі, Жовкві, Раві-Руській, Коломиї, Снятині, Печеніжині, Перемишлі та інших містах Східної Галичини й північної Буковини.

9 листопада 1918 року Українська національна рада створила у Львові уряд – Державний Секретаріат. Очолив його відомий громадський і політичний діяч Кость Левицький. 13 листопада 1918 року затверджено конституційні засади нової держави «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії» (**додаток 2**). Відповідно до нього держава дістала назву – Західно-Українська Народна Республіка.

22 січня 1919 року – проголошення Акта злуки УНР і ЗУНР. *Разом з власної волі із 1919 року – саме Акт злуки, а не події вересня 1939 року, є підставою для відліку історії цілісної Української держави.*

Лідери ЗУНР ініціювали переговори про об'єднання усіх українських земель. Наслідком перемовин стало підписання 1 грудня 1918 року у Фастові Передвступного договору між УНР і ЗУНР про злуку обох українських держав в одну державну одиницю (**додаток 2**). А вже 3 січня 1919 року Українська національна рада ЗУНР у Станіславові ратифікувала цей договір і прийняла ухвалу про наступне об'єднання двох частин України.

22 січня 1919 року на Софійській площі в Києві урочисто проголошено Акт злуки УНР та ЗУНР в єдину незалежну державу. В Універсалі Директорії УНР, зокрема, зазначалося: *«Однині вєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка»* (**додаток 2**). Наступного дня Акт майже одноставно був ратифікований Трудовим конгресом України.

За законом «Про форму влади на Україні» від 28 січня 1919 року Голова Української національної ради ЗУНР Євген Петрушевич мав увійти до складу Директорії УНР. ЗУНР отримала нову назву Західна область Української Народної Республіки (ЗОУНР). Їй гарантувалася територіальна автономія. Гербом ЗОУНР став тризуб замість лева. Державного секретаря закордонних справ ЗОУНР Лонгіна Цегельського призначили першим заступником міністра закордонних справ УНР. Остаточню врегулювати усі питання, пов'язані зі створенням єдиної української держави, повинні були спільні Установчі збори. Однак завершити об'єднання двох державних утворень в єдиний механізм завадила окупація українських земель польськими і більшовицькими військами.

Акт злуки 22 січня 1919 року втілює ідею соборності, яку українці відстоювали щонайменше з середини XIX століття. Одним із головних наслідків об'єднання УНР і ЗУНР 22 січня 1919 року було те, що відтоді питання єдності української нації в українській політичній

думці вже ніколи не ставилося під сумнів. Упродовж наступних десятиліть Акт залишався символом та імперативом боротьби за незалежну соборну державу.

15 березня 1939 року – проголошення незалежності Карпатської України. *Українці на Закарпатті першими у міжвоєнній Європі зі зброєю в руках стали на захист свободи проти союзників Німеччини.*

29 вересня 1938 року відбулася Мюнхенська конференція за участі райхканцлера Німеччини Адольфа Гітлера та прем'єр-міністрів Італії – Беніто Муссоліні, Великобританії – Невілла Чемберлена та Франції – Едуарда Деладьє. За її наслідками було укладено угоду про передачу Чехословаччиною Німеччині Судетської області. Під впливом Берліна Угорщина та Польща також висунули територіальні вимоги до Праги.

Щоб зберегти державу, чехословацька влада пішла на поступки словакам та українцям. 11 жовтня 1938 року на вимогу політичних сил Підкарпатської Русі Прага призначила перший автономний уряд, який згодом очолив Августин Волошин – греко-католицький священик, директор учительської семінарії.

Щойно новий уряд Підкарпатської Русі розпочав діяльність, як 2 листопада 1938 року відбувся перший Віденський арбітраж, за рішенням якого Чехословаччина змушена була передати Угорщині південні округи автономних Словаччини та Підкарпатської Русі. Таким чином, Закарпаття втратило понад 12 % території із 97 населеними пунктами, зокрема найбільшими містами: Ужгород, Мукачеве, Берегове, де мешкало близько 175 тисячі осіб, у т. ч. – понад 33 тисячі українців. Виконуючи рішення Віденського арбітражу, уряд Августина Волошина змушений був переїхати з Ужгорода до Хуста, що став столицею автономного українського краю у складі федеративної Чехо-Словацької республіки.

Цей уряд прийняв низку важливих рішень. 25 листопада 1938 року видав розпорядження про запровадження на території краю української мови, а наприкінці грудня розпустив земський уряд у Хусті, офіційно дозволив вживати поряд із назвою «Підкарпатська Русь» також назву «Карпатська Україна». Згодом виконавча влада в краї повністю перейшла до уряду Волошина, котрий провів важливі реформи в соціально-економічній, культурній, освітній та релігійній сферах. Для захисту території 9 листопада 1938 року в Хусті було створено організацію народної оборони Карпатська Січ, яку очолив Дмитро Климпуш, колишній підстаршина австро-угорської армії, керівник спортивно-пожежного товариства «Січ». 1 січня 1939 року було створено Жіночу Січ, її очолили Стефанія Тисовська та Марія Химинець. На лютий 1939 року особовий склад Карпатської Січі становив майже 15 тисяч осіб.

14 березня 1939 року парламент у Братиславі проголосив незалежність Словаччини. Зв'язок між Карпатською Україною і Прагою ускладнився, ставало зрозуміло, що це кінець Чехо-Словацької республіки. Увечері того самого дня прем'єр-міністр Августин Волошин проголосив Карпатську Україну незалежною державою. Водночас було названо склад нового уряду. Тим часом окремі підрозділи угорських військ перейшли кордони Карпатської України.

15 березня 1939 року в Хусті відбулося засідання Сойму Карпатської України. Таємним голосуванням президентом новоствореної української держави обрали Августина Волошина. Депутати ухвалили два закони, які мали статус конституційних і визначали форму нового державного утворення. Зокрема, підтверджували, що Карпатська Україна є незалежною державою, республікою на чолі з президентом, обраним Соймом. Державною мовою Карпатської України проголошувалася українська. Державним прапором затвердили національний синьо-жовтий прапор, а державним гербом – сполучення крайового герба (червоний ведмідь й чотири сині та три жовті смуги) з національним (тризуб Володимира Великого з хрестом на середньому зубі). Державним гімном оголосили національний гімн «Ще не вмерла Україна».

Того самого дня масштабний наступ на Карпатську Україну в напрямі Хуста розпочали угорські війська. Їхнє командування планувало якнайшвидше захопити місто й арештувати членів українського уряду, не допустивши відкриття Сойму Карпатської України. Найбільш кровопролитні бої відбулися на Севлюсько-Хустському відтинку фронту. Кульмінацією став

бій на Красному полі. За даними суперника, там загинуло 230 оборонців Карпатської України, ще 450 потрапили в полон. Втрати угорців убитими становили 160 осіб і до 400 поранених. Загалом під час окупації Закарпаття угорськими військами сили Карпатської України провели близько 20 великих і малих боїв. 18 березня 1939 року територію Карпатської України зайняли війська суперника, які на усіх карпатських перевалах дійшли до польського кордону.

Боротьба Карпатської України була безпрецедентним прикладом збройного опору планам союзниці гітлерівської Німеччини Угорщини в ході територіальних змін у Центрально-Східній Європі напередодні Другої світової війни. Оборона Карпатської України отримала широкий розголос у міжнародній пресі.

30 червня 1941 року – проголошення Акта відновлення Української Держави.

З другої половини 1940 року в українських самостійницьких колах очікували на початок неминучої війни між Німеччиною і СРСР. Представники обох гілок Організації українських націоналістів – ОУН (м) – Андрія Мельника й ОУН (б) – Степана Бандери – сподівалися, що війна принесе швидку поразку і розвал Радянського Союзу. Це, у свою чергу, дасть змогу реалізувати ідею здобуття української державності. Хоча ніхто не знав, як поведе себе у справі вирішення «українського питання» після війни німецьке керівництво.

Провідники ОУН (м) схилялися до того, щоб вести переговори про незалежність України із керівництвом гітлерівської Німеччини. Натомість молодше покоління націоналістів на чолі із Степаном Бандерою обрало тактику «доконаних фактів», намагаючись змусити Берлін визнати за українцями право на самостійність.

Зранку 30 червня 1941 року до Львова, який напередодні уже залишили частини Червоної армії та війська НКВС, увійшла спеціальна похідна група (15 осіб). Вона складалася із провідних діячів ОУН (б) на чолі із заступником Степана Бандери Ярославом Стецьком. Цей день члени його групи та підпільники, які до них приєдналися, провели у переговорах із лідерами українського політичного руху і спільноти міста. Зокрема, Ярослава Стецька прийняв митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький. Він благословив оголошення незалежності.

Увечері 30 червня 1941 року у Львові в приміщенні місцевої «Просвіти» на площі Ринок відбулося засідання Національних зборів. Після виступів і вітальних промов Стецько з балкона будівлі зачитав Акт відновлення Держави (**додаток 2**). Кілька тисяч людей на площі зустріли промовця аплодисментами і співом гімну «Не пора, не пора...». Під час зборів було обрано Українське державне правління – уряд на чолі з Ярославом Стецьком.

Текст Акта складався із трьох пунктів. У перших двох оголошувалося відновлення державності внаслідок тривалої боротьби ОУН і створення української влади на західних землях, яка згодом мала підпорядкуватися владі в Києві. У третьому пункті йшлося про майбутню співпрацю із нацистською Німеччиною. Цього пункту не було в редакції документа у травні 1941 року. Вітчизняні історики вважають, що його поява зумовлена, передусім, військовою присутністю німців у Львові і була дипломатичним реверансом із боку керівництва ОУН (б), спробою заручитися німецькою підтримкою. Важливо, що Акт 30 червня 1941 року декларував відновлення української державності, тобто спирався на державотворчу традицію УНР і ЗУНР.

Ставлення українців до можливого союзу відображає цитата з меморандуму ОУН (б), надісланого німецькому уряду, за тиждень до проголошення Акта: *«Німецькі війська, які ввійдуть в Україну спершу, звичайно ж, привітають, як визволителів, та таке ставлення може дуже швидко змінитись, якщо Німеччина ввійде не з метою та гарантіями відновлення Української Держави. Німеччина шукає на Сході не тільки економічний простір, який відомий як сировинна база, а й переслідує політичні цілі, відображені у понятті нового європейського порядку. Новий європейський порядок без самостійної національної української держави є немислимим...»*

Подальший перебіг подій засвідчив, що керівництво нацистської Німеччини не було зацікавлене в існуванні самостійної Української держави. У Берліні прийняли рішення про арешти українських націоналістів. 5 липня 1941 року в Кракові затримали Степана Бандеру.

Після допитів його відправили в Берлін під домашній арешт. Згодом перевели до концтабору Заксенгаузен. Протягом першої половини липня 1941 року гестапо заарештувало багатьох діячів ОУН(б). 11 липня 1941 року німецькі окупанти заборонили українським організаціям будь-яку політичну діяльність, у тому числі маніфестації на підтримку Акта 30 червня 1941 року.

Незважаючи на заборони та переслідування з боку окупаційних властей, похідні групи ОУН (б) вирушили вглиб України, проголошували Акт відновлення Української Держави, активно розбудовували український державний апарат на землях, захоплених вермахтом. Зокрема, на 22 липня 1941 року владу Українського державного правління було встановлено на теренах 187 (з усього 200) районів Західної України. Проте націоналісти не обмежилися Західною Україною. За участю похідних груп і місцевих жителів проголошено незалежність і створено органи влади в Житомирі, Проскуріві, Кам'янці-Подільському, Кривому Розі, Нікополі, Миколаєві, Дніпропетровську.

Зростання активності українських підпільників, їх діяльність у всеукраїнському масштабі, викликали занепокоєння німецьких властей. 17 липня 1941 року з Берліна в окуповані області України надійшла директива з наказом затримувати членів похідних груп. У вересні 1941 року німецька поліція безпеки провела чергові масові арешти серед активних членів ОУН (б). Націоналісти остаточно перейшли до тактики підпільної боротьби проти нацистського окупаційного режиму, в ході якої 14 жовтня 1942 року створили Українську повстанську армію (**інфографіка «УПА. Український визвольний рух 1940–1950-х років»**).

16 липня 1990 року – ухвалення Декларації про державний суверенітет України (**додаток 2**). *Державний суверенітет визначався як верховенство, самостійність, повнота і неподільність республіканської влади в межах території УРСР, незалежність і рівноправність у міжнародних відносинах.*

В Україні політика перебудови призвела до активізації усього суспільно-політичного життя та посилення національно-визвольного руху. Широку популярність набули такі громадські об'єднання, як «Меморіал», Товариство української мови імені Тараса Шевченка, Студентське братство, Український культурологічний центр та ін. У вересні 1989 року виникла перша масова, фактично опозиційна до влади політична структура – Народний рух за перебудову.

У березні 1990 року відбулися вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих рад. За їх результатами в парламенті вперше з'явилася доволі численна група депутатів, які ставили за мету незалежність України. Саме за їхньої ініціативи 16 липня 1990 року вдалося провести радикальну за змістом декларацію, що стверджувала суверенність України. За підсумками голосування про ухвалення декларації «проти» були лише 4 депутати, 1 утримався.

Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою. Верховна Рада Української РСР постановляла, що віднині від імені народу України може виступати тільки вона. Декларація утверджувала виключне право Українського народу на володіння, користування та розпорядження національним багатством країни. Йшлося і про те, що УРСР має створити власні банки, а також самостійно формувати цінову, фінансову, митну та податкову системи, державний бюджет і контролювати використання його коштів, а в разі потреби запровадити власну грошову одиницю. Наголошувалося також на проблемі екологічної безпеки. Проголошувалося право на власні збройні сили, внутрішні війська, органи державної безпеки. Українська держава перебрала право самостійно визначати порядок проходження військової служби громадянами Республіки. Задекларовано намір України в майбутньому стати нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Водночас проголошувалося, що УРСР у повному обсязі відновлює міжнародний статус, а отже, є повноправним учасником міжнародних відносин, безпосередньо бере участь у загальному європейському процесі та європейських структурах. Визнавався обов'язок державних органів влади забезпечувати національне культурне відродження українського народу, запровадження та функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

Крім того, усім національним групам, які проживали на території України, гарантувалося право на вільний національний культурний розвиток.

24 серпня 1991 року – прийняття Акта проголошення незалежності України (**додаток 2**). *Проголошення державної незалежності Україною відіграло вирішальну роль у розпаді СРСР та остаточній ліквідації комуністичної тоталітарної системи.*

У квітні 1991 року з ініціативи Президента СРСР Михайла Горбачова у Ново-Огарьово, що під Москвою, проходили переговори керівників дев'яти республік (Росія, Україна, Білорусія, Казахстан, Узбекистан, Туркменія, Киргизія, Таджикистан і Азербайджан) про зміст нового союзного договору. Його підписання планувалося на вересень – жовтень 1991 року на з'їзді народних депутатів СРСР. Представники національно-демократичної опозиції готувалися до акцій протесту, щоб не допустити цього. З іншого боку, група найконсервативніших представників союзних спецслужб, компартійної, радянської та військової бюрократії вважали проект нового союзного договору надто ліберальним. Вони створили Державний комітет з надзвичайного стану (рос. – ГКЧП) і 19 серпня 1991 року здійснили державний переворот, оголосивши запровадження надзвичайного стану та увівши в Москву війська.

Народний рух України, Партія демократичного відродження України та інші демократичні сили закликали народ до непокори ГКЧП, тоді як керівництво КПУ стало на бік заколотників. Але країною прокотилися акції на підтримку законно обраної влади та державного суверенітету.

21 серпня переворот провалився. Спроба відновити тоталітарну радянську систему і згорнути демократичні процеси зазнала краху. **24 серпня 1991 року** відбулася позачергова сесія Верховної Ради Української РСР, на якій було ухвалено **Акт проголошення незалежності України**. Історичне рішення було прийнято абсолютною більшістю: 346 голоси віддано «за» проголошення незалежності, і лише 1 – «проти».

Однак проголошення незалежності України не було випадковим явищем, зумовленим московським переворотом. Поразка ГКЧП лише пришвидшила момент формального проголошення (а з погляду історичної спадкоємності – **відновлення**) державної незалежності України. Цей процес відбувався мирно для України. Проте це не применшує закономірності й легітимності тієї історичної події, її визначальної ролі в припиненні існування тоталітарного СРСР.

1 грудня 1991 року – Всеукраїнський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України. *Під час демократичного волевиявлення 1 грудня 1991 року Український народ підтвердив прагнення жити в суверенній державі.*

Постановою Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 року ухвалено рішення щодо проведення всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта. 11 жовтня 1991 року постановою Верховної Ради України затверджено текст бюлетеня та звернення до народу.

Бюлетень референдуму містив текст Акта проголошення незалежності України і запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» із двома варіантами відповіді: «Так, підтверджую» або «Ні, не підтверджую». Спеціальне звернення Верховної Ради України містило заклик до громадян України підтримати Акт: *«Сніввітчизники! Будьмо єдині в прагненнях наших, в розбудові незалежної державності України! Наша земля пережила багато кривд і страждань, неволі, лихо засівало її – тож 1 грудня сама історія дає нам шанс, можливо останній, стати справжніми громадянами, творцями своєї держави, будівниками «власної хати», де панують «своя правда, і сила, і воля».*

Референдум відбувся в усіх 27 адміністративних одиницях України: 24 областях, Автономній Республіці Крим, Києві та Севастополі. У голосуванні взяли участь 31 891 742 виборці, або 84,18 % тих, хто мав право брати участь. На підтримку незалежності висловилися 28 804 071 громадянин, або 90,32 % тих, хто брав участь. Плебісцит мав імперативний характер, його рішення було загальнообов'язковим та не потребувало окремого затвердження. За підсумками опитування було зміцнено правові засади державного суверенітету, створено умови для розгортання державотворчих процесів у незалежній Україні.

Мета проведення заходів до відзначення пам'ятних дат у рамках Року Державності України:

- поглибити знання учнів про ключові події XX століття, визначних для українського державотворення політичних, громадських, військових, культурних діячів;
- звернути увагу на тяглість українських державотворчих традицій;
- актуалізувати серед учителів та учнів ідеї соборності та суверенності держави – головних передумов розвитку незалежної України;
- формувати та розвивати різні види вмінь і навичок, які мають стати фундаментом формування громадянської, історичної та національної свідомості школярів;
- активізувати пізнавальний інтерес учнів до засадничих державотворчих подій історії України XX століття;
- сприяти розвитку академічного, практичного, креативного, емоційного й соціального інтелекту як умови всебічного розвитку особистості, її самореалізації;
- формувати в учнів активну громадянську позицію і почуття патріотизму.

Рекомендації щодо форми і методів проведення тижня історії та інших заходів

Щоб заохотити учнів до вивчення історії України, а також до пізнання українських державотворчих традицій і діячів, які є символом боротьби за незалежність, пропонуємо провести Тиждень історії¹³.

Зміст заходів у рамках Тижня історії має бути пов'язаний із основним програмним курсом і втілюватися пізнавальними, навчально-виховними, ігровими, мистецькими засобами. Пропонуємо розпочати Тиждень історії урочистим підняттям Державного Прапора України і школи (якщо такий є) і виконанням Державного Гімну України.

Звертаємо увагу на те, що надані інформаційні матеріали можуть бути використані також при вивченні тем з історії України 10 класу: «Україна в роки Першої світової війни. Початок Української революції», «Українська державність в 1917–1921 рр.», «Західноукраїнські землі в 1921–1939 рр.»; 11 класу: «Україна в роки Другої світової війни 1939–1941 рр.», «Україна в умовах незалежності (від 1991 року до сьогодення)».

1–4 класи	Розповіді, виховні бесіди, ігри-бесіди про події Української революції 1917–1921 років, про шлях здобуття Україною незалежності, її видатних діячів. На уроках «Українська мова (мова і читання)», «Я у світі», «Музичне мистецтво», «Образотворче мистецтво» інформаційні матеріали про запропоновані події та діячів можна використовувати відповідно до вікових особливостей учнів. Наводячи приклади, дітям варто пояснити, що таке незалежність держави, соборність та цілісність. Уроки бажано проводити із музичним супроводом, читанням дитячої художньої літератури, оформленням приміщення з використанням національної символіки. «Естафета злагоди» – майстер-класи на уроках «Трудове навчання» спільно із батьками, волонтерами, а також народними майстрами із виготовлення саморобних іграшок і сувенірів з використанням народних традицій і національної символіки для обмінів зі школярами-однолітками з інших областей України. «Збережи незалежність» – фестиваль оберегів ручної роботи серед усіх учнів початкової школи для захисників української незалежності на сході України. Конкурс малюнків «Наша незалежність». Віртуальні подорожі з використанням наочних і технічних (аудіовізуальних) засобів навчання: до будівлі Верховної Ради України, де 24 серпня 1991 року прийнято Акт проголошення незалежності України; будівлі Центральної Ради (нині – Будинок вчителя в Києві), де 22 січня 1918 року IV Універсалом Української Центральної Ради проголошено незалежність Української Народної Республіки; на Софійську площу Києва, де 22 січня 1919 року проголошено Акт Злуки.
--------------	---

Продовження табл.

5–8 класи	На уроках «Історія України»: Відеоурок із подальшим обговоренням «Дорога до свободи», «Разом з власної волі з 1919-го», «Люди Свободи» (додатки 3, 4). Ділові ігри, вікторини, диспути, брейн-ринги, обговорення, ток-шоу «Єднання заради Незалежності». Толока на місцях пам'яті, пов'язаних із вказаними подіями історії України ХХ століття. Лото «Меморі» з картками на запам'ятовування дат, місць, діячів та їхніх висловлювань, пов'язаних із здобуттям Україною незалежності. Флеш-моб із візуалізацією символів держави та річниці незалежності, зокрема зображення учасниками у синьо-жовтому вбранні контурів кордону України (включно з тимчасово окупованою територією Автономної Республіки Крим), Державного Герба України та ювілейної дати незалежності – 25. Конкурс історичного есе «Я – Незалежність». Творчо-пошуковий урок «Уяви себе дослідником», який передбачає роботу із історичними джерелами, наприклад, Актом проголошення незалежності України, Декларацією про державний суверенітет України тощо. Історичний квест «Знайди Декларацію – врятуй незалежність України». Родинна гра-подорож до Країни Кросвордів: аукціон історичних кросвордів, шарад, сканвордів, ребусів, присвячених здобуттю Україною незалежності. Наприклад, «Які нові назви вулиць, пам'ятники, меморіальні дошки, музеї з'явилися в твоєму місті, селищі, селі після 24 серпня 1991 року?» Виховна година – родинний ворк-шоп «Крила Свободи» з виготовлення сувенірів за участю народних майстрів з лозоплетіння, бісероплетіння, валяння, ткацтва, вишивання тощо для подальшого використання виробів у благодійних акціях (ярмарках, виставках, аукціонах). На інтегрованих (бінарних) уроках: «Історія України» й «Українська література» – Літературна майстерня й Усний журнал, присвячені вивченню, читанню та обговоренню творів відповідної тематики. «Історія України» й «Українська мова» – диктант з коментуванням (з підбором тексту відповідно до навчальної програми з «Української мови», присвяченого подіям і персоналіям до зазначених вище дат). На уроках «Іноземна мова»: Під час вивчення теми про подорож можна запропонувати учням віртуальні екскурсії з «відвідання» видатних місць, зокрема, Києва, де протягом ХХ століття відбувалися визначні події українського державотворення; Закарпаття, де в Хусті 15 березня 1939 року проголошено Карпатську Україну незалежною державою; Львова, де 30 червня 1941 року проголошено Акт відновлення Української Державності. Конкурс презентацій рідного краю при вивченні теми, присвяченій Україні: учні повинні представити привабливість власного регіону з метою заохочення туристів відвідати його. У цьому самому розділі рекомендуємо вивчати матеріал про Україну та її історичні і пам'ятні місця, описати державну символіку, фото із зображенням святкування Дня незалежності 24 серпня. На уроках «Музичне мистецтво» (5–7 класи) та «Мистецтво» (8–9 класи): «Територія Незалежності. Вільний музичний простір» – кастинг і розучування сучасних українських пісень патріотичного спрямування.
9–11 класи	На уроках «Історія України»: Конкурс учнівських досліджень «Лабіринтами боротьби за незалежність» (інфографіка «Незалежність. Від 1991-го назавжди»). Оксфордські дебати¹⁴, присвячені визначним подіям українського державотворення в рамках Року Державності: для учнів 9–10 класів «Від кого залежить доля України?»; для учнів 11 класу «Незалежність: виборена віками чи одним днем?». Інші інтерактивні методи проведення заходів: «Обери позицію», «Кола Вена», «Відкритий мікрофон», урок-інтерв'ю, прес-конференція, круглий стіл, семінар тощо.

¹⁴ Ефективний інтерактивний тренінг із формування толерантності та (в даному випадку) засвоєння й аналізу історичної інформації.

Закінчення табл.

	Конкурс плакатів із розроблення туристичних маршрутів «Місцями пам'яті Української державності». Аксіологічний урок із моделюванням рольової ситуації Всеукраїнського референдуму щодо проголошення незалежності України: «На дільниці для голосування». Марафон мультимедійних проєктів «Незалежність назавжди». Проєкти мають бути презентовані будь-яким мультимедійним засобом – фільмом, відео- чи аудіороликом, інтернет-сторінкою, слайд-шоу, флеш-роликом, PowerPoint-презентацією тощо. Творчо-пошуковий урок «Твоєю силою, волею, словом...», що передбачає роботу з історичними джерелами, наприклад, Універсалами Центральної Ради, Актом злуки УНР та ЗУНР, Конституційним законом про проголошення незалежності Карпатської України, Актом проголошення незалежності України, Декларацією про державний суверенітет України тощо. Лабораторія Незалежності – розроблення учнями блок-схем¹⁵ із зазначених тем у рамках Року Державності. Історичний квест «Різні, але єдині» – дослідження у населеному пункті місць ідентичності національних меншин краю. Ситуативно-рольова гра «Урочисте прийняття Президента України з нагоди 25-ї річниці незалежності України». Ярмарок доброти з виготовлення традиційних українських іграшок для дітей-сиріт за участю народних майстрів-лялькарів. На інтегрованих (бінарних) уроках: «Історія України» й «Українська література» – моделювання ситуацій, які сприятимуть розумінню учнями суспільно-політичних явищ, змальованих автором у творі, проведенню аналогії із сучасністю; пробудженню через мистецтво слова національної свідомості. Науковий проєкт «Повернуті імена» із дослідження творчості митців, чийі імена були безпідставно викреслені із наукового обігу: «Історія українського письменства» Сергія Єфремова, «Історія української літератури» Дмитра Чижевського, літературознавчі праці Михайла Грушевського, Григорія Костюка. «Історія України» й «Українська мова» – диктант з коментуванням (із підбором тексту відповідно до навчальної програми з Української мови, присвяченого подіям і персоналіям до зазначених вище дат). На уроках «Інформатика»: Рекомендуємо під час вивчення тем про роботу з документами, електронними таблицями, побудову моделей, комп'ютерні презентації, формування й аналіз баз даних послуговуватися описом історичних подій та видатних осіб, пов'язаних із українським державотворенням.
--	---

Додаток 1

Перелік науково-популярних і наукових Інтернет-публікацій, присвячених проголошенню незалежності УНР

1. Гай-Нижник П. IV Універсал Української Центральної Ради – проголошення незалежності УНР / П. Гай-Нижник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/video_iv_universal.php
2. Жежера В. Як приймався IV Універсал, який проголосив незалежність України у 1918 році / Жежера В. // Україна. Історія великого народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/ukra-na-p-d-chas-revoljuts-1905-1907-rr/yak-priyuvav-sya-iv-universal-yakyy-progolosyv-nezalezhnist%60-ukrayiny-u-1918-rotsi/>
3. Зінченко О. Незалежність № 1: Коли Грушевський насправді її оголосив, чому Винниченко сумнівався, а Єфремов був проти / Зінченко О. // Історична правда. – 26.01.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2015/01/26/146960/>
4. Ісаюк О. Забута незалежність. За один рік до Соборності / О. Ісаюк // Історична правда. – 22.01.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2012/01/22/69636>

15

Схематичне викладення учнями історичної інформації (зазвичай – однієї теми або параграфа підручника) на одному розвороті зошита.

5. Чоп Г. П'ять спроб України оголосити незалежність: від Центральної Ради до ОУН / Г. Чоп // IPress.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipress.ua/articles/pyat_sprob_ukrainy_progolosyty_nezalezhnist_vid_tsentralnoi_rady_do_oun_26149.html

6. 22.01.1918. – Українська Центральна Рада проголосила незалежність УНР // Територія терору [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.territoryterror.org.ua/uk/resources/calendar/details/?newsid=272>

Перелік науково-популярних і наукових публікацій, присвячених початку українського повстання у Львові (1918 рік)

7. Галушак М. Галичани встановили державу за три години / М. Галушак // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/11/1/138906/>

8. Мельник І. Дві листопадові революції у Львові – 1848 і 1918 / І. Мельник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zbruc.eu/node/14875><http://zbruc.eu/node/14875>

9. Свято галицької незалежності у Львові // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/short/2010/11/1/2106/>

Перелік науково-популярних і наукових публікацій, присвячених проголошенню Акта злуки УНР та ЗУНР

10. Верстюк В. День Соборності України: історія виникнення традиції й свята / В. Верстюк // Європейська Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eukraina.com/publ/human_development/den_sobornosti_ukrajini_istorija_viniknennja_tradiciji_jsvjata/6-1-0-185

11. Гай-Нижник П. Акт злуки УНР та ЗУНР: втілення і крах ідеалу Соборної України / П. Гай-Нижник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/172doc.php>

12. Галушак М. «Потрібний живий ланцюг Львів – Луганськ»: інтерв'ю із істориком Олегом Павлишиним / Галушак М. // Історична правда. – 01.22.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/01/22/109449/>

13. «Ланцюг Єднання» у січні 1990 року. Родинні фото // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2013/01/23/109614/>

14. Луцький М. Правовий аспект Акта злуки УНР та ЗУНР / Луцький М. // Науково-інформаційний вісник «Право». – 2014. – № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://iful.at.ua/NIV-9-2014/6.pdf>

15. Сеньків М. Акт злуки УНР та ЗУНР – знакова подія української історії / Сеньків М. // СЛУ імені Л. Українки. Історичні студії. – 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://esnuir.eunu.edu.ua/bitstream/123456789/6620/1/Senkiv.pdf>

16. Скорич Л. Акт злуки 22 січня: передумови і наслідки / Скорич Л. // Львівська політехніка. Історичні науки. – 2008. – С. 97–101 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vlp.com.ua/files/15_8.pdf

17. Соборна Україна: від ідеї до сьогодення // Електронна бібліотека НЮУ імені Я. Мудрого [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://library.nlu.edu.ua/index.php?option=com_k2&view=item&id=304:soborna-ukraina-vid-idei-do-sohodennia&Itemid=236

18. Тимченко Р. Акт злуки 22 січня 1919 р. та проблеми його реалізації (січень – листопад 1919 р.) / Р. Тимченко // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 183–193 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/10692/23-Тymchenko.pdf?sequence=1>

19. Файзулін Я. Свято Злуки: унікальні фото від Українського інституту національної пам'яті / Файзулін Я., Скальський В. // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2011/01/22/17352/#19>

20. 1919: Петлюра приймає військовий парад. Фото- і кінохронікальні матеріали // Історична правда. – 12.11.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/videos/2010/11/12/4193/>

Перелік науково-популярних і наукових публікацій, присвячених проголошенню незалежності Карпатської України (1939 рік)

21. Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України / Вегеш М. // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/velich_i_tragediya_karpatskoyi_ukrayini.html

22. Виступ прем'єр-міністра Карпатської України 15 березня 1939 року // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/15/76954/>

23. В'ятрович В. Карпатська Україна та її армія у фотографіях Каленика Лисюка // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/4d7fe81ac60af/>

24. Гаврош О. Батько Волошин / Гаврош О. // Український тиждень. – 19.03.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://stage.tyzhden.ua/History/3589><http://stage.tyzhden.ua/History/3589>

25. Гай-Нижник П. Архівні документи. Карпатська Україна (1938–1939 pp.) / П. Гай-Нижник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/arhiv.karp.ukr.php>

26. Документи органів влади Карпатської України. Електронний архів українсько-го визвольного руху [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://avr.org.ua/index.php/ROZDILY_RES?idUpCat=149

27. До річниці проголошення Карпатської України в Інтернеті опублікували фото та документи очільників повстання // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/short/2015/03/17/147905/>

28. Інтерв'ю Михайла Галушача з Романом Офіцинським «З Карпатської України для нас почалася Друга світова» // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/15/117613>

29. Карпатська Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://1939.in.ua/>

30. Карпатська Україна // Сайт Українського інституту національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/publication/karpatska-ukraina>

31. Карпатська Україна – триумф і трагедія одного дня (До 70-річчя з дня проголошення) // Радіо Свобода [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1509817.html>

32. Онищук Я. Як знайшли масові поховання бійців Карпатської України / Онищук Я. // Історична правда. – 28.03.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/03/28/33661/>

33. Офіцинський Р. З Карпатської України для нас почалася Друга світова // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/514318a85ab9f/>

34. Пагіря О. Карпатська Україна у спогадах очевидців, 1938–1939 pp. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=462>

35. Пагіря О. Крути під Хустом / О. Пагіря // Український тиждень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/History/3588><http://tyzhden.ua/History/3588>

36. Пагіря О. Найбільша проблема Європи / О. Пагіря // Український тиждень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/History/19366><http://tyzhden.ua/History/19366>

37. Сацький П. На шляху до Другої світової: Перший віденський арбітраж / Сацький П. // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/history/na-shlyahu-do-drugoyi-svitovoyi-pershiy-videnskiy-arbitrazh-.html>

38. Федака С. (За)карпатський вибір / Федака С. // Український тиждень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://stage.tyzhden.ua/History/3587>

39. 1939: проголошення незалежності Карпатської України // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/videos/2011/03/14/31517/>

Перелік науково-популярних і наукових публікацій, присвячених тематиці проголошення Акта відновлення Української державності

40. Акт відновлення Української Держави мав кілька редакцій // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zik.ua/news/2015/06/26/akt_vidnovlennya_ukrainskoi_derzhavy_u_1941mu_mav_kilka_redaktsiy_istorychna_pravda_602506

41. До 70-річчя проголошення Акта про відновлення Української Держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://oun-upa.forumy.eu/t84-topichhttp://oun-upa.forumy.eu/t84-topic>

42. Забілий Р. Акт відновлення державності 30 червня. Як це було (ФОТО) / Забілий Р. // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/30/44396/>

43. Снегірьов Д. Акт відновлення України: роль в історії і сучасний зміст / Снегірьов Д. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://24tv.ua/ru/akt_vidnovlennya_ukrayini_rolo_v_istoriyi_i_suchasniy_zmist_n589295

44. Патриляк І.К. Акт 30 червня 1941 р. / В. В. Дзьобак, І. І. Ільюшин, Г. В. Касьянов, І. К. Патриляк та ін. // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – К. : Наукова думка, 2005. – 494 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lucorg.com/UserFiles/File/Part%201.pdf>

Перелік науково-популярних і наукових публікацій, присвячених тематиці проголошення незалежності України (1990–1991 роки)

45. Василенко В. Грудневий референдум як найвища форма легітимізації української державної незалежності / В. Василенко // Тиждень.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/History/36621>

46. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»: останні дні імперії. 1991-й в Україні очима КГБ / В. В'ятрович // ТСН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/analitika/ostanni-dni-imperiyi-1991-y-ochima-kgb.html>

47. Ісаюк О. Незалежність. Проголошена чи відновлена? / О. Ісаюк // Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/news/nezalezhnist-progoloshena-chi-vidnovlena>

48. Незалежність України має майже сторічну історію // Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/news/nezalezhnist-ukraini-mae-maizhe-storichnu-istoriyu>

49. Референдум за Незалежність 1 грудня 1991-го. Агітація і бюлетені // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/12/1/102150/>

50. Солодько П. Незалежність України: як воно було в 1991-му і як буде у 2021-му / Солодько П. // Історична правда. – 28.06.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/28/44062/>

51. У 1991 році відновили незалежність України, проголошену в 1918-му // Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/news/u-1991-rotsi-vidnovili-nezalezhnist-ukraini-progoloshenu-v-1918-mu-istoriki>

52. Хоменко С. «Шановні бандерівці!..» Як Верховна Рада УРСР голосувала за Незалежність / Хоменко С. // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/08/23/135031/>

53. 20 років референдуму на підтвердження Акта незалежності. Підсумки // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/12/1/63565/>

Додаток 2

Перелік Інтернет-посилань на нормативно-правові акти

1. Четвертий Універсал Української Центральної Ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/90AZ/CDAVO/index.php?39#photo>

2. Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 падолиста 1918 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/90AZ/CDAVO/index.php?65#photo>

3. Передвступний договір, заключений дня 1 грудня 1918 року в м. Фастові між Українською Народною Республікою й Західно-Українською Народною Республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/n0011300-18>

4. Універсал Директорії Української Народної Республіки про злуку з Західно-Українською Народною Республікою [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-19>

5. Конституційний закон. Ч. 1, прийнятий 15 березня 1939 р. на Соймі Карпатської України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/volosh/volosh45.htm>

6. Акт відновлення Української Держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://likbez.org.ua/wp-content/uploads/2014/08/30-06-19412.jpg>

7. Декларація про державний суверенітет України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-12>

8. Про проголошення незалежності України : постанова Верховної Ради Української РСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>

9. Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України : постанова Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1660-12>

Додаток 3

Рекомендований перелік тематичних фільмів

№	Назва картини	Рік випуску	Режисер	Робоча група
<i>Документальні фільми про події Української революції 1917–1921 років</i>				
1.	«Акт Злуки: відтворення історичної правди»	2011	Тарас Каляндрук	Львівська державна телерадіокомпанія
2.	«Апельсинова долька»	2004	Ігор Кобрин	Студія «ТЕЛЕКОН»
3.	«Герої України. Крути. Перша Незалежність»	2014	Сніжана Потапчук	Національна телекомпанія України

Продовження табл.

№	Назва картини	Рік випуску	Режисер	Робоча група
4.	«Київ. Епоха переворотів» (із циклу «Історії міста»)	2011	Віталій Загоруйко	т/с GRAVIC
5.	«Легіон. Хроніка Української Галицької Армії 1918–1919»	2015	Тарас Химич	«Invert pictures»
6.	«Непрощені. Симон Петлюра»	2007	Віктор Шкурін	т/к 1+1
7.	«Обличчя купюри. Михайло Грушевський»	2008	Віталій Загоруйко, Сергій Братішко	т/к ТОНІС
8.	«Перший день»	2015	Назарій Шпільчак	«Terra Pictures»
9.	«Свято Злуки. Політика пам'яті»	2011	Олег Манчура	УТ-1
10.	«Українська революція. Втрачена держава»	2007	Сергій Братішко	т/к ТОНІС
11.	«Українська революція. За спогадами Всеволода Петріва»	2012– 2013	Іван Канівець	KVIDEO
12.	«Холодний Яр. Воля України – або смерть!»	2014	Галина Химич	ВГО «Не будь байдужим!», ТОВ «Диваки продакшн»
13.	«Хроніки української революції»	2008	Сергій Братішко	Національна телекомпанія України
Документальні фільми, присвячені проголошенню незалежності Карпатської України (1939 рік)				
14.	«Срібна Земля. Хроніка Карпатської України 1919–1939»	2012	Тарас Химич	«Invert Pictures»
15.	«Собор на крові»	2006	Ігор Кобрин	«Телекон»
16.	«Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Карпатська державність»	2014		т/к ZIK
17.	«Карпатська Україна. Альтернативні уроки історії»	2011		ВГО «Не будь байдужим»
18.	«Карпатська Україна»	1942	Каленик Лисюк	"Kobzar film" corp.
19.	«1939: Героїчна історія Карпатської України»	15.03. 2015	Вахтанг Кіпіані	т/к ZIK
Документальні фільми, присвячені проголошенню Україною незалежності				
20.	«20 кроків до мрії. Крок 18. Проголошення незалежності України»	2011	Станіслав Дордік	Перший Національний
21.	«Україна. Становлення нації. Ч.4. Незалежність»	2008	Єжи Гофман	Студія «Зодіак», Польща
22.	«Невідома Україна. Від дисидентства до незалежності»	1993	Ізяслав Стависький, Сергій Сніжний	Київнаукфільм
23.	«Невідома Україна. Повернута Самостійність»	1993	Анатолій Карась, Віталій Сегеда	Київнаукфільм
24.	«Незалежність. Силевий варіант»	2013	Марк Гресь, Сніжана Потапчук, Олександр Ковш	Студія документальних фільмів, Україна

Закінчення табл.

№	Назва картини	Рік випуску	Режисер	Робоча група
25	«Нескорений»	2000	Олесь Янчук	УККА, «Олесь-фільм», Національна кіностудія художніх фільмів імені О. Довженка
26	«ОУН–УПА: війна на два фронти»	2006	Андрій Санченко	т/к НТН
27	«Служба безпеки ОУН. Зачинені двері»	2012	Віталій Загоруйко	
28	Серія 3 «Одна доба незалежності». Серія 6 «Політика докраних фактів» з циклу «Собор на крові»	2006	Ігор Кобрин	студія «ТЕЛЕКОН»
29.	«Незалежність: український варіант»	2015	А. Нестеренко, А. Якимішин	ТРК «Львів»,
30.	«Передвісники незалежності України»	2007	Віталій Загоруйко, Сергій Братішко	т/к ТОНІС

Додаток 4

Люди Свободи

XX століття було часом найактивнішої боротьби за свободу. На зорі віку, 1900 року, українці вперше висунули політичні вимоги незалежності. Його завершення, 1991 рік, увінчався остаточним її утвердженням.

Разом із тим у тому столітті на нашій землі існували два тоталітарні режими (комуністичний і нацистський), які стали у світовій історії символами придушення свободи. Незважаючи на їх вдавану нездоланність, вони зазнали краху, тому що зіткнулись із опором тих, кого ми сьогодні називаємо Людьми Свободи.

Ці люди дуже різні – поети і політики, військові і музиканти, науковці і художники.

Їх опір теж був різноманітним – хтось боровся за свободу народу, хтось за свободу творчості, думки, хтось зі зброєю в руках, а хтось – із пензлем.

Кожного з них жорстоко ламали – когось у тюрмі, когось у «шарашці», фізичними чи моральними тортурами.

Жоден з них не мав можливості реалізувати потенціал уповні. Вони не стали тими, хто очолив незалежну країну, не дописали чудової пісні чи вірша, не подарували світові ще одного важливого винаходу чи прекрасної картини.

Але вони зуміли зберегти свободу в собі, пронести її через часи неволі. Завдяки таким Людям, свобода стала реальністю для нас, і кожен із нас отримав змогу вільно реалізувати потенціал.

Люди Свободи працею та боротьбою в минулому столітті зробили можливою нашу незалежність. Ми – готові її відстояти.

Євген Чикаленко (1861–1929) – *«Багато тих людей є, що захоплюються українством до глибини душі, а не до глибини кишені!»*

Сучасники називали його українським доном Кіхотом. Надзвичайно багато праці, завзяття, коштів витрачав на виховання в сучасниках громадянської та національної свідомості. Землевласник Чикаленко вкладав кошти у видавання газет і журналів, зокрема, «Громадська думка», «Селянин», «Рада», «Літературно-науковий вісник». Надавав фінансову підтримку Науковому товариству імені Тараса Шевченка. Спонсорував талановитих письменників – Бориса Грінченка, Володимира Винниченка, Михайла Коцюбинського. Нічого з цього

не приносило йому фінансових дивідендів. Однак завдяки його сподвижницькій праці з'явилося покоління українців, що розпочало боротьбу за незалежність у 1917 році.

Василь Липківський (1864–1937) – *«Щоб відродити нашу Церкву, щоб вдихнути в неї душу живу, ми мусимо вискочити з-під московської церковної влади».*

Апостолом релігійно-національного відродження називав його Агатангел Кримський. Сам Липківський вважав духовне відродження основою відродження національного. Тому присвятив життя боротьбі за автокефалію – самостійність православної церкви в Україні. Українська автокефальна православна церква постала завдяки його зусиллям у 1921 році. Втім ненадовго. Радянська репресивна машина поглинула її через 6 років, а митрополита Липківського – у 1937 році.

Агатангел Кримський (1871–1942) – *«Я тоді був зовсім закоханий в Україну. Україна мені навіть снилася. Я був тоді патріот до фанатизму... Але ні, ці слова дуже слабкі, щоб виразити мої тодішні почування! Це було якесь містичне кохання».*

Кримський татарин із білоруським корінням народився у Володимирі-Волинському. Вчений, котрий здійснив непересічний внесок у розвиток майже усіх галузей української філології, а також етнології та фольклористики. Письменник і перекладач, що володів понад 60 мовами. Історик і сходознавець, який «будував мости» між українською культурою та культурами народів Сходу. Один із творців Академії наук. Ім'я Агатангела Кримського – у переліку видатних діячів світу ЮНЕСКО. Він заперечував теорію про «колыску трьох братніх народів», за що радянська влада переслідувала з кінця 1920-х, але остаточно знищила у 1942-му. Місце поховання досі невідоме.

Микола Міхновський (1873–1924) – *«Українська національна думка мусить обніматися всіх українців, де б вони не проживали, на всій Україні, без огляду на державні кордони... Коли в кожному з нас до решти загине полтавський, галицький і т.д. провінціал, а в цілому зродиться та зросте Всеукраїнець, якого думи і змагання обнімають усю Україну зарівно і неподільно як нерозлучну і єдину цілість».*

У 27 років написав «Самостійну Україну» – брошуру, з якої розпочався новітній український націоналізм. У ній вперше сформульовано політичну вимогу утворення самостійної Української держави. Цим Міхновський, як ніхто інший серед його сучасників, випередив час. Через 91 рік після того, як «Самостійна Україна» побачила світ, його ідея стала реальністю.

Микола Леонтович (1877–1921)

Всесвітньо відома мелодія «Щедрик», написана за мотивами української народної щедрівки, стала символом Різдва у багатьох країнах. Син священика із Поділля, він отримав духовну освіту, але став учителем співу та композитором. Склалося так, що його люблять і пам'ятають не так завдяки музиці, як за те, що зафіксував і вдихнув нове життя у старовинні народні пісні. За підтримку української державності та відродження народної творчості Миколу Леонтовича застрелив у батьківському домі чекіст.

«Коли б Леонтович не написав нічого більше, як «Щедрика», «Дударика», «Ой пряду», «Козака несуть», «Гри в зайчика»..., його значення в історії української хорової музики було б раз на завжди запевнене», – оцінював Станіслав Людкевич.

Марко Безручко (1883–1944)

Українцем, котрий врятував Варшаву від більшовизму, історики називають Марка Безручка. Кадровим військовим став у вишах та армії Російської імперії. Під час Української революції 1917–1921 років долучився до визвольного руху. Талант полководця повною мірою виявив у 1920-му, коли українці спільно з поляками дали відсіч більшовикам. 6-та стрілецька дивізія під командуванням Безручка блискуче перемагала у боях з червоними. Найбільшу славу принесла героїчна оборона Замостя. Захисникам міста вдалося на два дні

зупинити кінноту Семена Будьонного. Відтак розпочався контрнаступ, що увійшов в історію як «диво над Віслою». Поляки хотіли нагородити його найвищим орденом *Virtuti Militari*, та генерал відмовився: «Я воював за Україну, а не за Польщу».

«Це був скромний, поважний «вояк з крові й кости», добрий психолог, знаменитий тактик, приязно ввічливий супроти кожного, турботливий за вояцтво. Щирий, «непідфарбований обставинами» визнавець незалежності України», – згадував сотник Дмитро Герчанівський.

Георгій Нарбут (1886–1920)

«Мазепинець полку Чернігівського, Глухівської сотні, старшинський син, гербів і емблем живописець», – так у 1912 році написав про себе Георгій Нарбут на власноруч створеному родинному гербі. На 1917-й він мав за плечима чудову кар'єру графіка у Петербурзі. Та все ж із початком Української революції митець переїхав до Києва. Тут він став творцем державної символіки Української Народної Республіки, її стилу: герба, печатки, грошей, марок, цінних паперів, шрифтів. Долучився до заснування, а згодом очолив Українську академію мистецтв. Його напрацювання в естетиці української державної символіки досі ніхто не перевершив.

«Він був українцем не тільки по крові, мові, переконаннях, українською стихією насичені всі його твори, і формальне джерело його генія б'є незмінно з рідного чорнозему Чернігівщини», – писав Федір Ернст.

Євген Коновалець (1891–1938) – *«У вогні перетоплюється залізо у сталь, у боротьбі перетворюється народ у націю».*

Завдяки йому Український визвольний рух продовжив боротьбу після поразки Української революції 1917–1921 років, діяв у новому підпільному форматі 1930-х та з новою силою повстання розгорівся у 1940-х. Постать полковника духовно пов'язує покоління тих, хто боровся за незалежність у 1917–1921, і тих, хто повстав у 1940 роки. Євген Коновалець створив та очолив одне із найбоєздатніших військових формувань доби Української Народної Республіки – корпус Січових стрільців, згодом Організацію українських націоналістів.

Олена Степанів (1892–1963) – *«Величаєте мене героїнею і тому ніяко мені. Не сповнила я досі нічого геройського. Я сповняю лише обов'язок свій... Я з любові до України взяла кріс та пішла у поле фізичною силою бити ворога. От і все».*

У 22 роки Олена стала живою легендою в Галичині. Із початком Першої світової війни вона добровільно записалася до легіону Українських січових стрільців. Як хорунжа та командир стрілецької чоти УСС брала участь у запеклих боях із росіянами. У бою під Лісовичами потрапила в полон, і її вивезли до Ташкента. Драматична історія жінки-військовополоненої набула розголосу. За перипетіями ув'язнення стежили не тільки українці-галичани, а й західноєвропейська преса. Повернення із заслання через Фінляндію, Швецію, Німеччину вітали численні делегації жіночих рухів цих країн. Згодом Олена Степанів брала участь в організації Листопадового зриву 1918 року. Подальше життя присвятила викладанню та науковій роботі. Була заарештована і заслана у табори Мордовії. Олена Степанів – матір відомого історика Ярослава Дашкевича.

Йосип Сліпий (1893–1984)

Очолив Українську греко-католицьку церкву, коли її намагалася знищити радянська тоталітарна машина. На долю митрополита випало 18 років концтаборів. Але й там він залишався із вірянами та не покинув піклуватися про довірену йому церкву. За звільнення митрополита клопотали американський президент Джон Кеннеді і Святіший Отець Іван XXIII. Коли врешті опинився на Заході на волі, продовжив боротьбу за права переслідуваної церкви та єднав українські громади в різних країнах світу. *«...Завжди погідний, повний розуміння для всіх, благородний навіть у стосунках з наглядачами і таборовими штигунами»,* – згадував Франц Гробауер.

Вільгельм фон Габсбург – Василь Вишиваний (1895–1948) – *«...Моє «все» – віра у вільний Український Нарід. Цією вірою я живу, і се для мене моє «Все» і моє «Останнє».*

За походженням Вільгельм-Франц Лотрінген Габсбург належав до однієї із найбільш знаменитих та могутніх династій старої Європи. Водночас він був серед тих багатих, впливових і перспективних людей ХХ століття, що обрали політичну приналежність до української нації. Користуючись походженням, авторитетом і знайомствами в імперських колах, ерцгерцог лобював українські інтереси в Австро-Угорщині. З початком Української революції взяв участь у збройній боротьбі за свободу українців. Після поразки Української Народної Республіки жив у Європі й майже відійшов від політики. Проте не уник переслідування з боку радянської влади за зв'язки з ОУН. Загинув у Лук'янівській в'язниці Києва.

Василь Чучупак (1895–1920)

Селянин за походженням та вчитель за професією. У Першу світову війну став кадровим офіцером. Під час Української революції – один із перших отаманів Холодноярської республіки. Під проводом Чучупака гайдамаки Холодного Яру впродовж двох років воювали проти більшовиків та білогвардійців. Волю Василь Чучупак цінував більше за життя. Потрапивши в оточення, останню кулю залишив для себе...

«Лише одна родина Чучупаків склала на жертовник Батьківщини життя п'ятьох синів. Холодний Яр дав десятки вогнених прикладів героїзму, якими не кожна нація може похвалитися», – засвідчив Юрій Горліс-Горський.

Катерина Білокур (1900–1961)

Сільська дівчина з Полтавщини. Буквар опанувала самотужки – до школи батьки не пустили. Попри категоричну батьківську заборону малювати, нерозуміння з боку односельців і матеріальні труднощі, стала визнаною художницею. Велика любов «до святого малювання» та відчуття внутрішньої свободи допомогли їй створити на полотні світ неймовірної краси, чи радше відтворити довколишній, як вона його бачила.

«Якби ми мали художницю такого рівня майстерності, то змусили б заговорити про неї цілий світ», – говорив Пабло Пікассо.

Сергій Корольов (1907–1966) – *«Те, що здавалося нездійсненним протягом століть, що це вчора було лише сміливою мрією, сьогодні стає реальним завданням, а завтра – звершенням. Немає перешкод людській думці!»*

Український конструктор космічних кораблів у 31-річному віці заарештований НКВС за звинуваченням у шкідництві. Пройшов випробування сталінського ГУЛАГу. Табірне пекло не вбило у ньому прагнення до реалізації мрії життя – зробити космос досяжним. Керував колективами, що зробили вирішальний внесок у підкорення космосу.

Юрій Шевельов (1908–2002) – *«Шлях до майбутнього лежить через уміння мислити й розуміти, не через начотництво, сліпу віру і завжди обмежений фанатизм».*

Німець за походженням, американець за паспортом, всесвітньовідомий український славіст Юрій Шевельов усе життя відстоював право української мови на «незалежність» від російської. Професор Гарвардського і Колумбійського університетів, автор майже 900 праць українською, німецькою, англійською мовами, він вивів українську мову в коло світових наукових інтересів. Перебуваючи в еміграції, ніколи не поривав зв'язок із Україною і брав активну участь у житті української діаспори. Був президентом Української вільної академії наук у Нью-Йорку, одним із фундаторів Мистецького українського руху, товариства «Друзі Харкова» та об'єднання українських письменників «Слово»; редактором журналів «Арка» та «Сучасність».

Михайло Сорока (1911–1971)

«Патріархом політв'язнів» називали його в радянських концтаборах. Із 60-ти років життя 34 провів у неволі. Хоча після навчання у Празькій політехніці міг зробити в Європі кар'єру архітектора. Спершу його поневолити польська влада за те, що привозив до Західної України літературу,

яка пропагувала незалежну Українську державу. А радянська – заслала до ГУЛАГу. В умовах табірної системи знаходив для інших добре слово, ділився хлібом, організовував літературні вечори й релігійні свята, готував повстання. Помер в ув'язненні.

«Якби світське суспільство наділяло лицарів духу титулом святих, як це робить Церква, то серед жертв червоного людоловства першим, гідним цього звання я б назвав Михайла Сороку», – вважав Святослав Караванський.

Марія Савчин (1925–2013) – *«Було одне задумане діло, яке тримало мене при житті... Я почувала, що доля марно привела мене, останнього живого свідка, у вільний світ. Вона наклала на мене великий обов'язок – зберегти пам'ять про нашу визвольну боротьбу, особливо її кінцевий період».*

Присвятила життя боротьбі за свободу народу. Понад дев'ять років пробула в підпіллі. Життя в криївках та сутички з ворогом, втрата рідних і близьких, арешти і тортури не притупили її чуйності. Вона була одним із останніх борців і свідків збройної боротьби за незалежність. В емоційних мемуарах «Тисяча доріг» Марічка розповіла про зв'язку і ціну волі України, яку сплатила сама і тисячі її побратимів.

Алла Горська (1929–1970) – *«Я працюю, щоб було мистецтво сучасне, українське, яке представляє свій народ. Народ незламний».*

Її називали совістю українського шістдесятництва. Народилася у зросійщеній родині в Ялті, до 14 років жила у Ленінграді. Та обрала для себе Україну. В монументальному мистецтві втілювала традиції знищеної школи бойчукістів. Створювала вітражі, мозаїки, писала картини, була художником костюмів у театрі під керівництвом Леся Танюка. Горська відкрито говорила про злочини сталінізму, викривала незаконні арешти дисидентів. Розповсюджувала самвидав, листувалася із в'язнями концтаборів, допомагала їхнім родинам. Відмовилася співпрацювати з КДБ. Ціною за вибір і позицію стало її життя.

Володимир Івасюк (1949–1979) – *«Мабуть, в житті призначено Шукати всім зорю ясну».*

Талант зробив його відомим спершу в рідному Кіцмані, згодом – у Чернівцях, а в 20 років автора «Червоної рути» знав увесь Радянський Союз. Пісні «Водограй», «Я піду в далекі гори» приносили перемоги на музичних конкурсах. Він – один із тих композиторів і виконавців, які започаткували українську естрадну пісню. Принципова відмова писати музику на російськомовні тексти та прославити 325 річницю «возз'єднання» України з Росією коштувала 30-річному композиторові життя. Прощання з ним тисяч людей у Львові стало виявом того, що навіть під товстим льодом «застою» зростають паростки свободи.

Назар Войтович (1996–2014)

«Його образ – світлий. Така в нього й душа була», – згадує Василь Оверко, директор травневської школи. У цьому селі на Тернопільщині мешкав Назар Войтович. Хлопець цікавився історією, колекціонував старовинні речі, що знаходив під час численних походів. Остання книга, яку так і недочитав, «Холодний Яр» Юрія Горліса-Горського. Захоплювався малюванням. Прагнув перетворити хобі в професію. Але йому судилося стати наймолодшим героєм Небесної сотні. 19 лютого 2014 року Назар Войтович уперше вирушив на київський Майдан. 20 лютого – його життя забрала куля снайпера. На батьківській хаті залишилася створена Назаром мозаїка у вигляді калини.

СИЛА НЕСКОРЕНИХ!**14 жовтня****День захисника України**

З метою вшанування мужності та героїзму захисників незалежності і територіальної цілісності України, військових традицій і звичаїв Українського народу, сприяння подальшому зміцненню патріотичного духу в суспільстві Президент України підписав Указ «Про День захисника України» від 14 жовтня 2014 року № 806, встановивши однойменне свято, яке щорічно відзначається 14 жовтня.

День захисника України нероздільно пов'язаний із розвитком війська та військових традицій. Традиції в житті суспільства і окремої людини відіграють важливу роль. На їх основі створюються моральні ідеали, принципи, переконання і норми, які визначають стосунки між людьми і ставлення громадян до своєї держави. У свою чергу, ставлення людини до країни уособлюється у таких поняттях, як «Вітчизна», «Батьківщина», а найвищим проявом любові до рідної землі є готовність боронити її ціною власного життя.

Сучасні захисники територіальної цілісності та незалежності України зберігають і примножують таку військову традицію, як військове побратимство. Військове братство — морально-правова норма взаємовідносин між військовослужбовцями у військових колективах, яка суттєво впливає на їх згуртованість і боєздатність. Формами прояву військового товариства є взаємовиручка в бою, взаємодопомога в навчанні та службі, вшанування пам'яті загиблих товаришів тощо. Бойові традиції, що народилися у давні часи, протягом усієї історії України постійно розвивалися. Тепер вони наповнюються новим змістом нинішнім поколінням захисників Батьківщини.

З огляду на гібридний характер війни на сході нашої держави ми відзначаємо День захисника України у широкому розумінні. Сьогодні йдеться про те, що захисниками України є не лише військовослужбовці, а усі громадяни, що своєю сумлінною професійною і громадською діяльністю забезпечують економічний, гуманітарний, освітній та інформаційний захист держави. Активного розвитку набув волонтерський рух, до якого залучилися чимало українців як у межах нашої країни, так і за кордоном. Нерідко ціною власного життя вони допомагають українській армії, доставляючи до місця призначення технічне оснащення, харчі, теплі речі, амуніцію, ліки. Вражає масштаб їхньої праці для допомоги пораненим, сім'ям учасників АТО, родинам вимушених переселенців з Криму та територій, охоплених війною. Ці люди стали мирними воїнами і надійними захисниками Батьківщини, а їхня діяльність — зразком самовідданості та патріотизму¹⁶.

Історична довідка

14 жовтня церкви східного обряду відзначають свято Покрови Пресвятої Богородиці. Його суть — ідея заступництва Божої Матері над християнами. Свято бере початок від IX століття: у Константинополі під час служби у Влахернській церкві блаженний Андрій удостоївся явлення Богородиці. Вона простягла покров над людьми в знак того, що дає їм захист.

¹⁶

Рекомендовано листом Міністерства освіти і науки України від 25 вересня 2015 року № 1/9-455.

Поклоніння Пресвятій Богородиці Покрові – захисниці від ворогів – має глибоке коріння і в Україні. Ця традиція прийшла до Русі з Візантії разом із запровадженням християнства у 988 році. Князь Ярослав Мудрий збудував у Києві церкву на Золотих Воротах як вияв вдячності Богові і Пресвятій Богородиці. 1039 року він віддав народ Русі під опіку Божої Матері. Князь Володимир Мономах писав, що перемога над половцями завдячує Богові і заступництву Пречистої Діви Марії.

Традиція вшанування Покрови як покровительки українського війська перейшла від руських князів до козацтва. Свято Покрови Пресвятої Богородиці було одним з найголовніших у козаків, за що воно отримало іншу назву – Козацька Покрова. Тоді ж виник новий тип ікони – «Козацька Покрова», де під омофором Богородиці зображено українських ієрархів, гетьманів і козаків. Також саме на свято Покрови козаки проводили ради, на яких вибирали нового гетьмана або членів старшини. Вшанування козаками Покрови позначилось і на топоніміці території їхнього проживання – сьогодні багато сіл в Україні мають назви «Покровка», «Покровське», «Новопокровка».

Значного поширення культ заступництва Пресвятої Богородиці набув і в Українській козацькій державі – Гетьманщині. Найактивніше будівництво церков та іконописання, пов'язане з Покровою, припадає на добу гетьманування Івана Мазепи. Через шанобливе ставлення українського козацтва свято у свідомості народу почало асоціюватися з поняттями військової честі, звитяги, мужності, захисту кордонів і рідної землі, побратимства.

У ХХ столітті козацькі традиції найяскравіше наслідувала Українська повстанська армія. Символічним днем утворення УПА вважається 14 жовтня 1942 року. УПА діяла до вересня 1949 року, після чого реорганізована у збройне підпілля, яке діяло до початку 1960 років. УПА – єдина військова сила у Другій світовій війні, що своєю стратегічною метою визначала створення незалежної Української держави. Відповідно, її боротьба розгорталася проти усіх держав, котрі намагалися завадити цьому.

Продовженням боротьби УПА у формі ненасильницького опору став дисидентський рух 1960-х і національно-демократичне відродження кінця 1980-х – початку 1990-х років.

Сьогодні Збройні Сили України переживають глибокі зміни – реформування системи управління та матеріально-технічного забезпечення й переозброєння. Не менш важливим є процес осучаснення воєнно-ідеологічної підготовки особового складу ЗСУ в умовах протидії збройній та інформаційній агресії: визначення нових ідеологічних і світоглядних орієнтирів військовослужбовців; формування ідей вірності Українському народу; посилення ідеологічної складової патріотичного виховання особового складу та підтримка високого морального духу; виховання у військовослужбовців почуття особистої відповідальності за захист Вітчизни. Ідейне виховання у Збройних Силах має спиратися не на радянські, а на автентичні військові традиції Українського народу щодо захисту кордонів і безпеки своєї землі від зовнішнього ворога, оскільки українці – нащадки воїнів-русичів, козаків, січових стрільців і вояків УПА.

Мета проведення заходів, присвячених Дню захисника України:

- розвиток мотивації, спрямованої на підготовку до захисту держави і служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях;
- виховання української молоді в дусі військових традицій Українського народу;
- формування патріотично зрілої особистості;
- акцентування уваги на тягlostі військових і обрядово-побутових традицій Українського народу;
- сприяння військово-професійній орієнтації молоді;
- розширення і поглиблення національно-громадянських і військово-патріотичних уявлень і знань.

Рекомендації щодо форм, методів і прийомів проведення

Обираючи місце, форми, методи та прийоми проведення заходів, педагогам слід враховувати вікові особливості учнів; можливості забезпечення класу (школи) технічними засобами. Заходи, присвячені Дню захисника України, можуть бути проведені на рівні навчального закладу, кількох паралельних класів та / або на рівні класу.

Рекомендовані *форми проведення*:

- Екскурсії до місць пам'яті, пов'язаних із військовою звитягою Українського народу.
- Дискусійні майданчики.
- Урок-презентація «Україна – мати. Вмій її захищати».
- Урок з елементами історичної реконструкції.
- Круглий стіл (семінар) з питань вивчення воєнно-політичної історії України та історії українського війська.
- Відеоурок з обговоренням (**додаток 1**).
- Аукціон історичних ідей.
- Відкритий мікрофон.
- Літературна майстерня / усний журнал.
- Конкурсно-ігровий урок: наприклад, брейн-ринг «Воїн крізь віки»; створення ситуації вибору та аналізу конфлікту; урок-диспут «Між титанами духу і титанами зброї» тощо.
- Віртуальна подорож / екскурсія.
- Прес-конференція.
- Урок-реквієм, присвячений захисникам рідної землі, їхньому бойовому подвигу.
- Конкурс плакатів «Героям слава!».
- Спортивні змагання «Естафета мужності».

Орієнтовна тематика заходів

Під час підготовки матеріалу та вибору форми заходу рекомендуємо приділити особливу увагу таким питанням: тяглість українських військових традицій від давнини до сьогодення; гідне вшанування бойового подвигу, звитяги, самовідданості громадян, які присвятили життя служінню Українському народу; посилення суспільної уваги та турботи про захисників рідної землі; збереження та розвиток національних військових і обрядово- побутових традицій; популяризація серед української молоді військової справи та здорового способу життя, фізичної культури. У зв'язку з цим пропонуємо орієнтовну тематику заходів:

- «В єдності наша сила».
- «З відданістю Україні в серці».
- «Українські звитяжці. Історична подорож у часі. Славетні імена України».
- «Нині – вільна й незалежна Україна-ненька. Її ревно захищають нові козаченьки».
- «Ніхто, крім нас!»
- «Бійці невидимого фронту: снаряд чи слово?»
- «Тісніше станьте, сильні духом, під прапором одним».
- «Україна у моєму серці».
- «Волонтер – мирний воїн».
- «Берегиня чи амазонка? Жіноче обличчя війни».
- «Національна самоідентичність і народні традиції українців».
- «Історії героїв АТО: «Ми боремося за українську землю».
- «Мужність і відвага крізь покоління».

Перелік художніх і документальних фільмів про героїзм українських воїнів

Під час підготовки до заходу можуть використовуватися як художні, так і документальні відеоматеріали. Залучення історичного кіно (повнометражний показ або демонстрація фрагментів шляхом монтування) доповнить заходи наочними емоційно та образно забарвленими засобами навчання. Пропонуємо добірку таких відеоматеріалів.

Назва картини	Рік випуску	Країна	Режисер, автор
Документальні фільми про українську військову звитягу в різні історичні часи			
«Аеропорт»	2015	Україна	А. Сеїтаблаєв
«Війна без переможців»	2003	Україна	І. Чижов
«Війна за свій рахунок»	2015	Україна	Л. Кантер
«Два дні в Іловайську»	2015	Україна	
«Добровольці Божої чоти»	2015	Україна	Л. Кантер, І. Ясній
«Золоте стремено»	1993	Україна	Є. Гончаров
«Контакт»	2015	Україна	М. Найєм, Б. Кутєпов
«ОУН–УПА: війна на два фронти»	2006	Україна, т/к НТН	А. Санченко
«Тризуб Нептуна»	2010	Україна	І. Канівець
«Українська революція»	2006	Україна	І. Канівець
«УПА. Тактика боротьби»	2007	Україна, т/к Перший Національний	С. Братішко
«УПА. Третя сила»	2007	Україна	С. Братішко, В. Загоруйко
«Холодний Яр. Воля України або смерть»	2014	Україна	ВГО «Не будь байдужим!»
«Хроніки Української Повстанської Армії 1942–1945»	2014	Україна, ГО Українська Галицька Асамблея	Т. Химич
Художні фільми про мужність і героїзм захисників української землі			
«Богдан-Зіновій Хмельницький»	2006	Україна	М. Машенко
«Гвардія»	2015	Україна	А. Шапарєв
«Далекий постріл»	2005	Україна	В. Шалига
«Залізна сотня»	2005	Україна	О. Янчук
«Нескорений»	2000	Україна	О. Янчук
«Один – в полі воїн»	2003	Україна	Г. Вірста, О. Мосійчук
«Полон»	2015	Україна	А. Матешко
«Страчені світанки»	1995	Україна	Г. Кохан

Корисні Інтернет-посилання

Козацька доба:

1. Брусний С. Брати по духу і зброї. Про дружбу козаків і татар // Історична правда / С. Брусний [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/15/31684/>

2. Громенко С. Як козаки з кримськими татарами від турків Крим боронили // Історична правда / С. Громенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/08/15/144019/>

3. Солодько П. Берестечко. Експерсія музеєм «Козацькі могили» // Історична правда / П. Солодько [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/10/45334/>

4. Українське козацтво у XX–XXI сторіччі [Електронний ресурс. Інформаційний портал]. – Режим доступу : <http://vijsko.milua.org/i3.htm>

5. Хундерт З. Запорозжці як фактор політичної боротьби в Речі Посполитій // Історична правда / З. Хундерт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/12/23/140453/>

6. Черкас Б. Козаки на Балтиці. Як запорозькі «чайки» воювали проти шведів // Історична правда / Черкас Б. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/10/10/137416/>

7. Чухліб Т. Українці, які не дали туркам захопити Європу. Три нескожі долі // Історична правда / Т. Чухліб [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/01/17/108588/>

Українські січові стрільці:

8. Стисла історія Легіону Українських Січових Стрільців [Електронний ресурс. Інформаційний портал]. – Режим доступу : <http://ycc.milua.org/history.html>

Дієва армія УНР:

9. Мілітарна Україна [Електронний ресурс. Інформаційний портал]. – Режим доступу : <http://forum.milua.org/viewforum.php?f=2>

10. Холодний Яр [Електронний ресурс. Інформаційний портал]. – Режим доступу : <http://unknownwar.info/>

Діяльність УПА:

11. ОУН–УПА: Легенда спротиву [Електронний ресурс. Інформаційний портал]. – Режим доступу : <http://oun-upa.ga/>

12. Пагіря О. Нескорені. Чому українські повстанці не стали нацистськими та радянськими колаборантами // Український тиждень / Пагіря О. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/History/62077>

13. Патріляк І. Українські націоналісти проти гітлерівської Німеччини. Рух Опору // Історична правда / І. Патріляк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/8/142834/>

14. Патріляк І. УПА була більш «робітничо-селянською», ніж радянські партизани // Історична правда / І. Патріляк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/10/14/59049/>

*До річниці Революції на граніті
2–17 жовтня 1990 року*

ПОВСТАЛИ «ЗА», А НЕ «ПРОТИ»

Сьогодні, коли Україна бореться за збереження незалежності, варто частіше згадувати ті події, які стали початком краху комуністичного режиму та відновлення державності 24 серпня 1991 року. Для утвердження в Україні ідеалів свободи і демократії, вшанування патріотизму і мужності української молоді, яка у жовтні 1990 року стала на захист прав і свобод людини і громадянина, національних інтересів Українського народу, а також на виконання Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» та Указу Президента України «Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» від 12 червня 2015 року № 334 у жовтні 2015 року в загальноосвітніх навчальних закладах України проходили заходи, присвячені 25-й річниці Революції на граніті¹⁷.

Враховуючи історичне значення Революції на граніті у здобутті Україною незалежності, слід детальніше розглянути події 2–17 жовтня 1990 року, коли більше 150 студентів-мітингувальників «кинули» власне життя і здоров'я на холодний київський граніт.

Історична довідка

Студентській революції 1990 року, або Революції на граніті, передували події, що сталися в Україні у 80-х роках XX століття.

Період перебудови в УРСР (1985–1991 роки) відзначився різкими змінами в усіх сферах суспільного життя. Відчутно поглиблювалася соціально-економічна криза, почалися зміни у політичній системі.

Унаслідок демократизації і гласності постало багато громадських організацій, спілок і товариств, метою яких була боротьба за ліквідацію монополії комуністичної ідеології у суспільному житті.

Ініціативний комітет зі створення Української студентської спілки (далі – УСС) розпочав діяльність у серпні 1989 року під час походу козацькими місцями, організованого студентами Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка.

Першою справжньою перевіркою організаційних можливостей щойно створених молодіжних організацій, зокрема УСС, стала акція студентського єднання у лютому 1990 року. Запланована як страйк, надалі вона проводилася у різноманітних формах. Страйки, мітинги та пікети відбувалися у вищих навчальних закладах Києва, Львова, Харкова, Чернівців, Дніпропетровська, Дніпродзержинська (нині – Кам'янське). Документи, зокрема відозви організаторів, свідчать, що студенти висували не лише економічні, а й політичні вимоги.

У березні 1990 року в Україні було проведено перші «альтернативні» вибори до Верховної Ради УРСР, за результатами яких сформовано прокомуністичну більшість – «групу 239» та демократичну опозицію – Народну Раду, що складалася переважно з дисидентів.

16 липня 1990 року Верховна Рада УРСР проголосила Декларацію про державний суверенітет України, чим розпочала новий етап боротьби українців за незалежну державу. Піком протистояння між комуністичним режимом і демократичною опозицією стала акція протесту та голодування студентської молоді у Києві на площі Жовтневої революції (нині – Майдан Незалежності), відома як Революція на граніті.

На початку 90-х років масові акції протесту проходили у багатьох республіках СРСР, проте в Україні особливістю Революції на граніті було те, що її рушійною силою були не політики, а студенти.

Ідея голодування зародилася влітку 1990 року в середовищі УСС в Києві. Замисел швидко підхопило Студентське братство Львова. Було обрано співголів акції, якими стали: Олесь Доній (голова УСС Києва), Маркіян Іващишин (голова Студентського братства Львова), Олег Барков (голова УСС Дніпродзержинська). Комендантом наметового містечка обрали студента IV курсу Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка Тараса Корпала.

11 вересня Верховна Рада УРСР прийняла рішення про заборону проведення будь-яких мітингів на відстані одного кілометра від будівлі парламенту, однак 2 жовтня акція протесту все одно розпочалася.

Зранку того дня кілька десятків активістів зібралися на площі Жовтневої революції і, розстеливши на граніті матраци та спальники, почали голодування. Трохи згодом з'явилися плакати із гаслами. Ввечері було розгорнуто наметове містечко, яке мало чітку організацію. Усі рішення приймалися Координаційною Радою табору, основні питання вирішували 12 осіб. Були окремо намети прес-групи (за зв'язки з громадськістю відповідали Сергій Башук та Олег Кузан), а також медслужби (Олег Тягнибок та Тарас Семушак). Організували й охорону наметового містечка (керував Андрій Кліщ). Міліція так і не наважилася розігнати демонстрантів, а згодом Київська міська рада дала дозвіл на проведення масових акцій у центрі міста.

Наступного дня з голодуючими зустрілися представники Верховної Ради УРСР, працівники Міністерства вищої і середньої освіти, політики, зокрема Ігор Юхновський – голова парламентської опозиційної групи Народна Рада. Студенти проголосили основні вимоги:

- 1) відставка голови Ради Міністрів Віталія Масола;
- 2) проведення не пізніше весни 1991 року позачергових виборів Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі;
- 3) прийняття постанови про націоналізацію майна КППС та ВЛКСМ в Україні;
- 4) відмова від підписання нового союзного договору;
- 5) повернення на територію республіки військовослужбовців, які проходять строкову службу за межами України, та забезпечення проходження військової служби на території республіки тогорічного та наступних призовів.

У наступні дні до мітингувальників приєднувалася молодь з усіх куточків України. Всього голодувало близько 150 осіб, ще стільки ж допомагали. На захист студентів стали пересічні кияни, котрі несли теплі речі й чай, а також відомі українські діячі. Так, Олесь Гончар повністю підтримав вимоги студентів. У 1990 році серед учасників голодування були студенти, багато з яких у майбутньому стали відомими громадськими діячами, політиками, очільниками міністерств, відомств, керівниками творчих колективів, журналістами, музикантами, художниками, успішними підприємцями тощо.

9 жовтня відбувся круглий стіл за участю представників Верховної Ради УРСР і делегації протестуючих на чолі з Олесем Донієм. Наступного дня Верховна Рада УРСР відмовилася включити до порядку денного обговорення вимог студентів.

Вирішальні події відбулися протягом 12–17 жовтня. Більшість вишів Києва підтримали вимоги демонстрантів. Маніфестації пройшли у Львові та Луганську. Заклики до загальнонаціонального страйку були озвучені по телеканалу УТ-1.

Вже 17 жовтня 1990 року Верховна Рада УРСР прийняла Постанову «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року». Вимоги було виконано. 23 жовтня 1990 року Верховна Рада України проголосувала за відставку Віталія Масола.

Револуція на граніті 2–17 жовтня 1990 року – це перший успішний ненасильницький політичний протест проти чинної комуністичної влади в УРСР, поштовх до демократизації українського суспільства.

Акції громадянської непокори, які охопили Україну в жовтні 1990 року, заклали традиції демократичного протесту, на які спиралися Помаранчева революція та Революція гідності.

Револуція на граніті стала переломним моментом в утвердженні незалежності України. Молоде покоління вже на початку 90-х років засвідчило бажання жити у вільній демократичній державі і відстояло право на це. Юнацький ентузіазм, помножений на чітку та продуману організацію акцій, дав змогу проявити неабиякий політичний потенціал українського молодіжного руху. Він змусив рахуватися із собою і тодішніх компартійних можновладців, і досвідчених діячів опозиції.

Мета проведення заходів, присвячених 25-й річниці Революції на граніті:

- *пізнавальна*: висвітлити для широкого учнівського загалу причини та особливості перебігу революції; внесок української молоді у захист прав, свобод і національних інтересів Українського народу, здобуття незалежності України;
- *практична*: сформувати й розвинути предметні, загальні та спеціально-історичні вміння; навички самоорганізації, критичного мислення;
- *виховна*: сприяти формуванню у школярів громадянських почуттів, свідомості, соціально активної позиції; збереженню пам'яті про борців за незалежність України, консолідації учнів навколо ідеї захисту України, відстоюванні прав і свобод.

Рекомендації щодо форми, методів і прийомів проведення

Методичні рекомендації можуть бути використані до вивчення відповідної теми, під час підготовки до тематичних заходів.

Обираючи місце, форми, методи та прийоми проведення заходів, педагогам слід враховувати вікові особливості учнів, забезпечення класу (школи) технічними засобами навчання.

Рекомендовані форми і методи:

Для учнів основної школи:

1) комбінований урок (використання різного обладнання, презентації, відео-, аудіоматеріалів, свідчень учасників Революції (**додаток 1**) з подальшим обговоренням); 2) літературна майстерня / салон (у рамках інтегрованого уроку); 3) конкурс інсценізацій; 4) відеоурок з подальшим обговоренням; 5) година спілкування або демократичний діалог, реалізація проекту «Заради незалежності!»; 6) конкурсно-ігровий урок; 7) ситуативно-рольові ігри; 8) диспути і дискусії; 9) уявна подорож / екскурсія.

Для учнів старшої школи:

1) усний журнал; 2) соціально-проектна діяльність; 3) урок самоврядування; 4) інтелектуальний атракціон; 5) відкрита трибуна; 6) створення ситуації вибору та аналізу конфлікту; 7) прес-конференція; 8) телеміст; 9) флеш-моб на підтримку суспільного руху; 10) урок-інтерв'ю; 11) урок-презентація; 12) фестиваль «Вільний музичний простір» або «Територія музики» (**додаток 2**); 13) круглий стіл/семінар.

Слід зазначити, що форми і методи, рекомендовані для використання в основній школі, можуть застосовуватися і серед учнів старшої школи на розсуд учителя й організаторів.

Орієнтовна тематика заходів

Під час підготовки матеріалу і вибору форми тематичних заходів рекомендуємо приділити особливу увагу таким питанням: причини й ідеологічні підвалини Революції на граніті; основні події, які відбулися протягом 2–17 жовтня 1990 року в Києві; суспільна реакція в регіонах України на національне піднесення студентської молоді; внесок активістів-мітингувальників у здобуття Україною незалежності у 1991 році.

У зв'язку з цим пропонуємо орієнтовну тематику для заходів:

- «Борітеся й поборете – вам Бог помагає...»
- «Будьте реалістами – вимагайте неможливого».
- «Український патріотизм проти комуністичної системи».
- «Революція на граніті. Перший майдан».
- «Революція на граніті – свято воскресаючого Духу».
- «Акції протесту 1990-го. Мета і методи боротьби».
- «Молодь у боротьбі за відновлення української державності: Революція на граніті. Помаранчева революція. Революція гідності».

Додаток 1

Активісти згадують...

Про незалежність:

«**Революція**, безкровна, цивілізована, оформлена в колони юних – майбутнє України – зробила за цих два тижні голодування велетенський крок вперед» – І. Островський, Є. Черненко «Великий злам. Хроніка революції на граніті». – 1990.

«**Починалося** все з великого натхнення, а завершилося втраченим шансом для країни. Проукраїнські депутати не підтримували наші вимоги щодо перевиборів до Верховної Ради. Вони раділи наявній у них на той час третині місць, ми ж розуміли – для можливості прийняття рішень потрібен 51 відсоток голосів. Владу слід було брати тоді. Це був невеликий проміжок часу, коли комуністична сила похитнулася, а суспільство прагнуло змін. Більше такої нагоди не випало. Студенти те розуміли, а депутати – ні, але постраждали не студенти, а вся країна». – О. Доній.

«**Ми**, однак, у меншості, нам треба ще довго боротися, але народ вже почав замислюватися про незалежність України, хоча раніше це мало кому могло спасти на думку. Після ж голодування ідея незалежності почала активно обговорюватися». – М. Свистович.

«**Всі** ми збулися. Всі ми сталися. І ось уже знов стоїмо на тих же самих засадах 24 роки після початку Революції». – В. Рог.

«**Те**, що ми мали зробити на голодуванні, ми все зробили і можна сподіватись, що сьогодні є результати наших дій. Не варто жити старими вчинками, потрібно робити щось нове!» – А. Салюк.

«**Настав** час вибору: або ми доб'ємось незалежної демократичної України, або так і залишимося колонією імперії, духовно бідним, зденационалізованим народом». – І. Островський, Є. Черненко «Великий злам. Хроніка революції на граніті». – 1990.

«**Акція** носила характер «за», а не «проти». Провідною була ідея свободи для всієї української нації, яка народжувалась якраз тоді, і в цьому не було нічого вульгарно націоналістичного». – В. Кіпіані.

Про революцію:

«**Акцію** придумали в гуртожитку філософського факультету університету імені Тараса Шевченка, в кімнаті В'ячеслава Кириленка. Про основні події революції знало, по суті, троє людей». – О. Доній.

«**Сьогодні** площа Жовтневої революції, де розмістилося наметове містечко студентів, нагадує вибухонебезпечний механізм. Хитання збуджують всю республіку, а її серце сьогодні, даруйте, шановні депутати, все-таки не в парламенті, а тут, поряд з голодуючими студентами...». – І. Островський, Є. Черненко «Великий злам. Хроніка революції на граніті». – 1990.

«**Із** самого голодування мені найбільше запам'яталось єднання молодих демократичних сил. До того Київ лякали «бандерівською загрозою». А в жовтні 1990 року, вперше, на демонстрації зібралося все студентство вузів та технікумів міста, а також учні старших кла-

сів київських шкіл. Це було колосальне єднання представників тодішнього молодого покоління». – І. Островський, Є. Черненко «Великий злам. Хроніка революції на граніті». – 1990.

«Усі студенти-голодуючі тримаються мужньо, хоч самопочуття їх далеко не однакове. Змінюється вигляд облич зовнішньо, проте змінюється з їхньою позицією і політичне обличчя України»; «...ЦК компартії в паніці давив на заводські парткоми: дайте своїм робочим горілки, хай розгонять тих сопляків! – розрахунок на «інертну масу». А маса раптом перестала бути інертною. «Це наші діти!» – заявив у відповідь і «Червоний Арсенал», і завод «Більшовик», і «Ленінська кузня». – І. Островський, Є. Черненко «Великий злам. Хроніка революції на граніті». – 1990.

«Всі знали, що у голодування треба входити. Але ніхто цього не робив. І потім у всіх почалися проблеми, завороти кишок, внутрішня інтоксикація організму. Всіх забрала швидка. Ми знали, що під час голодування потрібно пити теплу воду. Але на третій день цього вже ніхто не робив, бо від теплої нудило. Тому пили холодну воду. На шостий день нудило вже й від холодної. Тоді з'являється присмак оцту в роті – організм починає спалювати жири. Також у всіх падав цукор і тиск. З голодування більшість вже виходила за правилами». – М. Свистович.

«Я не знаю психічно здорову людину, яка не боїться, що її поб'ють, або що вона помре. Тільки є питання страху, а є питання мети. І так, було страшно, але ми усвідомлювали, чому ми це робимо». – А. Салюк.

«Це був десятий день голодування і не було жодної реакції. Тоді майже половина студентів виступила з ідеєю про самоспалення. Це було просто неймовірно, ці люди усвідомлювали, що там, на граніті, їхнє життя може закінчитися». – М. Іващишин.

«Кожного дня нас перевіряли, брали аналізи, які показували, хто голодує, а хто ні. Якщо аналізи показували, що людина їсть, її виганяли. Наприкінці голодуючих було купа – більше 200. Навіть стояла черга з тих, хто хотів приєднатися до голодування, але ми вже не брали, бо не було, де їх дівати. Тільки в тому разі, як хтось вибував, заходив новий». – М. Свистович.

«До нас приходили КГБісти і казали, що довго терпіти не будуть і подавлять танками. Навіть намагалися нацькувати афганців, які мітингували за свої права (їм обіцяли виконати їхні вимоги, якщо вони нас розженуть, але врешті-решт вони до нас приєдналися, бо серед нас теж були афганці). Тому ми постійно очікували, що буде якийсь напад. Ми були готові до всього. І ти не знаєш, що буде. Увесь час переслідують думки про смерть». – М. Свистович.

«Була спроба замінювати наметове містечко. Це було, здається, 15-го, пізно ввечері. Прийшла міліція й повідомила: поступила інформація, що табір заміновано. Напруга була неймовірна. Якраз відбувались останні перемовини в парламенті. Керівництво табору наказало вийти і заховатися за пам'ятником Жовтневої революції, який тоді був приблизно на тому місці, де тепер височіє скляна стіна «Глобуса». Але розуміючи, що може початися захоплення табору, охорона наметового містечка лягла по кордону табору, тримаючись за руки. Якби міліція побігла захоплювати намети, то вони стали б на заваді. А ми бачили це з-за пам'ятника, метрів зі ста. Нам було дуже смішно, що ми сховалися за Леніним. Але так нічого не знайшли – і ми повернулись на ніч до наметів». – В. Кіпіані.

«Ми не сиділи і не лежали на Майдані постійно – ходили по університетах, заводах – піднімали народ. Останній день голодування зустрів на заводі «Буревісник». У нас були такі мобільні групи, які їздили по підприємствах... Приїхали на збори колективу. Нас посадили за стіл, поставили воду у трилітрових банках (зустріч тривала години три, і за цей час свою банку я всю спорожнив). У залі в перших рядах сіли комуністи з парткому. Деякі навмисно їли смачні канапки з ковбасою, баликами, ікрою. Періодично пропонували нам. Це щоб вивести з рівноваги. Вони сперечалися з нами, але ми все одно загітували робітників на страйк, приїхали щасливі назад і побачили натовп значно щасливіших за нас людей. Виявилось, що ми щойно перемогли. От тільки загітували людей на страйк, а тут – перемога». – М. Свистович.

Про комуністичну систему:

«У **безсилій** злові відходить кривава комуністична епоха». – І. Островський, Є. Черненко «Великий злам. Хроніка революції на граніті». – 1990.

«**Смисл** Революції на граніті – це загальнонаціональне пробудження від тривалої і згубної для України радянської комуністичної сплячки, ініційована молоддю як рушієм історичних перетворень і колективним борцем за соціальні ідеали. Приклад самопожертви, що змінила рух історії, об'єднала суспільство в єдиному ідейному пориві». – І. Островський, Є. Черненко «Великий злам. Хроніка революції на граніті». – 1990.

«**Революція** на граніті залишиться прикладом того, що навіть для найбезжаліснішої тоталітарної системи приходить час, коли вона перетворюється на гнилу стіну. І тоді її цілком здатні здолати молоді люди, озброєні лише справедливою ідеєю, єдністю і бажанням перемоги». – І. Островський, Є. Черненко «Великий злам. Хроніка революції на граніті». – 1990.

«**Голодування** стало центральною подією, і взагалі без цього голодування не було б незалежної України. Тоді мав бути підписаний союзний договір, який зробив би вихід республіки зі складу СРСР фактично неможливим. У цьому новому союзному договорі був прописаний механізм, який був настільки складним, що практично здійснити вихід було неможливо... Тому непідписання Україною нового союзного договору було головною умовою голодування». – М. Свистович.

Додаток 2

«Іти ще довго...»

Пісні авторства та у виконанні учасників Революції на граніті

Марічка Бурмака:

«В ярах туги» (сл. М. Філянський, муз. М. Бурмака)

«Сніг в гаю» (сл. О. Олесь, муз. М. Бурмака)

«Ой не квітни, весно» (сл. О. Олесь, муз. М. Бурмака)

«Іти ще довго» (сл. М. Йогансен, муз. М. Бурмака)

«Ми йдемо» (сл., муз. М. Бурмака, М. Павлів)

«Він іде по воді» (присвята Героям Майдану) (сл., муз. М. Бурмака)

Андрій Хавунка:

«Чорний ворон» (автори невідомі)

«Хмари грізніше зійшлися над головами» (сл., муз. І. Особік)

«Задивлюсь у твої зіниці» («Моя Україна») (сл. В. Симоненко, композитор невідомий)

Едуард Драч:

«В чужині не родяться пісні» (сл., муз. Е. Драч)

«Віддайте мову» (сл., муз. Е. Драч)

«Грай кобзарю» (сл., муз. Е. Драч)

Тарас Петриненко:

«Я професійний раб» (сл., муз. Т. Петриненко)

Додаток 3

Корисні Інтернет-посилання

Інтернет-публікації:

1. Андрікевич Н. «Революція на граніті – це одні з найщасливіших днів мого життя, – Віктор Рог» // Молодіжна інформаційна спільнота / Н. Андрікевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soli.com.ua/2013/10/14/revolyutsiya-na-hraniti-tse-odni-z-najshchaslyvishyh-dniv-moho-zhyttya-viktor-roh/#.VeRNGiXtIHw>

2. Базилівська О. «Олесь Доній: революцію задумали в гуртожитку філософського факультету» // Молодіжна інформаційна спільнота / О. Базилівська [Електронний ресурс]. – Ре-

жим доступу : <http://soli.com.ua/2013/10/14/oles-donij-revolutytsiyu-zadumaly-v-hurtzhaytku-filosofskoho-fakultetu/#.VeRNDiXtIHw>

3. Вишницька А. «Революція на граніті: Ми були циніками, які загинули б заради ідеї, – Михайло Свистович» / А. Вишницька // Молодіжна інформаційна спільнота [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://soli.com.ua/2013/10/07/revolyutsiyu-na-hraniti-my-buly-tsynikamy-yaki-zahynuly-b-zarady-ideji-myhajlo-svystovych/#.VeRHJSXtIHx>

4. Возняк В. «Революція на граніті: Ми з великою радістю чекали побоїща, – Тарас Прохасько» / В. Возняк // Молодіжна інформаційна спільнота [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://soli.com.ua/2013/10/17/revolyutsiyu-na-hraniti-my-z-velykoju-radistyu-chekaly-pobojischa-taras-prohasko/#.VeRMeyXtIHw>

5. Изотова В. «Революція на граніті – це перевірка оточення, – Андрій Салюк» / В. Изотова // Молодіжна інформаційна спільнота [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://soli.com.ua/2013/10/10/revolyutsiya-na-hraniti-tse-perevirka-otochennya-andrij-salyuk/#.VeRMkyXtIHw>

6. Капшученко Ю. «Колись – «на граніті», зараз – «на прицілі»: до річниці революції» / Ю. Капшученко // Молодіжна інформаційна спільнота [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://soli.com.ua/2014/10/01/kolys-na-hraniti-zaraz-na-prytsili-do-richnytsi-revolutsiji/#.VeRMkiXtIHw>

7. Капшученко Ю. «Революція на граніті – втрачений шанс для України, – Олесь Доній» / Ю. Капшученко // Молодіжна інформаційна спільнота [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://soli.com.ua/2013/10/17/revolyutsiya-na-hraniti-vtrachenyj-shans-dlya-ukrajiny-oles-donij/#.VeRMiyXtIHw>

8. Капшученко Ю. «Революція на граніті – це потяг, який мене зачепив, – Вахтанг Кіпіані» / Ю. Капшученко // Молодіжна інформаційна спільнота [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://soli.com.ua/2013/10/04/revolyutsiya-na-hraniti-tse-potyah-yakyj-menezachepuv-vahtanh-kipiani/#.VeRNECXtIHw>

9. Матвійчук Я. Революція на граніті: незроблені уроки / Я. Матвійчук // Радіо Свобода [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2176460.html>

10. Революція на граніті в обличчях – світлини учасників протесту // Газета.ua. – 17.10.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.ua/articles/history/_revolyuciya-na-graniti-v-oblichchyah-svitlini-uchasnikiv-protestu/587360

11. Революція на граніті. У кожного своя революція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://revnagraniti.wordpress.com/>

12. Фотохроніка студентської революції 1990 року // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2010/10/2/627/>

13. «24 роки тому студентська «революція на граніті» перемогла комуністичну систему» // Газета.ua. – 17.10.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.ua/articles/history/_24-roki-tomu-studentska-revoluciya-na-graniti-peremogla-komunistichnu-sistemu/587188

Відеоматеріали:

1. Буковський С. «Україна: точка відліку» / С. Буковський. – 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.youtube.com/watch?v=GxEa_9Q3JQA

2. «Гайд-парк по-київськи» // Українська студія телевізійних фільмів. – 1990 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/videos/2011/08/24/53284/>

3. Олесь Доній про Революцію на граніті // Громадське телебачення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=cmqQ7ZdKxsw>

4. Чайка Л. «16 днів. Революція на граніті» / Л. Чайка // Студія «Диваки». – 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.youtube.com/watch?v=7NY_icyX2Tg

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТНИХ ДАТ

1939-1945
ПАМ'ЯТАЄМО
ПЕРЕМАГАЄМО

1947

Пам'яті жертв геноциду Українського народу

ГОЛОДОМОР НЕ ЗЛАМАВ

Голодомор – акт геноциду Українського народу, здійснений керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР у 1932–1933 роках шляхом організації штучного масового голоду, що

спричинив загибель мільйонів українців у сільській місцевості на території Української СРР та Кубані, де переважно більшість населення становили українці, з метою придушення українського національно-визвольного руху і фізичного знищення частини українських селян. Через насильницьке вилучення продовольства, блокаду сіл та цілих районів, заборону виїзду за межі охопленої голодом України, згорання сільської торгівлі, репресії щодо незгодних тоталітарна система створила для українців життєві умови, розраховані на їх вимирання. Така політика режиму – злочин проти людяності, який відповідає Конвенції ООН від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду і покарання за нього.

Визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом Українського народу законодавчо закріплено Законом України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», ухваленим Верховною Радою України 28 листопада 2006 року.

Постановою Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року підтверджено висновки слідчих Служби безпеки України щодо Йосипа Сталіна, В'ячеслава Молотова, Лазара Кагановича, Павла Постишева, Станіслава Косіора, Власа Чубаря, Менделя Хатаєвича, які умисно організували геноцид частини української національної групи.

Український інституту національної пам'яті підготував методичні рекомендації¹⁸ та візуальні матеріали¹⁹, які можуть бути використані у загальноосвітніх навчальних закладах.

Історична довідка

Чому українців убивали голодом?

Українська революція 1917–1921 років вплинула на формування нації, зростання національної свідомості селянства і культурний ренесанс. Під гаслом «Геть від Москви!» формувалися самобутні, відмінні від російських, культурні традиції, орієнтовані на Європу. Створювалася національна система освіти, обґрунтовувалася економічна концепція України як автономного економічного організму. Проте до кінця цього періоду в СРСР був встановлений тоталітарний комуністичний режим.

Українська нація, яка була другою за чисельністю в СРСР, мала величезний культурно-історичний спадок, власні традиції державотворення, досвід національно-визвольної боротьби. Широке кола інтелектуалів та економічно самостійне селянство не сприймали політики комуністичного керівництва. Тому за мету було поставлено знищення українців як політичної нації, що могла підняти питання про створення незалежної держави. Для досягнення цієї мети був обраний жакхливий інструмент – убивство голодом (**інфографіка «Штучний Голод як знаряддя знищення українців»**).

18

Рекомендовано листом Міністерства освіти і науки України від 17 листопада 2015 року № 1/9-549.

19

Рекомендовано листом Міністерства освіти і науки України від 17 листопада 2016 року № 1/9-605.

Як?

Механізм, який призвів до Голодомору, було приведено в дію із Москви тодішніми лідерами комуністичної партії. У січні 1928 року режим запровадив насильницькі хлібозаготівлі. Держава примусово забирала більшу частину або й усе вирощене зерно у фермерів за значно заниженими цінами. Одночасно розпочалася «ліквідація» найзаможніших господарств. У 1930 році колективізація викликала масові протести та повстання. Впродовж року в Україні відбулося понад чотири тисячі масових протестних виступів за участю до 1,2 млн селян. Однак, незважаючи на це, до жовтня 1931 року колективізованими (фактично державними) стали 68 % селянських господарств і 72 % орної землі. Загалом в Україні було ліквідовано понад 352 тисячі «розкуркулених» господарств.

Проте Україна все одно залишалася центром спротиву тоталітарній системі. Впродовж перших семи місяців 1932 року на Україну припадає 56 % від усіх антивладних виступів у Радянському Союзі.

Улітку 1932 року через наростання непокори Йосип Сталін із оточенням прийняв рішення про організацію в Україні штучного голоду, щоб не «втратити Україну» хоча б шляхом винищення частини населення.

Реалізація плану з організації штучного голоду

Дата	Подія
1932 рік	
Липень	Україні нав'язують завідомо нереальні до виконання плани із хлібозаготівель.
7 серпня	Ухвалюється постанова про «охорону соціалістичної власності», або «закон про п'ять колосків».
Жовтень	В Україну направляється спеціальна комісія із хлібозаготівель на чолі із керівником уряду СРСР В'ячеславом Молотовим. Її завдання – посилення репресій і збільшення вилучення зерна в українських селян.
Листопад	Організуються загони для пошуку і конфіскації зерна, інших продуктів, худоби у приватних господарствах. До кампанії залучається увесь особовий склад міліції, органів держбезпеки та місцеві члени комуністичної партії і комсомолу.
Листопад	Вводиться режим «чорних дошок». Занесення населеного пункту чи району на «чорну дошку» вело до їх повної блокади, проведення спеціальних репресивних заходів, а значить – повного знищення його мешканців.
18 листопада	Запроваджуються натуральні штрафи. В господарствах, що «заборгували» за нереальними планами, конфісковують усе продовольство і худобу.
Кінець листопада	Спецоргани розробляють спеціальну таємну операцію зі знешкодження усіх, хто міг би чинити опір повному вилученню хліба. Операція охоплювала 243 райони України.
Грудень	Розпочинається другий етап убивства голодом українців. В Україну направляють Лазаря Кагановича і Павла Постишева для посилення хлібозаготівель. Влада переходить до повного вилучення харчів у українських селян.
Грудень	Влада звинувачує українців у саботажі хлібозаготівель та підготовці повстання. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалюють таємну постанову «Про хлібозаготівлю на Україні, Північному Кавказі і в Західній області». Вона передбачала ліквідацію українських шкіл на Кубані і масове переслідування української інтелігенції.
Кінець грудня	Із сіл, які не виконали плани хлібозаготівель, вивозять усі наявні зернові запаси, навіть посівний матеріал.
1933 рік	
1 січня	Спеціальною постановою ЦК ВКП(б) про застосування найжорстокіших репресій до тих, хто не здасть хліба, українцям був оголошений ультиматум.
Січень	Відбуваються масові обшуки в селянських господарствах, під час яких селяни були позбавлені останніх залишків їжі. Їх приречено на голодну смерть.
22 січня	Директивою Йосипа Сталіна заборонено виїзд селян із території УСРР і Кубані в інші місцевості Радянського Союзу. Тільки за перші півтора місяці дії цієї директиви було затримано майже 220 тисяч селян. Із них понад 186 тисяч силоміць повертають у села, де вони приречені на голодну смерть.

Закінчення табл.

Дата	Подія
24 січня	Йосип Сталін призначає фактичним керівником УСРР на посаді другого секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева. Той розпочинає масштабну кампанію «очищення» від «петлюрівців» і «українських націоналістів». Акція стала складовою плану геноциду української нації. Тогочасний розмах політичних репресій в Україні порівняний з Великим терором 1937–1938 років. За офіційними даними, в Україні у 1933 році було арештовано більше людей, ніж у 1938-му.
Лютий	Влада починає виділяти Україні допомогу – вибірккову і недостатню. Вона була спрямована не на подолання голоду і порятунк українців, а на забезпечення виробничих потреб у ході посівних і збиральних кампаній. Знесилені, старі, а також селяни-одноосібники не отримували допомоги. Смертність серед українських селян невпинно зростає.
16 лютого	Для недопущення поширення інформації про голод в УСРР спеціальною директивою забороняється будь-яким організаціям, крім ГПУ (наступник ЧК, попередник КГБ), фіксувати випадки опухання і смерті з голоду.
Червень	Смертність від голоду в Україні досягає апогею. За оцінками демографів, того місяця померло понад 1 млн осіб.
Серпень	Прийнято рішення про створення Всесоюзного переселенського комітету і переселення у вимерлі від голоду села України колгоспників із областей Росії і Білорусі. До кінця 1933 року було переміщено понад 100 тисяч осіб.

Під час голоду тоталітарна влада не лише не припинила примусове відбирання їжі, а й відхилила допомогу з-за кордону та кинула усі сили на те, щоб ізолювати голодуючі райони. Армія, загони НКВС оточили українські міста (бо селяни намагалися рятуватися там від голодної смерті) та залізничні станції. Мешканцям сіл забороняли виїжджати в інші регіони СРСР. Хліб вилучався, продавався до інших країн за валюту, яку спрямовували на закупівлю верстатів, іншого обладнання для промислових підприємств.

До чого це призвело?

Саме за цей менш ніж календарний рік (1932–1933) в Україні загинули мільйони людей. На жаль, страшні обставини злочину та свідомо заборона ведення статистики смертності унеможливають встановлення точної кількості загиблих невинних людей і вичерпного поіменного списку.

Перші оцінки жертв від штучно організованого голоду з'явилися ще у 1933 році. Вже тоді називалися цифри 7 і навіть 9 млн померлих. Оцінки сучасних дослідників також значно різняться – від 1,8 до 7 і навіть 10 млн осіб.

Темою підрахунку втрат України від Голодомору 1932–1933 років із 2007 року займається Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України імені М. Птухи. За висновками фахівців Інституту, які увійшли до матеріалів кримінальної справи за фактом вчинення геноциду в Україні 1932–1933 років, через Голодомор в УСРР загинуло 3 млн 941 тисяча осіб. Непрямі втрати (дефіцит народжень) в Україні в 1932–1934 роках унаслідок Голодомору дорівнюють 600 тисяч осіб.

Аналіз етнічного складу прямих демографічних втрат свідчить про вчинення вбивства голодом саме етнічних українців. Смертність українців у тогочасних межах УСРР становить 3 млн 597 тисяч осіб, або 91,2 % від загальної кількості прямих втрат.

Жахом Голодомору була надзвичайно велика смертність серед дітей. У багатьох районах України у вересні 1933 року за шкільні парти не сіли близько двох третин учнів. Ученими Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України імені М. Птухи для Гарвардського університету створено карту втрат УСРР у Голодоморі. За даними дослідників, найбільше постраждали лісостепові регіони України із давніми козацькими традиціями – Полтавщина, Черкащина, Кіровоградщина, Київщина. В окремих районах цих регіонів упродовж 1933 року вимерло понад половини населення. Смертність пе-

ревищувала середній рівень у 8–9 і більше разів. У нинішніх Вінницькій, Одеській, Дніпропетровській областях рівень смертності був вищий у 5–6 разів, у Донецькій і Луганській – у 3–4 рази.

Голод став зброєю масового біологічного знищення українців. Він на довгі десятиліття порушив природний генетичний фонд, призвів до морально-психологічних змін у свідомості нації. Наслідком злочину геноциду також стало руйнування традиційного українського устрою життя. Українцям як етносу було завдано смертельної рани. 1933 рік став для України часом національної катастрофи, наслідки якої відчуваємо і понині.

Подолання інформаційної блокади

Радянська влада злочинно замовчувала факт голоду. Не було зроблено жодної офіційної згадки про цю жахливу трагедію. Формально голоду не було. Навіть такого слова в урядових документах не вживалося. Масові смертність і опухання у них називали «продовольчими труднощами».

Дії влади з приховування фактів голоду підтверджують злочинну сутність політики тоталітарного режиму з організації Голодомору.

У Радянському Союзі через страх перед репресіями вдалося майже повністю вилучити із публічного простору пам'ять про Голодомор. Сталінський режим прагнув приховати його не тільки від зовнішнього світу, а й від нащадків. Сільрадам наказано при реєстрації смерті не вказувати її причину. Більше того, в 1934 році надійшло розпорядження: усі книги ЗАГСів про реєстрацію смертей за 1932–1933 роки вислати в спеціальні частини (де більшість із них було знищено). Практично до кінця 80-х років XX століття в СРСР офіційно заперечувався Голодомор 1932–1933 років і число його жертв.

Керівництво СРСР свідомо дезорієнтувало світову громадськість. У січні 1933 року Нарком закордонних справ СРСР Максим Литвинов зробив спеціальну заяву про відсутність голоду в країні. Уряд відмовився від зовнішньої допомоги.

Однак приховати страшний злочин не вдалося (**додаток 1**).

Засудження злочину

Уперше на державному рівні Україна відзначила роковини через 60 років після трагедії. 1998 року Указом Президента України встановлено День пам'яті жертв Голодомору – щороку в четверту суботу листопада. Українці з настанням темряви запалюють у вікнах свічки – на пам'ять про усіх убитих голодом. 2006 року Верховна Рада України ухвалила Закон про визнання Голодомору геноцидом українського народу. А в листопаді 2008 року в Києві споруджено Національний меморіал жертв Голодомору.

2009 року Служба безпеки України порушила кримінальну справу щодо голоду в Україні за ознаками злочину геноциду. У січні 2010-го Апеляційний суд міста Києва, розглянувши матеріали справи, визнав, що в 1932–1933 роках в Україні Йосипом Сталіним та його підручними було вчинено злочин геноциду.

2015 року Верховна Рада України засудила комуністичний тоталітарний режим поруч із нацистським, а наступним законом відкрила повний доступ до архівних матеріалів радянських каральних органів, аби минуле, зокрема історія Голодомору, ніколи не ставали об'єктом цензури та маніпуляцій.

Мета проведення заходів з ушанування пам'яті загиблих від Голодомору:

- поглибити знання учнів про Голодомор як геноцид Українського народу, його причини, перебіг і наслідки;
- акцентувати на тому, що Голодомор 1932–1933 років був наслідком не стихійного лиха, а спланованих системних заходів тоталітарного комуністичного режиму. Це – злочин геноциду;
- сприяти розвитку усіх видів інтелекту (академічного, практичного, креативного, емоційного й соціального) як головної умови всебічного розвитку особистості, її самореалізації як громадянина України;

- виховувати почуття стурбованості долею невинних жертв тоталітарного режиму, навчати сприймати чужу біду та біль як власний;
- залучити учнівську молодь до меморіальних заходів із вшанування пам'яті жертв геноциду Українського народу – Голодомору 1932–1933 років в Україні, зокрема акції «Запали свічку».

Рекомендації щодо форми і методів проведення заходів

Методичні рекомендації можуть бути використані для підготовки та проведення тематичних заходів, а також під час вивчення теми з історії України 10 класу «Встановлення й утвердження радянського тоталітарного режиму (1921–1939 рр.)».

Обираючи місце, форми, методи та прийоми проведення заходу, педагогам слід враховувати вікові особливості учнів; забезпечення класу (школи) технічними засобами. Заходи, присвячені вшануванню пам'яті жертв трагедії, можуть бути проведені на рівні навчального закладу, кількох паралельних класів та / або на рівні класу. Також бажано приділити особливу увагу оформленню приміщень, де проводитимуться заходи: дотримуватися скорботних кольорів, використовувати композиції із колосків, кетягів калини, перетягнутих траурною стрічкою, хліба, рушників та іншу традиційну народну символіку і побутово-ужиткові предмети.

Пропонуємо також напередодні Дня пам'яті провести традиційний **Урок пам'яті** «З присвятою замордованим голодом...» Окрім цього, рекомендуємо залучати учнів до упорядкування місць пам'яті, а також меморіальних заходів (загальнодержавних, обласних, регіональних), присвячених Дню пам'яті жертв Голодомору.

Рекомендовані *форми проведення заходів* із використанням презентації «Голодомор 1932–1933. Геноцид Українського народу»:

- Урок пам'яті «З присвятою замордованим голодом...».
- Комбінований урок: «Злочин влади – трагедія народу», «Колективізація і Голодомор в Україні: події, факти, уроки».
- Музейні, меморіальні та віртуальні екскурсії до місць пам'яті жертв Голодомору.
- Історичний проект із залученням учнів до збору свідчень про Голодомор, документальних і наукових матеріалів: «Родинні спогади про Голодомор», «Я – дослідник історії Голодомору свого міста / селища / села».
- Круглий стіл: «Уроки Голодомору і сучасна Україна», «Перерване буття українського села».
- Урок прес-конференція «Вони не мовчали, щоби світ знав» (**додаток 1**).
- Соціодрами²⁰: «Завжди є ті, хто говорять правду», «Ваші мертві вибрали мене...» (**додаток 2**).
- Читацькі конференції: «Табу на правду. Чому в СРСР забороняли говорити про Голодомор», «Демографічні зміни України внаслідок Голодомору. Вплив на сьогодення», «Голодні очі. Змарноване дитинство».
- Семінари: «Кривава ціна українського хліба 20-30-х років XX століття», «Упокоєння голодом».
- Фестиваль презентацій «Розірваний круг життя. Монументальне мистецтво світу на знак вшанування жертв Голодомору в Україні».
- Відеоурок з обговоренням «Жнива скорботи» (**додаток 4**).
- Написання творів і рефератів на одну з тем: «Голгофа голодною смертю», «Чорна дошка пам'яті», «Люди Правди» (**додаток 1**).
- Застосування інтерактивних методів навчання, наприклад: «Відкритий мікрофон», «Портфоліо», «Займи позицію».

²⁰

Вид уроку у формі гри з елементами драматургічного моделювання проблемної ситуації на важливу суспільно-політичну тему з метою подолання наслідків колективних травм, відновлення історичної пам'яті та формування особистісної оцінки у ситуації вибору. Застосовується переважно для учнів старшої школи.

Всеукраїнська акція «Запали свічку пам'яті»

В Україні є давній звичай – у пам'ять про померлу людину запалюють свічку. Щороку в Україні у четверту суботу листопада на пам'ять про тих людей, які померли з голоду, о 16 годині запалюють свічки.

Опісля біля могил, меморіалів, пам'ятників і пам'ятних знаків жертвам Голодомору 1932–1933 років, на центральних площах і вулицях міст і сіл України, на підвіконнях власних осель українці запалюють свічки і лампадки. О 16.00 прийдіть до меморіалу, пам'ятника чи хреста пам'яті жертв голодоморів у вашому місті чи селі, щоби вшанувати загиблих від голоду. А із настанням темряви запаліть і поставте свічку на підвіконня так, щоб її було видно знадвору. Цей вогник символізуватиме спільну скорботу і пам'ять про мільйони загублених життів наших співвітчизників, віру в майбутнє.

Додаток 1

«Люди Правди. Щоб світ знав»²¹

Багато десятиліть у СРСР тема Голодомору перебувала під суворою забороною. Сталінський режим створив систему приховування правди про свій злочин вбивства голодом мільйонів українців у 1932–1933 роках. Тодішнє керівництво СРСР блокувало будь-яку інформацію про реальну ситуацію в Україні. Воно свідомо дезорієнтувало світову громадськість – мовляв, у них ніхто не голодує. Але деякі західні журналісти, що побували в оточеній залізною завісою й охопленій голодом Україні, зуміли публікаціями донести світові правду про мільйони голодних смертей.

Про штучний голод у радянській Україні небезпечно було писати не тільки у пресі, листах до партійних «вождів» або ж родичам за кордон, а навіть у приватних щоденниках. Будь-яка необережна нотатка могла зруйнувати життя, вилитися в десятиліття таборів ГУЛАГу. Та попри усі небезпеки були люди, які не могли мовчати про цей злочин. Вони намагалися в різний спосіб розповісти та зберегти правду, донести її до світу.

Ми називаємо їх «**Людьми Правди**». Ці Люди за сферою діяльності абсолютно різні – від колгоспного сторожа на Харківщині до Президента Ради Ліги Націй. Але усіх їх об'єднує спільне прагнення – донести до суспільства правду про страшні злочини комуністичної влади.

Гарет Джоунз (1905–1935) – британський журналіст. Автор понад 20 статей на тему голоду. Він тричі побував у Радянському Союзі, востаннє – у березні 1933 року. Порушивши заборону на в'їзд до України іноземним журналістам, нелегально здійснив поїздку Харківською областю. 29 березня 1933 року Гарет скликав прес-конференцію в Берліні, на якій уперше публічно заявив про Голодомор. Прес-реліз опублікували багато газет, зокрема «New York Evening Post» та «Manchester Guardian». Усього Джоунз до 1935 року видав кілька десятків статей на тему голоду та побаченого в голодній Україні.

«Я пройшов через безліч сіл... Скрізь чув плач: «У нас немає хліба. Ми помираємо! Передайте в Англію, що ми пухнемо від голоду».

Малколм Маггерідж (1903–1990) – британський журналіст, автор трьох статей із описом голоду в Україні та роману «Зима у Москві», виданого у 1934 року. У 1933 році дістався до охопленої голодом України. Завдяки його репортажам Британія дізналася про голод. Указом Президента України «Про відзначення державними нагородами України громадян іноземних держав» у 2008 році за вагомий особистий внесок у донесення до світової спільноти правди про геноцид Українського народу під час Голодомору 1932–1933 років Гарет Джоунз та Малколм Маггерідж нагороджені (посмертно) орденом «За заслуги» III ступеня.

«Я ніколи не посмію цього забути... Хліборобів, які в снігу на колінах жебрають шматок хліба».

²¹ Гасло інформаційно-просвітницької кампанії 2015 року.

Вільям Генрі Чемберлін (1897–1969) – американський журналіст, московський кореспондент бостонської газети «Christian Science Monitor», історик. У жовтні 1933 подорожував Україною.

Повідомлення з цієї мандрівки він надсилав до Бостона із осені 1934-го, коли назавжди залишив СРСР. Тоді ж вийшла його книжка «Залізна доба Росії». В окремому розділі про Україну він розповідав, що голод охопив територію з населенням 60 млн, а кількість жертв становила 3–4 млн осіб. У 1944 році у Нью-Йорку вийшла ще одна книга Вільяма Чемберліна «Україна: пригнічена нація».

«Не було в історії людства катастрофи таких величезних розмірів, яка привернула б таку малу увагу міжнародного світу... Голод був інструментом національної політики більшовиків, вжитим свідомо як останній засіб зломити опір українського селянства проти системи».

Улас Самчук (1905–1987) – український письменник. У 1934 році Самчук завершує роботу над романом «Марія» – першим художнім твором на тему Голодомору, який має посвяту «Матерям, що загинули голодною смертю на Україні в роках 1932–1933». Жах жінки у голодні роки полягав у тому, що вона ніяк не могла зарадити стражданням дитини, яка повільно угасала на її очах, і частіше за все помирала першою. В Україні роман вийшов лише у 1991 році.

«Марія стоїть над дитиною і думає: «Вмреш, дитинко. На широкому світі немає вже для тебе трошечки хліба... Зовсім трошечки хліба...»

Андрей Шептицький (1865–1944) – митрополит Української греко-католицької церкви. 24 липня 1933 року разом із вищим духовенством церкви він проголошує відозву «Україна в передсмертних судорогах». У ній закликає християн усього світу поширювати правду про Голодомор в Україні і надавати допомогу голодуючому українському народові. Пастирське послання зачитали у греко-католицьких церквах як в Галичині, так і поза її межами. Про нечуваний злочин у радянській Україні митрополит поінформував Ватикан. Наступного дня після оголошення відозви 35 українських громадських організацій і партій об'єдналися в Український громадський комітет рятунку України, який став координатором допомоги голодуючим. Утім, радянська влада від будь-якої зовнішньої допомоги відмовлялася, приховуючи факт геноциду в Україні.

«Усі радіостанції просимо рознести наш голос цілому світові: може дійде він і до убогих хатин конаючих з голоду селян».

Мілена Рудницька (1892–1976) – громадська активістка, депутат польського Сейму, переговорник, автор статей на тему Голодомору. Мілена стала неофіційним послом. За допомогою офіційних і приватних зустрічей із представниками різних країн світу та керівників неурядових установ намагалася змінити суспільну думку і вплинути на Радянський Союз. Ці сподівання ґрунтувалися на винесенні питання про голод на розгляд Ліги Націй і допомогу Міжнародного Червоного хреста. Рудницькій вдалося приватно провести зустріч із Головою Ради Ліги Націй – Прем'єр-міністром і міністром закордонних справ Норвегії доктором Йоганом Людвігом Мовінкелем. Останньому були передані матеріали про голод одразу від кількох міжнародних і українських організацій.

«Великий Голод був найбільшою катастрофою, яку Україна пережила – як щодо кількості жертв, так і щодо людських страждань».

Йоган Людвіг Мовінкель (1870–1943) – Прем'єр-міністр Норвегії, Президент Ради Ліги Націй у 1933 році, який виніс питання Голодомору на розгляд Ради Ліги Націй. Успішний бізнесмен, прихильник економічного об'єднання європейських країн на основі зони вільної торгівлі. Один із предтеч Європейського Союзу. Противник нацистів. У 1933 році йому були передані матеріали про голод одразу від кількох українських і міжнародних організацій. Такий дипломатичний хід переконав його українське питання. Втім, зусил-

ля Мовінкеля не увінчалися успіхом. 29 вересня 1933 року в Женеві відбулося засідання Ради Ліги Націй за участі 14 держав. Мовінкель чотири рази брав слово, щоб переконати представників країн-учасниць у важливості допомоги жителям радянської України. Однак його заклик не був підтриманий. Постійні члени Ради Великобританія, Франція, Японія висловилися проти. Врешті-решт вирішено передати українську справу на розгляд Міжнародного комітету Червоного хреста, який, у свою чергу, звернувся до радянського уряду з пропозицією дати згоду на організацію міжнародної допомоги для голодуючих. У грудні 1933 року з Москви надійшла відповідь, що жодного голоду в УСРР і Північному Кавказі немає.

«Ідеться про життя мільйонів. Тому я не міг мовчати».

Нестор Білоус (1889–1972) – колгоспний сторож із Харківщини (с. Леб'язе), свідок Голодомору, автор щоденника. Щоденник вів із 1911 року, хоча мав усього три класи церковно-парафіяльної школи. Брав участь у Першій світовій війні. Пережив голод 1921–1922 років і Голодомор 1932–1933 років, жахливі реалії якого описав простою мовою. На початку серпня 1937 року Нестора було заарештовано, а через кілька місяців засуджено на 6 років ув'язнення у ГУЛАГу за статтею 54–10 Карного кодексу УРСР – «контрреволюційна діяльність, спрямована на підлив колгоспного ладу». Білоуса визнали винним у тому, що він «с членами колхоза «Красный колос» проводил контрреволюционную агитацию и вел дневник, куда записывал свои контрреволюционные мысли». 30 липня 2008 року Харківська обласна прокуратура переглянула справу Нестора Білоуса і на підставі Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» винесла рішення про його повну реабілітацію.

8.05.1933 рік: «Почалася тепла погода і сходять всі посіви...

Колгоспи сіють... Люди мруть з голоду...»

Марко Желізняк (1893–1982) – селянин-фотоаматор із села Удачне на Донеччині. Село від початку 1920-х мало свого фотолітописця. Він знімав усе: від першого трактора в Удачному до страхотливих подій Голодомору. Камера Желізняка зафіксувала розкуркулення та відбирання хліба. Зберігши знімки, він лише після смерті Сталіна написав коментарі до них. Наприклад, на фото дітей 1933 року він написав: «Здобутки колективізації...»

«Що сьогодні є рядовий знімок, те завтра буде історією».

Олександра Радченко (1896–1965) – вчителька із Харкова, свідок Голодомору, автор щоденника, в якому описала перебіг тих страшних подій. Мала трьох дочок – Еліду, Віру, Діну. Сім'я пережила Голодомор, Великий терор та Другу світову війну.

Олександрю було заарештовано в серпні 1945 року. При обшуку вилучено сім зошитів – щоденників 1926–1945 років. Три з них було знищено слідчими. П'ять – шість зошитів спалили діти Олександри Миколаївни, побоюючись арешту та намагаючись допомогти матері, яка була під слідством. Комуністичний суд виніс жорстокий вирок – 10 років ГУЛАГу. Олександра Радченко повернулася в Україну лише в серпні 1955 року, після відбуття повного терміну ув'язнення. 23 липня 1991 року Олександрю Радченко посмертно реабілітували. Матеріали слідства, разом із щоденниками, віднайдено лише у 2001 році.

«Щоденник я присвятила своїм дітям, щоб вони літ за 20 прочитали й побачили, як страждав і стогнав народ, який був жахливий голод, якими жорстокими методами будували соціалізм».

Віктор Кравченко (1905–1966) – колишній радянський функціонер, автор книг «Я обрав свободу» і «Я обираю справедливість». У 1944-му зумів втекти на Захід та опублікувати бестселер «Я обрав свободу», де описав колективізацію, Голодомор, Великий терор, свідком яких був. У цей самий час Міністерство державної безпеки СРСР організувало міжнародну кампанію із дискредитації Кравченка. Тривалий судовий розгляд, що проходив від 24 січня до 22 березня 1949 року в Парижі, був названий «процесом століття» через кількість залучених свідків з обох боків. Від Кравченка це були переважно безпосередні свідки злочинів ко-

муністичної системи. Захист спирався на свідчення відомих осіб. Суд став на бік Кравченка і присудив йому компенсацію в розмірі 50 тисяч франків.

«На полі бою люди помирають швидко, вони стріляють у відповідь, їх підтримують побратими і почуття обов'язку. Тут я побачив людей, що помирали на самоті, повільно, помирали страхітливо, безцільно, без надії, що їх жертва виправдана. Вони потрапили в пастку і залишилися там помирати від голоду, кожен у власному домі, за політичним рішенням, прийнятим у далекій столиці за столами для нарад і банкетів. Не було навіть розради від неминучості щоб полежити жасх».

Рафаель Лемкін (1900–1959) – американський юрист, автор статті «Радянський геноцид в Україні», книги «Правління Осьових сил в окупованій Європі». Саме він уперше застосував термін «геноцид», визначивши його як «координоване планування різних дій, спрямованих на знищення основоположних основ життя національних груп, з метою повного винищення цих груп». За допомогою його зусиль термін «геноцид» було додано до переліку звинувачень проти найвищого командування нацистів. Він був одним із авторів резолюції Генеральної Асамблеї ООН – Конвенції про запобігання та покарання злочинів геноциду, де було надано остаточне визначення геноциду в юридичних термінах.

«Голодомор є класичним прикладом радянського геноциду, найдовшого й наймасштабнішого експерименту з русифікації, а саме – винищення української нації».

Роберт Конквест (1917–2015) – американський історик-радянолог, автор книги «Жнива скорботи».

«Жнива скорботи» з'явилися у 1986 році у престижному Oxford University Press й до сьогодні залишаються найвідомішою у світі працею про Україну. Висновок автора полягає в тому, що селянство України стало жертвою страхітливого експерименту – «терору голодом». У 1993 році книга «Жнива скорботи» вийшла друком і в Україні. 2005 року її автор нагороджений найвищою цивільною нагородою у Сполучених Штатах Америки – Президентською медаллю Свободи. Президент України Віктор Ющенко за вагомий особистий внесок у дослідження голодоморів в Україні у 2005 році нагородив орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня.

«Суд історії не може оголосити іншого вироку радянському режимові, крім кримінальної відповідальності».

Джеймс Мейс (1952–2004) – американський історик, Голова Комісії Конгресу США зі збору свідчень очевидців голоду, автор багатьох публікацій про Голодомор.

У результаті роботи Комісії зі збору свідчень опубліковано тритомник майже двох сотень усних свідчень про голод в Україні. В нашій країні ці матеріали перевидані у 2008 році.

1993 року Джеймс Мейс переїхав до України. Працював у Києво-Могилянській академії, займався політологією і дослідженням Голодомору. Він характеризував українське суспільство як постгеноцидне: «Це глибоко травмований, зраний організм, який щосили намагається забути про жахи минулого...». Саме Мейс запропонував запалити свічки в знак пам'яті про померлих: «...щоб прості українці запалили в цей день у вікнах свічки – вони стануть поминальними свічками за батьками, дідами, прадідами, вони освітять майбутнє без жертв, без насильства, без жаків». 26 листопада 2005 року його нагороджено орденом князя Ярослава Мудрого II ступеня (посмертно).

«Мені судилася така доля, що ваші мертві вибрали мене. Не можна займатися історією голокосту та не стати хоч би напівєвреєм, як не можна займатися історією голодомору й не стати хоча б напівукраїнцем».

Володимир Маняк та його дружина Лідія Коваленко-Маняк – відомі українські громадсько-політичні діячі, публіцисти, журналісти. Вони перші в радянській Україні почали досліджувати Голодомор. З 1987-го зібрали документи та свідчення понад 1000 очевидців геноциду й у 1991 році видали «33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал». У 1993 році по-

дружжю Маняків посмертно присуджено Державну премію України імені Тараса Шевченка за вагомий внесок у дослідження голодоморів в Україні, привернення уваги міжнародної спільноти до визнання Голодомору в УРСР актом геноциду Українського народу, активну громадянську діяльність щодо вшанування пам'яті жертв трагедії.

«Хай ця гірка Книга, народжена після десятиліть безмолвства, ляже першим каменем у підмурок всенародного пам'ятника трагічної історії українського народу. Ми прагнемо відродження українського народу взагалі і головного носія українства – селянина, зокрема. Відродження можливе лише тоді, коли народ не втратив свою пам'ять».

Додаток 2

«Голодомор не зламав»²²

Незламні – ті, хто вижив фізично в часи Голодомору та не дав знищити себе духовно. Попри те, що ці люди, як й інші, бачили жахіття голодної смерті рідних і близьких, самі заглядали їй у вічі, Голодомор не зламав їх, не змусив зрадити своє індивідуальне та національне «Я».

Згодом вони зуміли реалізувати себе, попри травму пережитого у 1932–1933 роках, і всупереч несприятливим обставинам радянської дійсності наступних років. Вони стали художниками, письменниками, досягли успіхів у науці й техніці.

Вони не забували про Голодомор, але ця пам'ять не стримувала їх розвиток, а робила сильнішими. Ці чоловіки та жінки знали, що живуть не лише за себе, але й за мільйони інших, вбитих фізично чи духовно. Знали, що несуть у собі унікальну культуру, яку мають врятувати, щоб зберегти різноманітність світу.

Нонна Ауска (1923–2013) – лікарка, письменниця, на еміграції жила у Німеччині, Чехії, Італії, США.

Народилася в Харкові у родині професора геології. Через утиски радянської влади батько втратив роботу. Щоб уникнути арешту, сім'я змушена була емігрувати. Нонна спочатку жила в Німеччині, а наприкінці війни – у Чехії. У 1952 році закінчила медичний факультет Карлового університету в Празі, почала працювати. У 1968 переїхала до США.

Життєві спостереження видала у двотомнику «Чеський лікар в Америці» (1994 рік). Невдовзі з'явилася нова книжка «Спогади про Італію». До Праги Нонна Ауска повернулася 1989 року. Активно зайнялася громадською роботою, зокрема, в українській громаді у Празі.

Десятирічною школяркою, ідучи на навчання, бачила сотні людей, які приходили до Харкова, рятуючись від голодної смерті. Ділилася з ними хлібом. Співчувала. Дослухалася до розповідей родичів напівпошепки про страшний Голодомор, що викошував цілі села, людей, яких померлими вивозили за село, а серед них знаходилися й живі, які виповзали та віддавали останні сили, прагнучи вижити... А на людях, як і багато радянських дітей, боялася сказати те, що думає, бо ж «можуть забрати тата». Навесні Нонна з мамою поїхала в рідне село. Була глибоко вражена побаченням – спустіла місцевість, спалені хати, малолюддя й невимовне людське горе. Пережите згадувала все життя.

У 1993 році Нонна Ауска написала чеською мовою оповідання «Голодоморня» про пережите у дитинстві. Цей літературний твір і її дитяче сприйняття великої трагедії українського народу оголює нерв болю й співпереживання. Так Нонна Ауска змогла розповісти світові про Голодомор. Її спогади віднайшла та переклала з чеської на українську у 2008 році пражка журналістка Радіо Свобода Оксана Пеленська.

«Були це землероби, хлібороби, так говориться українською. Хліб, який вони виростили, у них відібрали як покарання за те, що відмовилися вступати до колгоспу. Відібрали у них худобу і птицю, відібрали картоплю й олію, відібрали овочі, відібрали у них навіть сушені фрукти. Відібрали у них усе і прирекли на смерть голодом».

²² Гасло інформаційно-просвітницької кампанії 2016 року.

Василь Барка (1908–2003) – поет, прозаїк, літературний критик, автор роману «Жовтий князь».

Народився Василь Барка (справжнє ім'я – Василь Очерет) на Полтавщині. Навчався в духовному училищі, згодом – на педагогічних курсах у Лубнах. Із 1927 року вчителював на Донбасі. Переслідуваний за викриття зловживань місцевої влади, виїхав на Кубань, вступив на філологічний факультет Краснодарського педагогічного інституту. 1941 року пішов на фронт добровольцем, двічі поранений, опинився в окупації. 1943 року Василя вивезли до Німеччини як оstarбайтера. Тоді ж обрав собі псевдонім – Барка, із яким увійшов в історію літератури. По закінченні війни вирішив порвати з комуністичним режимом і життям в СРСР. Отримав посаду коректора у видавництві «Голос» у Берліні. Упродовж 1946–1947 років видав збірки ліричних віршів «Апостоли» й «Білий світ». 1950 виїхав до США.

У 1932–1933 роках на Кубані 24-річний Василь перебував на межі голодної смерті. Тоді ж він їздив на Полтавщину до рідних і бачив там страшні картини голодної смерті. Під тягарем пережитого письменник протягом наступних 25 років записував різні життєві історії про голод в Україні. У США Василеві Барці вдруге довелося пережити голодні муки. Письменник згадував, що це голодування поновило гостроту відчуттів та підштовхнуло до написання давно задуманого роману.

Паризький часопис «Ле Монд» назвав роман Василя Барки «Жовтий князь» «найкращим твором у повоєнній Європі на одну з найважчих тем».

«Ноги пухли. І я уже ходив, тримаючись за паркан і стіни, там, де вже лежали мертві. Я не надіявся, що виживу... І, може, тому, що я це зазнав, тому мені пощастило в «Жовтому князі» відновити ту психологічну глибинність цієї голодової смерті».

Катерина Білокур (1900–1961) – видатна художниця.

Народилася на Полтавщині. Малювати любила з дитинства, але батьки забороняли і навіть не хотіли пускати до школи, щоб зекономити на одязі та взутті. Грамоту опановувала самотужки, потай малювала, а ще грала у сільському театральному драмгуртку. Двічі намагалася вступити на навчання, проте отримувала відмову через відсутність свідоцтва про шкільну освіту.

У лихоліття Голодомору на Пирятинщині померло понад 3,5 тисяч осіб. Можливо, саме мрія стати художником дала сили Катерині Білокур пережити геноцид. Сама вона про це публічно не згадувала протягом багатьох років.

Перша персональна виставка Катерини Білокур у 1940 році в Полтаві принесла їй славу. Художницю запросили у Москву, а згодом її твори постійно експонувалися. У 1946–1947 роках родина Білокур змушена була пережити ще один голод. Збирали останні колоски на колгоспному полі. Під впливом побаченого Катерина пише картину «Цар-Колос», яка стала вінцем її творчості.

«Якби ми мали художницю такого рівня майстерності, то змусили б заговорити про неї цілий світ», – сказав Пабло Пікассо, побачивши в 1954 році на Міжнародній виставці в Парижі три картини Білокур: «Цар-Колос», «Берізка» і «Колгоспне поле».

Творчий доробок Катерини Білокур налічує 82 картини. Вони й сьогодні вражають своєю неймовірною красою і дивовижною майстерністю авторки.

«Доля випробовує тих, хто намірився іти до великої мети, але сильних духом не стіймає ніхто, вони зі стиснутими руками вперто і сміливо ідуть до наміченої мети. І тоді доля винагороджує їх сторицею і відкриває перед ними всі таємниці дійсно прекрасного і незрівнянного мистецтва».

Дмитро Білоус (1920–2004) – поет.

Народився на Сумщині у багатодітній селянській родині. У розпал Голодомору 1933 року Курмани були занесені на «чорну дошку». Від смерті Дмитра врятував старший брат, який працював у Харківській трудовій колонії Антона Макаренка. Саме туди і потрапив майбутній поет. Однак видіння пухлих односельців і мертвих з голоду на українських шлях-

хах і дорогах залишилось із ним на все життя. За збірку «Диво калинове», видану 1988 року, удостоєний Національної премії імені Тараса Шевченка.

*«Ти кажеш не було Голодомору?
І не було голодного села?
А бачив ти в селі пусту комору,
З якої зерна вимели до тла?
Як навіть вариво виймали із печі
І забирали прямо із горшків.
Окрайці виривали з рук малечі,
із торбиночок нужденних стариків?»*

Олесь Гончар (1918–1995) – письменник, літературний критик, громадський діяч, голова Українського республіканського комітету захисту миру, член Всесвітньої Ради Миру.

Народився у селі Ломівка (зараз у складі м. Дніпра). Навчався в Харківському університеті, у 1941 році пішов на фронт. Після війни закінчив Дніпропетровський університет. Тривалий час був головою правління Спілки письменників України. Олесь Гончар – автор романів «Тронка», «Циклон», «Берег любові», «Твоя зоря», у яких він викривав культ особи, викладав власне бачення розвитку цивілізації. Роман «Собор», присвячений збереженню культурної спадщини українського народу, довгий час був під забороною.

У дитинстві Олесь Гончар пережив Голодомор. Вразливому хлопцю трагічні роки запали в душу. Але він, як і більшість тих, хто страждав і бачив страждання навколо, мусив мовчати. Передвоєнна спроба відтворити засобами художнього слова події 1932–1933 років у повісті «Стокозове поле» (1936) йому не вдалася. Спочатку повість не друкували, а згодом цензура знівечила текст до невпізнання. Більше жодного твору, присвяченого цій болючій темі, Гончар не написав. Переживання трагедії Голодомору письменник вилив на сторінках щоденника.

«Є речі, про які писати художні твори я не зміг би. Скажімо про голод 1933-го. Це вже не горе, а надгоре, надвідчай, це антижиття. Щось ніби замогильне. Де вже ні крихти надії, жодного промінчика світла».

Анатолій Дімаров (1922–2014) – письменник, мемуарист, лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка.

Народився на Полтавщині, у заможній родині вчителя Андроніка Гарасюти та доньки священника. Під час колективізації родину розкуркулили. Батьки Анатолія були змушені розлучитися та приховати походження двох дітей, щоб вберегти їх від репресій. Мати змінила документи Анатолію та його молодшому братові Сергію, і вони отримали прізвище покійного сільського вчителя – Дімаров. З ним і довелося прожити життя у радянській державі. Лише на восьмому десятку років, вже у незалежній Україні Анатолій Дімаров відкрив читачам своє справжнє прізвище в автобіографічному творі «Прожити й розповісти».

Війну Дімаров пройшов на фронті та у партизанському загоні, був поранений. Пізніше працював у газеті «Радянська Волинь», належав до Спілки письменників України.

Дімаров одним із перших у радянській літературі підняв тему голоду в Україні. Написав про це в романі «І будуть люди» (1964). Письменник весь час намагався доносити життєву правду про українських людей, зображував їхні долі в реальних умовах. Цензура постійно препарувала його твори, викидаючи сотні сторінок, обриваючи цілі сюжетні лінії. Так сталося і з книгою його життя, історичним романом «Біль і гнів», присвяченим долі українського народу в XX столітті. Тільки через 45 років після першої публікації Дімаров відновив у ньому викреслені сторінки. 1982 року за цей твір нагороджений Шевченківською премією.

«Шкодує, що в такий страшний час жив, коли не можна було правду писати, що був оцим вовком поміж червоними прапорами. Колись Григор Тютюнник сказав, що в нас уже всередині цензор сидить, і поки ми його не повісимо, справжніми письменниками не станемо».

Опанас Заливаха (1925–2007) – живописець, дисидент.

У 1933 році його сім'я, рятуючись від голоду, втекла з Харківщини на Далекий Схід до родичів. Батько Опанаса, який був майстром на всі руки, зробив для місцевого сільського начальства вулики і отримав за це посвідчення, що дозволяло виїхати.

В Україну повернувся лише через 24 роки як практикант Інституту живопису, скульптури та архітектури імені Іллі Рєпіна. За чотири роки оселився в Івано-Франківську.

Опанас свідомо зробив вибір бути українцем, бо, як згадував пізніше, не знав до якої культури належить: «Української не знав, російської не відчував». Це й підштовхнуло до пошуків національного коріння. Тоді й «почав активно дошукуватися, хто я, що я, звідки й куди». Довелося заново вивчати українську мову.

Належить до плеяди шістдесятників. У 1966 році засуджений на 5 років за «антирадянську агітацію і пропаганду». Заливася у таборі було заборонено малювати фарбами, тому довелося користуватися кульковою ручкою та кольоровими олівцями. З того часу з'являється його інтерес до малої графіки, ескібрисів, листівок. Достеменно невідомо, скільки робіт створив Заливаха. Частина з них була вилучена та знищена радянськими каральними органами. Його виставки закривали через «інакшість» – український символізм у роботах.

Був першим в українському образотворчому мистецтві, хто підняв тему Голодомору. На його картинах «33-й рік», «День і ніч», «У мандри», «Доля», «Лан» представлені драматичні, гранично напружені портретні образи, в яких оживає людська трагедія.

«В українців страх постійний. Його наганяли завжди. Голодом, репресіями, втратою роботи, сім'ї... Список довгезелезний. Кожна людина має відчуття страху. Але на те вона й людина, щоб усвідомлювати його й контролювати».

Левко Лук'яненко (1927 р.н.) – політик, громадський діяч, дисидент, політв'язень.

Народився в селі Хрипівка на Чернігівщині в селянській родині. Від голодної смерті навесні 1933 року врятував батько, приховавши трохи картоплі в ямі під стежкою. Буксирна бригада шукала збіжжя на городі, під деревами, а на стежку уваги не звернула. Яму відкрили навесні 1933-го, картопля згнила, стояв страшенний сморід. Однак її вичерпували у ночви, заливали водою, перетирали і з того відстоювався крохмаль. З нього пекли млинці.

Закінчив юридичний факультет Московського університету, якийсь час працював на державній службі. 1958 року став співзасновником таємної, опозиційної до режиму Української робітничо-селянської спілки. За це засуджений до розстрілу, який замінили 15 роками ув'язнення. Вийшовши на волю, вступив до правозахисної Української гельсінської групи. Новий вирок – 10 років таборів і 5 років заслання. У таборах продовжив боротьбу з «імперією зла», брав участь в акціях протестів політв'язнів, оголошував голодування.

Один із творців незалежності України, співавтор найважливіших державних документів «Декларації про державний суверенітет України» й «Акта проголошення незалежності України». Голова асоціації дослідників голодоморів в Україні. Ця організація стала першою, яка збирала свідчення очевидців і повертала пам'ять про геноцид 1932–1933 років.

«Те, що голод 30-х років був злочином Російської імперії проти української нації, доведено тисячами й тисячами надрукованих свідчень. Аби тільки люди хотіли те читати й знати».

Євгенія Мірошніченко (1931–2009) – видатна оперна співачка, народна артистка України.

Народилася в селі Радянське (нині – Графське) Харківської області. Дитинство співачки пройшло в одному з найбільш постраждалих від Голодомору районів Харківщини, а в її рідному невеликому селі померло більше 230 людей. Родина вижила лише завдяки тому, що батько працював механізатором на місцевій МТС.

У листопаді 1943 року вступила до Харківського ремісничого училища. Успішний виступ на одному з концертів хору училища на всесоюзному огляді в Кремлі відкрив талановитій дівчині шлях до Київської консерваторії (нині – Національна музична академія України імені Петра Чайковського). У 1961 році стажувалася в оперному театрі «Ла Скала»

у Мілані. Протягом майже 40 років (1957–1994) Євгенія Мірошніченко – провідна солістка Національної опери України. З 1980 року – викладач (з 1990-го – професор) Київської консерваторії.

Про Євгенію Мірошніченко знято кінофільми «Образи» (1978) і «Життя як день» (1992). Співачка створила свою вокальну школу, виховала чудових співаків, які нині виступають у багатьох театрах.

Вела активну громадську діяльність. У 2002 році заснувала Міжнародний благодійний фонд свого імені. Останні п'ять років присвятила створенню в столиці камерного оперного театру «Мала опера».

«Євгенія Мірошніченко – неперевершена і непересічна постать в українській культурі, яка улавила Україну в близьких і далеких світах. Такі особистості народжуються раз у сто років. Всі, хто спілкувався з цією людиною, хто чув її спів, ніколи не забудуть цієї яскравої творчої зірки, її енергії, натхнення. Це була Людина-Свято, особа широкої душі».

Олена Берегова, проректор Національної музичної академії України імені Петра Чайковського

Микола Руденко (1920–1994) – письменник, філософ, дисидент, політв'язень.

Народився в селищі Юріївці на Луганщині. Батько загинув під час пожежі на шахті, коли хлопцеві ще не було й 7 років. Голодомор припав на дитячі роки Миколи, сім'я врятувалася завдяки продовольчому пайку за загиблого тата. Школярем Руденко почав друкувати перші твори. У 1937 році отримав за літературну творчість Першу премію Наркомосу. Незважаючи на важке поранення, пройшов усю Другу світову війну. По її завершенні працював редактором журналу «Україна», секретарем парткому Спілки письменників України, активно друкувався.

У 1960–1970 роках Микола Руденко під впливом подій в країні починає переосмислювати власне життя в «країні Рад». Писав листи до ЦК КПУ про вади і прорахунки в керівництві суспільно-політичним життям України, його твори поширювалися «самвидавом». З 1974 року влада починає утиски щодо Руденка: його виключають з Компартії та Спілки письменників, піддають психіатричній експертизі, а 1977-го за участь в Українській гельсінській групі арештовують і засуджують до 7 років таборів і 5 років заслання.

Підлітком Микола потерпав від голоду на Донбасі, а по війні був чи не найвідомішим поетом і прозаїком. Він проміняв спокійне сите життя на долю того, хто смів протестувати, говорити про заборонене. У 1976 році Микола Руденко, перебуваючи на примусовій перевірці у психоневрологічному госпіталі, написав поему «Хрест». У ній письменник описав голодне й напівмертве українське село 1933 року: агонію людей, канібалізм, плач голодних дітей, фарисейство влади.

«Пригадую пізню осінь тридцять другого. Сіявся перший сніг. Я йшов на Шидлівку по рятівну пайку. Саме на цій дорозі колись я зустрічав батька з його гостинцями «від зайчика». «Зайчик» був щедрий – не шкодував для мене ні ковбаси, ні цукерків. Спогад про смак його частувань був такий болісний, що я заплакав. Я відчув велику слабкість у ногах. Далі йти не було сил – я сів у засніженій ямі край дороги. Свідомість потьмарилась, я провалився в морок непритомності».

Євгенія Сакевич-Даллас (1925–2014 або 2015) – фотомодель в Європі й Америці, громадська діячка.

Народилася у селі Кам'яна Балка на Миколаївщині. Її батьків – заможних селян – репресували та вислали до Сибіру, коли їй було 5 років. У родині з шести дітей Євгенія була наймолодшою, тому спочатку її виховували старші брати, а тоді деякий час перебувала в сиротинці. Коли почалася Друга світова війна, 16-річну Євгенію відправили на примусові роботи в Австрію. Там вона працювала на воєнному заводі.

Після закінчення війни Євгенія не повернулася до СРСР, а обрала Італію. У Мілані розпочала кар'єру моделі. У 1951 році емігрувала до США. Тривалий час мешкала в Швей-

царії та Шотландії. У США Євгенія Сакевич-Даллас виступала з лекціями про Голодомор в Україні.

Життя, сповнене трагізму й успіхів, Євгенія Сакевич-Даллас описала у книзі «Одна жінка – п'ять життів, п'ять країн». В Україні ця книга споминів вийшла під назвою «...Не вмирає душа наша: доля сироти з українського Голодомору». Свої переживання голоду в Україні жінка зобразила також у малюнках. У 2007 році в Україні, у Музеї Івана Гончара, експонувалася виставка її художніх робіт, об'єднаних темою Голодомору.

«До 40 років я не хотіла розмовляти про цю болючу для мене тему. Я хотіла після всього пережитого забути все і насолоджуватись життям. Минув час, проте цей душевний біль неможливо було викорінити з мого серця. І я розповідала мою історію друзям... Люди, незнайомі з історією України, до глибини серця були зворушені моїми розповідями про батьків, засланих у Сибір, про голод, поневір'яння маленької дівчинки».

Іван Світличний (1929–1992) – критик, літературознавець, поет, перекладач, дисидент.

Народився в селі Половинкине на Луганщині. Оскільки батьки були незаможними селянами, родину не розкуркулили.

Іван Світличний закінчив із золотою медаллю Старобільську середню школу, а згодом – із відзнакою філологічний факультет Харківського університету. Хоча вчитися юнакові було важче за інших: у 1943 році йому вибухом відірвало пальці на обох руках.

Із 1952-го до 1955 року Іван Світличний – аспірант в Інституті літератури ім. Шевченка. Працював у двох наукових інститутах, редакції журналу і видавництві «Наукова думка». Через громадянську позицію його переслідували карально-репресивні органи. Втративши під тиском КДБ роботу, змушений перебиватися випадковими заробітками, публікувався під псевдонімом або чужим прізвищем. Попри все залишався одним із найвідоміших критиків радянського режиму.

На початку 1960-х – серед найактивніших учасників національно-демократичного руху. Брав участь у створенні Клубу творчої молоді «Сучасник» – першого осередку шістдесятників у Києві. Налагодив стосунки з діаспорою й перебував біля витоків самвидаву. У творах звертав увагу на злочини радянського режиму, передовсім Голодомору, який йому довелося пережити.

Уперше Івана Світличного арештували 1965 року за звинуваченням в «антирадянській агітації й пропаганді». Звільнили за браком доказів. Другий арешт – 1972-му у так званій «справі Добоша» за звинуваченням у зв'язках із «закордонними націоналістичними організаціями». Слідство тривало вісім місяців, вирок Київського обласного суду – 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання. У таборах став одним із лідерів руху опору в'язнів, брав участь в акціях протесту, голодував, одне з голодувань тривало 56 діб. Із табору Іван Світличний вийшов 1983 року важкохворим, але не зломленим.

«Світличний – це міцнюючий корінець, що тягнеться, може, від Савур-могили.

Надійний корінець. У загроженому світі шістдесятників та велика людська надійність була так само важливою, як загальнолюдські цінності... Я мав звичку називати Івана – «Світличник» – чоловік активний і рухливий, а водночас спокійний і твердий. У суспільстві Іван посідав таке місце, що наводило на думку про світильник – євангельський образ покликаноного бути «світлом для світу»

Євген Сверстюк

Михайло Сікорський (1923–2011) – історик, культуролог, директор Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Народився у місті Чигирині в робітничій родині. Рано втратив батька, який загинув у 1930 році внаслідок аварії. Випускник історичного факультету Київського університету в 1951 році, після закінчення якого Михайла Сікорського призначили на посаду директора краєзнавчого музею у Переяславі-Хмельницькому. Тоді в музеї було тільки 32 експонати. Зараз Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» включає 24 тематичні

музеї, 370 нерухомих пам'яток народної архітектури. Близько 200 тисяч експонатів розповідають про всі історичні періоди Переяславщини. Унікальні колекції заповідника є національною гордістю.

У 1960–1970-х роках Сікорському вдалося зібрати і тим самим врятувати із затоплених Канівським гідровузлом територій Придніпров'я десятки архітектурних пам'яток, сотні археологічних артефактів та тисячі предметів побуту, які склали важливу частину заповідника.

Дитиною пережив Голодомор. 1932 року з голоду померла мати Михайла. Про її смерть він згадував 80 років потому: *«Пам'ятаю, як мати повернулася з безплідних пошуків хліба, впала посеред кімнати і більше не встала. Два дні вона лежала мертва, а ми, діти, вовтузилися поруч, бо не знали, що робити. Потім збирачі трупів відвезли її і кинули до великої ями, повної мерців. Ще й досі зринають у пам'яті пухлі люди, на яких тріскалась шкіра. Багато з них закарбувалося з грудочками землі в руках. Вони в останнє тягнулися до землі-годувальниці, а вона вже нічим не могла їм допомогти»*. Після цього сиріт – десятирічного Михайла, братів Івана, Олександра та сестру Марійку помістили до Чигиринського дитячого будинку.

Із особливою любов'ю Михайло Іванович створював Музей хліба, окремих куточок якого присвячено Голодомору 1932–1933 років.

«Історія лише тоді стає історією, коли події минулого пропущені крізь розум і серце нащадків, коли людська пам'ять – мов наскрізна рана».

Олекса Тихий (1927–1984) – філософ, філолог, правозахисник, політв'язень.

Народився на хуторі Їжевка на Донеччині, де родина пережила Голодомор. Закінчив філософський факультет Московського університету, вчителював у школах Запорізької та Донецької областей.

Один із активних учасників дисидентського руху в Україні, виступав на захист української мови й культури на Донеччині, критикував політику влади з русифікації краю. У листопаді 1976 року, як один зі співзасновників Української гелсінської групи – першої правозахисної організації в'єних українців. *Четверта частина українського населення!*

За правозахисну діяльність у липні 1977 року засуджений до 10-річного позбавлення волі в таборах особливо суворого режиму і 5 років заслання. Покарання відбував у Мордовії. Багато разів Олекса Тихий оголошував голодування, протестуючи проти нелюдських умов утримання політв'язнів – порушення їхніх прав на листування, побачення. Одне із них тривало 52 доби. Помер у тюремній лікарні в Пермі. Перепохований 19 листопада 1989 року на Байковому цвинтарі в Києві.

«Я – для того, щоб мої земляки-донбасівці давали не лише вугілля, сталь, машини, пшеницю, молоко та яйця. Для того, щоб моя Донеччина давала не тільки вболівальників футболу, вчених-безбаченків, російськомовних інженерів, агрономів, лікарів, учителів, а й українських спеціалістів-патріотів, українських поетів та письменників, українських композиторів та акторів. Не вина, а біда простих людей (тобто працюючих робітників та селян), що з їхньої волі чи мовчазної згоди знищується українська мова та культура на Донеччині».

Борис Хандрос (1923–2006) – кінодраматург, журналіст, письменник.

Народився в селі Озаринці Вінницької області в родині вчителів, організаторів єврейської світської освіти. У роки Голодомору захворів на дизентерію, вижив завдяки «делікатесам» матері – «млинцям» із макухи, затирухи, заправленим кропивою. В їжу вживали акацію, кропиву, а з березня 1933 рятували шкільні пайки батьків.

Під час Другої світової добровольцем вступив до Червоної армії, потім потрапив в гетто та концтабір «Печора» у Брацлаві на Поділлі, був важко поранений, знову воював, зустрічав союзників на Ельбі. Після закінчення Київського університету вчителював на білоруському Поліссі.

Борис Хандрос – автор сценаріїв кількох документальних і науково-популярних фільмів про Голодомор, а також книги «Смертні листи». Це сотні листів, написаних у 1932 році та адресованих партійному керівництву. У них – нерозуміння того, що відбувається, бажання

виправити ситуацію, донести правду, описати катастрофу, що наближалася. Листів із 1933 року фактично немає, майже всі вони були знищені режимом, який хотів приховати злочин.

«Я на власному досвіді не раз переконувався, з якими труднощами правда про Голодомор пробивала собі дорогу крізь товщу часу, лукавого замовчення і підступних міфів, щоб відтепер назавжди залишитися пам'ятником по загублених і нагадуванням, пересторогою для живих».

Додаток 3

Голодомор у художній літературі

1. Барка В. Жовтий князь : роман / В. Барка; передм. М. Жулинського. – К. : Київська правда, 2003. – 319 с.
2. Бедзик Ю. Гіпсова лялька : роман / Ю. Бедзик. – К. : Юг, 2004. – 288 с.
3. Гуцало Є. Сльози Божої матері : повісті / Є. Гуцало. – К. : Молодь, 1990. – 264 с.
4. Мак О. Каміння під косою : повість / О. Мак ; худож. О. Коваль. – 2-ге вид. – К. : Глобус, 1994. – 126.
5. Руденко М. Хрест : поема / М. Руденко. – К., 1996.
6. Самчук У. Марія : Хроніка одного життя : роман / У. Самчук. – К., 2000. – 189 с.
7. Самчук У. Темнота / У. Самчук. – 1957.

Корисні Інтернет-посилання

1. Електронний архів Голодомору: зведений реєстр архівних документів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/>
2. Спеціальний проект сайту «Історична правда» – «Голодомор 1932–1933» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/themes/holodomor/>
3. Сайт Голодомор 1932–1933 Харківська область [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.golodomor.kharkov.ua/>
4. Голодомор 1932–1933. Опис колекції документів ГДА Служби безпеки України на офіційному сайті СБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=49757&cat_id=53076
5. Розділ офіційного сайту Державного комітету архівів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/>
6. Сайт Українського інституту національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/holodomor-commemoration-news>
7. Український науковий інститут Гарвардського університету. Проект. Мапа. Великий голод [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gis.huri.harvard.edu/the-great-famine/about-the-great-famine-project.html>
8. Спеціальний розділ офіційного веб-порталу Державного комітету архівів України, присвячений Голодомору [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/index.php>
9. Пам'ятники жертвам Голодомору в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.holodomor-monuments.org>
10. Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні в Києві [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.memorialholodomors.org.ua>
11. Веб-сайт Геноцид Голодом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.holodomoreducation.org/index.php/id/158/lang/ua>
12. Енциклопедія голодомору 1932–1933 років в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/?discussion&nazva=_enhld_

Перелік художніх і документальних фільмів про Голодомор

Художні фільми:

1. «Голод-33», за мотивами роману Василя Барки «Жовтий князь», реж. О. Янчук, 1991, кіностудія імені О. Довженка, Україна.
2. «Поводир», реж. О. Санін, 2014, студія «Prontofilm», Україна.
3. «Маленьке життя», реж. О. Жовна, 2008, кінокомпанія «Група компаній Фокстрот», Україна.

Документальні фільми:

1. «Жнива розпачу», реж. С. Новицький, Ю. Луговий, 1984, Канада.
2. «Під знаком біди», реж. К. Крайній, 1990, «Київнаукфільм», Україна.
3. «Українська ніч 33-го», у 4-х частинах («Страх», «Жах», «Гільйотина», «Справа Грушевського»), реж. В. Георгієнко, 1994–1998, «Укртелефільм», Україна.
4. «Час темряви», реж. С. Дудка, 2003, «Укртелефільм», Україна.
5. «33-й. Свідчення очевидців», реж. М. Лактіонов-Стезенко, 1989, Українська студія хронікально-документальних фільмів, Об'єднання «Імпульс», Україна.
6. «Голодомор. Україна, XX століття: Технологія геноциду», реж. В. Дерюгін, 2005, Фонд «Україна 3000», НТКУ, Україна.
7. «Свіча Джеймса Ернеста Мейса», реж. Н. Сущева, 2008, агенція «Стожари», Україна.
8. «Хлібна гільйотина», реж. І. Кобрин, 2008, студія «Телеком», Україна.
9. «Живі», реж. С. Буковський, 2008, кіностудія «Листопад фільм», Україна.
10. «Жорна», реж. Г. Гін, 2008, студія «МедіаПорт», Харків, Україна.
11. «Закляття безпам'ятства. Голодомор 1932–33 років на Луганщині», реж. О. Крамаренко, 2009, Україна.
12. «О горе, це ж гості до мене», реж. П. Фаренюк, 1989, Українська студія хронікально-документальних фільмів, Україна.
13. «Великий голод», реж. Е. Лозовий, П. Овечкін, 2005, студія 1+1, Україна.
14. «Незнаний голод», реж. Т. Гукало, 2003, кінокомпанія «Комітет дослідження українського Голодомору», Канада.
15. «Україна. Забута історія – Голодомор. Влада варта смерті», реж. А. Романді, 2011, телеканал «Мега», Україна.

*До Дня пам'яті та примирення
та Дня перемоги над нацизмом
у Другій світовій війні*

**ПАМ'ЯТАЄМО,
ПЕРЕМАГАЄМО**

8–9 травня щороку Україна вшановує подвиг народу в Другій світовій війні, його вагомий внесок у перемогу Антигітлерівської коаліції;

засвідчує повагу до усіх борців проти нацизму; увічнює пам'ять про загиблих воїнів, жертв війни, воєнних злочинів, депортацій та злочинів проти людяності, скоєних у роки війни. У країні традиційно відбуваються урочистості²³.

Законом України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» в Україні встановлено **День пам'яті та примирення 8 травня**. Таким чином, Україна розпочала нову традицію святкування 8 та 9 травня в європейському дусі пам'яті та примирення.

Понад два десятки років після відновлення незалежності України дата 9 травня святкувалась як «День Перемоги» за типово радянськими зразками. Внаслідок цього, а також за «сприяння» російської пропаганди, в інформаційному просторі нашої держави зберігалися старі, створені комуністичною ідеологією міфи про Другу світову війну, та поширювалися нові, народжені вже у нинішній Росії.

Якщо звернутися до досвіду відзначення дат 8 і 9 травня у деяких країнах світу, то назви свят скажуть самі за себе: у Великій Британії та країнах Співдружності – День Перемоги в Європі (7 травня); Вірменії – День Миру; Норвегії – День визволення; Словаччині – День перемоги над фашизмом; США – День Пам'яті (кінець травня); Франції – День Перемоги; Чехії – Національний День.

22 листопада 2004 року Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію № A/RES/59/26, в якій проголосила 8 і 9 травня **Днями пам'яті та примирення**. У зв'язку з цим було визначено, що державам-членам ООН, неурядовим організаціям, приватним особам, крім святкування своїх Днів Перемоги чи Визволення, щороку відзначати один або два дні (8 і 9 травня) як данину пам'яті усім жертвам Другої світової війни.

Історична довідка

Друга світова війна (1 вересня 1939 – 2 вересня 1945) – найкривавіший глобальний конфлікт. У ньому загинуло від 50 до 85 мільйонів людей. Упродовж 21 місяця цієї війни СРСР та Третій Райх виступали як союзники, а від 22 червня 1941 року перейшли у військову конфронтацію, що увійшла в історію як німецько-радянська або, в радянській історіографії, Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років. Цей конфлікт не є тотожний поняттю «Друга світова війна». Війна між СРСР і Німеччиною та її союзниками була складовою більш широкого (хронологічно і географічно) глобального конфлікту, про що не згадувала радянська історіографія, а тепер – російська пропаганда.

Під час війни були здійснені найбільші в історії злочини проти людяності, а також вперше і востаннє застосовано атомну зброю. До армій ворогуючих сторін було залучено

²³

Рекомендовано листом Міністерства освіти і науки України від 9 квітня 2015 року № 1/9-188.

понад 110 мільйонів чоловіків і жінок. Після війни створено ООН (Україна – один із засновників) і сформовано сучасну систему міжнародних відносин.

Український вимір Другої світової війни не обмежується боротьбою вермахту та Радянської армії на українській території, як це традиційно подає (пост)радянська історіографія. Насправді ж у рамках Другої світової в Україні велася не одна, а кілька воєн:

- 1) німецько-польська 1939–1945 років (1939 року регулярна, а потім – підпільна);
- 2) польсько-радянська 1939 року (відома як «Визвольний похід в Західну Україну»);
- 3) радянсько-румунська 1940–1945 років (спочатку неоголошена – радянське вторгнення в Бессарабію та Буковину у 1940 році, потім регулярна та підпільна – частина німецько-радянської війни);
- 4) німецько-радянська 1941–1945 років (регулярна та підпільна, відома з радянської історіографії як «Велика Вітчизняна»);
- 5) німецько-українська 1941–1944 років (підпільна);
- 6) радянсько-угорська 1941–1945 років (регулярна та підпільна, частина німецько-радянської);
- 7) польсько-українська 1942–1947 років (підпільна);
- 8) радянсько-українська 1939–1954 років (підпільна).

Усі ці конфлікти безпосередньо стосуються Другої світової війни, оскільки були спровоковані нею, ставши її відгалуженнями та продовженням.

Для України війна почалася 1 вересня 1939 року з нападу нацистської Німеччини на Польщу. Цього дня німецька військова авіація бомбардувала Львів та інші міста. Від 17 вересня учасником Другої світової війни на боці Німеччини став Радянський Союз.

Унаслідок переділу між нацистами і комуністами Центральної і Східної Європи до складу Радянського Союзу в 1939 році були включені території Західної України та Західної Білорусії, а в 1940-му – країни Балтії, Бессарабія та Північна Буковина. Таким чином, можна говорити про те, що термін «Велика Вітчизняна війна» для України (червень 1941 – травень 1945) з історичної, хронологічної і географічної точки зору некоректний від першого до останнього дня 2 вересня 1945 року.

3 червня 1941 року після вторгнення військ Німеччини та її союзників на територію СРСР уся Україна стала ареною запеклих бойових дій. У складі військ Південно-Західного фронту українці становили до 50 % бійців. Загальна кількість осіб, мобілізованих за роки війни з України до радянських Збройних сил перевищує 6 млн бійців. Кожен другий з них загинув, а кожен другий з тих, хто залишився живим, став інвалідом.

Українці та вихідці з України перебували у військових з'єднаннях Польщі (120 тисяч), США (до 80 тисяч), Канади (до 45 тисяч). Крім того, до 5 тисяч українців захищали Францію у лавах Іноземного легіону. Після капітуляції прем'єр-міністра Анрі Петена у червні 1940 року в країні розгорнувся рух опору німецьким загарбникам. На боці французьких партизанів воювали українці звідусіль. Серед них – представники передвоєнної еміграції, наприклад, командир загону Осип Круковський. Були також радянські військовополонені і дезертири з військових частин на німецькій службі. Червоноармієць Василь Порик з Вінниччини сформував власний партизанський підрозділ. Канадський пілот Пітер Дмитрук став партизаном після того, як в небі над окупованою країною підбили його літак. Обидва, Порик і Дмитрук, героїчно загинули. Задіяні німцями для боротьби з французькими партизанами українські поліцейські цілими підрозділами переходили на бік сил опору. У 1944 році з них було створено два партизанські батальйони: імені Тараса Шевченка та імені Івана Богуна.

Нацистський окупаційний режим в Україні був одним із найжорстокіших у Європі. Безпосередньо своїми руками або із залученням «добровільних помічників» із числа місцевого населення нацисти знищили 1,5 млн українських євреїв і 20 тисяч ромів. Однак, якщо злочини проти людяності Третього Райху досліджені, то засудження комуністичного режиму ще триває. Найвідоміші його злодіяння – Катинський розстріл, знищення політв'язнів у Західній Україні, підрив Дніпрогесу, використання в боях неозброєних селян – «чорної піхоти», депортації українців та інших народів.

Після перемоги над нацистською Німеччиною 8 травня 1945 року СРСР приєднався до війни проти Японії. Її беззастережна капітуляція 2 вересня 1945 року означала завершення Другої світової війни, але окремі військові конфлікти, породжені нею, точилися ще кілька років. Організований спротив радянській владі в Західній Україні тривав до 1954 року, окремі ж сутички – до 1960-го.

Україна зазнала надзвичайних втрат унаслідок війни. У бойових діях та в полоні загинуло 3–4 млн військових, підпільників і цивільних, 4–5 млн життів цивільних забрали окупаційний терор і голод в тилу. До 5 млн мешканців України були евакуйовані або примусово вивезені вглиб Росії або до Німеччини, частина з них не повернулася. Загалом безповоротні втрати України (українців та інших народів) становили 8–10 млн осіб.

Друга світова війна – свідчення прояву патріотизму, великих чеснот воїнів-українців, що боролися проти нацизму. Жива пам'ять про такі події є застереженням для будь-якої країни, аргументом у збереженні незалежності, миру, єдності та злагоди у суспільстві.

Мета проведення заходів, присвячених Дню пам'яті та примирення і Дню перемоги над нацизмом, у ракурсі подій минувшини й сьогодення:

Пізнавальна:

- розкрити сутність війни як складного суспільно-політичного процесу, протистояння між країнами, народами, людьми, завжди – як лиха, що дорого коштує кожному громадянину, руйнує економіку, культуру держав та долі звичайних людей;
- висвітлити «ціну» війни – реальні людські та матеріальні втрати України внаслідок Другої світової війни;
- наголосити на злочинній природі війни крізь призму трагічних і героїчних доль жінок (**додаток 2**).

Практична:

- сформувати й розвинути інформаційні, хронологічні, творчі, мовленнєві, аксіологічні й інтерактивні вміння; навички самоорганізації, критичного мислення, толерантного ставлення до іншої думки.

Виховна:

- сприяти формуванню в учнів почуття патріотизму, усвідомлення подвигу борців проти нацизму часів Другої світової війни, а у світлі сьогоденних подій – вихованню поваги до захисників територіальної цілісності нашої держави на Сході України.

Рекомендації щодо форми, місця, методів і прийомів проведення

У виборі календарної дати проведення заходів рекомендуємо кінець першої декади травня, що пов'язано з такими подіями: капітуляція націонал-соціалістичної Німеччини й офіційне святкування Дня перемоги Антигітлерівської коаліції значною частиною країн світу – 8 та 9 травня 1945 року відповідно.

Надані інформаційні матеріали можуть бути використані при вивченні теми «Україна в роки Другої світової війни» з історії України.

Приміщення, де відбуватимуться заходи, слід прикрасити державною символікою (Державний Герб України, Державний Прапор України), стилізованим зображенням квітки червоного маку. Звертаємо увагу на те, що згідно із Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» не допускається використання символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, крім випадків, передбачених частиною третьою статті 4 названого Закону. Не рекомендуємо використовувати зображення державних нагород або інших відзнак СРСР, у тому числі стилізованих, п'ятипроменевих зірок червоного кольору, «георгіївських»²⁴ і «гвардійських стрічок».

²⁴ Відповідно до Закону України «Про внесення зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо заборони виготовлення та пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки».

Пропоновані форми: урок-реквієм; вистава; екскурсія; бінарний урок «Історія України» й «Українська література» із опрацюванням епізодів із роману Світлани Алексієвич «У війни не жіноче обличчя»; бінарний урок «Історія України» й «Українська мова» – написання диктанту з коментуванням тексту, підбраного відповідно до навчальної програми з «Української мови», присвяченого темі жіночої долі на війні; виховна година-бесіда з жінками, які пережили події Другої світової війни; майстер-клас «Зроби мак пам'яті» (**додаток 1**); конкурс малюнків і творчих робіт «Чи може жінка бути воїном?» (**додаток 4**); урок-презентація; круглий стіл; семінар для учнів старших класів (**додаток 3**); відеоурок із обговоренням (**додаток 5**); краєзнавчо-пошукова експедиція для учнів-дослідників.

Орієнтовна тематика заходів

Рекомендуємо гасло заходів «1939–1945. Пам'ятаємо. Перемагаємо», а також приділити особливу увагу питанням: пам'ять про трагічні події і жертв Другої світової війни має стати застереженням від їх повторення в майбутньому; визначення людських (серед військових і мирного населення) і матеріальних втрат України в роки Другої світової війни; внесок українців у перемогу Антигітлерівської коаліції над нацизмом, причому розкривати її в життєвих історіях конкретних учасників, у тому числі жінок, без винятків і поділів на «правильних» і «неправильних» (вояків Червоної армії та УПА, українців у складі американської, британської, канадської, польської, французької армій); розкриття трагедії жіночої долі в роки війни. У зв'язку з цим пропонуємо орієнтовну тематику для заходів:

«Пам'ять про війну як застереження від її повторення».

«Прагнення до свободи – вчора, патріотизм і нездоланність – сьогодні, гідна Україна – завтра».

«Український патріотизм проти тоталітарних систем».

«Кривава ціна миру в Європі 1945-го та сьогодні» (**інфографіка «Між двох вогнів у Другій світовій війні»**).

«Жіночі історії війни: вони боролися за українську землю».

«Мужність і відвага крізь покоління».

«Порозуміння заради майбутнього України».

«Жінки у Другій світовій. Життя і долі».

«Чи може жінка бути воїном?»

«Місія жінки: від опіки родини до захисту Батьківщини».

Твори українських письменників і поетів, які розкривають події та наслідки війни

У проведенні заходів, присвячених Дню пам'яті та примирення, можуть застосовуватися фрагменти творів, щоб увести учнів в історичну обстановку, відтворити колорит епохи, передати атмосферу війни, надати картинний або портретний опис. Використання емоційно забарвлених розповідей про події минулого, що мають приховані суб'єктивні смисли, в невимушеній формі підвищують емоційне сприйняття школярами матеріалу, підсилюють його виховний вплив, сприяють формуванню особистісно-ціннісного ставлення до події.

1. Андрусяк М. Брати грому. Художньо-документальна повість
2. Астафьев В. Прокляты и убиты
3. Багрянний І. Огненне коло. Людина біжить над прірвою
4. Гончар О. Катарсис. Людина і зброя. Прапорonoсці
5. Гуменна Д. Хрещатий Яр
6. Довженко О. Відступник. На колючому дроті. Ніч перед боєм. Стій, смерть, зупинись! Україна в огні: кіноповість. Щоденник (1941–1956). Зачарована Десна: кіноповість. Щоденникові записи, 1939–1956
7. Загребельний П. Дума про невмирущого. Європа 45
8. Іваничук Р. Вогняні стовпи
9. Міщенко Д. О. Батальйон необмундированих: повість
10. Самчук У. На білому коні. На коні вороному. П'ять по дванадцятій. Записки на бігу. Чого не гоїть огонь.

Добірка українських пісень про мужність, патріотизм українців і трагедію війни*Повстанські пісні:*

1. «Балада про повстанця» (сл. Є. Лещук);
2. «Гей, готуйте, хлопці, зброю» (автори слів і музики невідомі);
3. «Збудись, Україно!» (автори слів і музики невідомі);
4. «Ой, під гаєм» (автори слів і музики невідомі);
5. «Ой, у лузі червона калина» (автори слів і музики невідомі);
6. «Що то за прапор лопотить?» (автори слів і музики невідомі);
7. «40 повстанців» (автори слів і музики невідомі);

Пісні про мужність та героїзм українців:

8. «Буде нам з тобою що згадати» (автори невідомі);
9. «Йшли селом партизани» (народна пісня);
10. «Коли ми вмирали» (народна пісня);
11. «Лента за лентою» (сл. М. Сороколита, муз. В. Заставний);
12. «Нас весна не там зустріла» (народна пісня);
13. «Наші партизани» – музичний проект Т. Чубая та А. Кузьменка;
14. «Не кажучи нікому» (О. Положинський);
15. «У сні не воюють солдати» (сл. А. Малишко, муз. П. Майборода);
16. «Чорними хмарами вкрита руїна» (народна пісня);
17. «Шлях на Берлін» (сл. В. Мельник, муз. О. Бурміцький).

Пісні, які передають трагедію війни, тугу близьких за загиблими:

18. «Вічний вогонь» (сл. В. Крищенко, муз. О. Білозір);
19. «Зірвалася хуртовина» (муз. В. Витвицький);
20. «Їхав стрілець на війноньку» (народна пісня);
21. «Солдатські матері» (сл. М. Боліцька, муз. В. Дунець);
22. «Мальви» (сл. Б. Гура, муз. В. Івасюк);
23. «Над Дніпром нерівний бій» (О. Кіндрачук);
24. «Степом» (сл. М. Негода, муз. А. Пашкевич).

Додаток 1**Маки пам'яті: довідка****Квітка маку в українській традиції**

В українській міфології мак має дуже багато значень. Це символ сонця, безкінечності буття й життєвої скороминущості, пишної краси, волі, гордості, сну, отрути, захисту від нечистої сили, а також хлопця-козака, крові, смерті. В останніх з перелічених значень квітка часто згадується в українських народних піснях та думках, особливо козацької доби: «Ой, з могили видно всі долини, – сизокрилий орел пролітає: стоїть військо славне Запорізьке – як мак процвітає...». У відомій пісні «Ой, ти, Морозенку, славний козаче», мак згадується поруч зі смертю козака: «...Обступили Морозенка турецької війська. По тім боці запорожці покопали шанці; Ой, впіймали Морозенка у неділю вранці. Ой, недаром ранесенько той мак розпускався, – Ой, уже наш Морозенко в неволю попався...» Образ маку нерідко символізує козака, що героїчно загинув, боронячи Україну.

З народної творчості мак як знак війни та війська перейшов у художню літературу. В Івана Франка: «Гей, Січ іде, красен мак цвіте! Кому прикре наше діло, Нам воно святе». Легенду про мак обробив і Михайло Стельмах у творі «У долині мак цвіте»: «...Ординці воїна скришили, на землю впало тіло біле і, наче зерно, проросло, а влітку маком зацвіло...» Одна із героїнь роману Олеся Гончара «Прапороносці» гине в долині червоних маків.

Мак – символ пам'яті у світі

Його появу пов'язують із віршами двох людей: канадського військового лікаря Джона МакКрея та представниці Християнської асоціації молодих жінок Мойни Майкл. Перший

під враженням боїв у Бельгії у 1915 році написав твір «На полях Фландрії», що починався словами: «На полях Фландрії розквітли маки Між хрестами ряд за рядом». Друга – 1918 року написала вірша «Ми збережемо віру», в якому обіцяла носити червоний мак у пам'ять про загиблих. Саме Мойні Майкл у листопаді того самого року причепила червоний шовковий мак на пальто. У 1920 році Національний Американський легіон прийняв маки як офіційний символ, а у 1921-му червоні маки стали емблемою Королівського Британського легіону. В Польщі червоні маки є символом перемоги 11–18 травня 1944 року Другого корпусу генерала Андерса в боях за гору Монте-Кассіно в Італії. Приспів до популярної військової пісні того часу починається словами «Червоні маки на Монте-Кассіно Замість роси пили польську кров».

Мак як уособлення пам'яті в Україні

Червоний мак як знак пам'яті жертв війни вперше використано в Україні на заходах, приурочених до річниці завершення Другої світової війни у 2014 році. Дизайн розроблено за ініціативи Українського інституту національної пам'яті та Національної телекомпанії України. Автором символу є харківський дизайнер Сергій Мішакін. Графічне зображення – це своєрідна алюзія: з одного боку, воно уособлює квітку маку, з іншого – кривавий слід від кулі. Поряд із квіткою зазначено дати початку і закінчення Другої світової війни – 1939–1945 – та гасло «Пам'ятаємо. Перемагаємо». Ми пам'ятаємо, яким страшним лихом для українців була Друга світова. Пам'ятаємо, що агресора зупинили спільними зусиллями Об'єднані Нації. Пам'ятаємо: той, хто захищає свою землю, завжди перемагає. Ця пам'ять робить нас сильнішими. Вона – запорука того, що в майбутньому подібна трагедія не повториться.

Рекомендації щодо використання символу

Стилізовані червоні маки можна виготовляти з паперу, пластику або тканини та розмішувати на одязі на лівій стороні грудей, якомога ближче до серця.

Використання маків великого розміру або зображень на великих площинах: біг-бордах, сіті-лайтах, стелах, дошках, інших носіях як оздоблення класів, залів чи публічного простору залишається на розсуд організаторів за умови збереження гідної пошани до цього символу.

Корисні Інтернет-посилання щодо проведення майстер-класу «Зроби мак пам'яті»:

1. <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2015/04/30/majster-klas-izvigotovlennya-pam%E2%80%99yatnogo-znaku-%C2%ABmakpam%E2%80%99yati%C2%BB/>
2. <https://www.facebook.com/uinp.gov.ua/posts/473094732845166>

Додаток 2

Жіночі історії часів Другої світової війни²⁵

Закріплюючи меморіальний канон «не святкуємо, а вшановуємо» із акцентом на історії людей, Український інститут національної пам'яті запропонував **інформаційну кампанію «Війна не робить винятків. Жіночі історії Другої світової»**, в якій особливу увагу приділив долі жінок у війні²⁶. У часи СРСР ця тема була під забороною – її або замовчували, або спотворювали. Вона повинна була вписуватися в радянську схему героїчного наративу. З метою комуністичної пропаганди жінку на війні завжди розглядали з позицій уславлення бойового і трудового подвигу, засудження зради, оплакування жертви. Тим часом доля інших залишалася поза науковим, мистецьким, громадським інтересом. І нині питання ролі та місця жіноцтва у Другій світовій війні недостатньо вивчене істориками і переосмислене суспільством.

²⁵ Гасло інформаційно-просвітницької кампанії 2016 року.

²⁶ Рекомендовано листом Міністерства освіти і науки України від 28 квітня 2016 року № 1/9-212.

Біографії розкривають різні іпостасі представниць жіночої статі у те лихоліття. Вона – дружина, мати, медсестра-рятівниця, воїн, підпільниця, військовополонена, ос-тарбайтер, свідок Голокосту, хранителька пам'яті тощо. На фронті жінки оволоділи усі-ма воєнними спеціальностями: в авіації і на флоті, в піхоті й кавалерії, розвідці, зв'язку, медицині. Навіть виникла мовна проблема, адже слова танкіст, піхотинець, автоматник доти не мали відповідника жіночого роду. Масово жінок використовували для праці в тилу на військових підприємствах, сільськогосподарських роботах, будівництві про-титанкових ровів, окопів, бліндажів. Тисячі їх примусово вивезено у Німеччину для вис-нажливих робіт.

Розмірковування про феномен жінки у війні, вивчення та усвідомлення його учнями під час заходів у загальноосвітніх навчальних закладах дасть змогу інформаційно й емоцій-но розкрити злочинну природу війни. Тема трагічних і героїчних жіночих доль також допо-може актуалізувати питання участі наших співвітчизниць у протистоянні сучасній збройній агресії Росії проти України як військових, медиків, волонтерів.

Бабінчук Марія (1924–1950/51, псевдо – «Калина»). Член Організації українських на-ціоналістів, підпільниця.

З 1941 року Марія Бабінчук вступила до ОУН. Працювала у шпиталі Станіслава, допо-магала медикаментами Українській народній самообороні. Перед поверненням більшовиків пішла в підпілля. 28 серпня 1944 року брала участь у боях біля сіл Богрівки і Яблуньки Богородчанського району. За 6 років набула спеціальність радистки, добре володіла зброєю. У підпіллі вийшла заміж за надрайонного провідника ОУН. 28 серпня 1950 року у них наро-дилася Мотря. Батьки змушені були віддати маля на виховання чужим людям.

Баташева Геня (1924–1999). Єврейка, що врятувалася під час розстрілів у Бабиному Яру.

На час початку розстрілів у Бабиному Яру їй було 17 років. Майже усіх її рідних роз-стріляли, а вона, разом із іншою 14-річною єврейською дівчинкою Марією Пальті, перекона-ла німців, що вони не єврейки. Дівчата місяць переховувалися у подружки Гені – Ольги Луще-вої. Згодом підпільники з групи Володимира Кудряшова переправили їх до лінії фронту. У тилу дівчата працювали на різних, часом складних, роботах. Після закінчення війни батько Гені Баташевої повернувся з фронту до Києва, згодом сюди ж приїхала й сама Геня. Вона стала одним із небагатьох свідків розстрілу у Бабиному Яру, героїнею фільмів «Бабин Яр – уроки історії» (1981), «Шолом, мир вам!» (1990), «Дорога довжиною в півстілття» (1991). У середині 1990-х Геня Яківна Баташева виїхала до Ізраїлю.

Вітер Олена (1904–1988, відома під іменем ігумені Йосифи). Настоятелька греко-като-лицького монастиря ордену студитів, член Організації українських націоналістів.

Заарештована НКВД у 1941 році і засуджена до смертної кари. Була однією з небага-тьох, хто пережив масовий розстріл в'язнів у тюрмі на Лонцького у Львові. В роки німецької окупації у львівському сиротинці, що знаходився під її опікою, ігуменя переховувала від нацистів єврейських дітей. Серед них були Лілі Польман, Натан Левін та інші. Ігуменя і монахині не лише доглядали за дітьми, годували їх та одягали, а також навчали християн-ським молитвам і звичаям. 12 жовтня 1945 року сестра Йосифа арештована радянськими «органами». У 1955 році вона змогла вийти на волю, але їй заборонили селитися у Львові. До смерті Олена Вітер проживала у місті Скалат Львівської області. 11 лютого 1976 року Яд Вашем присвоїв Олені Вітер (перший серед українців) почесне звання «Праведник народів світу».

Гулей Анастасія (1925). Бранка нацистських концтаборів Аушвіц і Берген-Бельзен, голова Української організації борців антифашистського опору, нині мешкає у Києві.

Перед війною Анастасія Гулей закінчила 9 класів. Під час окупації була примусово вивезена на роботу в Німеччину, двічі втікала, за що була у 1943 році відправлена до концта-

бору Аушвіц, потім – Берген-Бельзена. Нині займається громадською діяльністю, написала кілька книжок про українських жертв нацизму.

Доліна Марія (1922–2010). Льотчиця, Герой Радянського Союзу.

Мобілізована до Червоної армії у 1941 році. На її рахунку понад 200 бойових вильотів. За всю війну втратила лише одну бойову машину, а рейд, коли до цілі тягнула на одному моторі і скинула-таки на неї бомби, увійшов до історії як взірць ведення повітряного бою. Доліна брала участь у 15 повітряних боях, її екіпаж знищив 3 ворожих літаки. 15 разів вона водила на виконання бойового завдання дев'ятки, 35 разів – ланку, 22 рази була заступником ведучого групи, 10 разів – ведучою. Загалом налітала 1700 годин. Останній бойовий виліт – 8 травня 1945 року.

Завалій Євдокія (1924–2010). Єдина жінка – командир взводу морської піхоти в роки німецько-радянської війни 1941–1945 років, гвардії полковник.

У 1941 році служила санітаркою. Під час переправи через Дніпро, в районі Хортиці, отримала поранення і була відправлена до Краснодару в шпиталь. Медики хотіли комісувати дівчину, але та відмовилася. Після лікування її направили в запасний полк, а згодом – сама попросилася на передову, служила в 6-й десантній бригаді. Після того як Євдокія взяла в полон німецького офіцера, її направили у відділення розвідки, командиром якого згодом стала. В одному бою командир взводу, де служила Євдокія, був убитий, і вона підняла бійців в атаку, отримала поранення.

На чолі взводу Євдокія Завалій брала участь у боях за Севастополь, Сапун-гору (за що була нагороджена орденом Вітчизняної війни I ступеня), Балаклаву, Керч. Під час Будапештської наступальної операції Завалій зі взводом, пробравшись завдяки кисневим подушкам через каналізацію, захопила бункер німецького командування. Серед полонених виявився німецький генерал. За цю операцію Євдокію нагородили орденом Червоного Прапора. У 1947 році демобілізувалася, жила в Києві, працювала директором гастроному.

Клемм Євгенія (1898–1952/3). Викладач історії Одеського педінституту, жінка-військовополонена у концтаборі Равенсбрюк.

Під час оборони Севастополя потрапила в полон. Перебувала у Славутському, Рівненському таборих військовополонених. Цю групу жінок перевезли в Зоест, звідки хотіли направити на військові заводи Третього Райху. Євгенія Клемм була ініціаторкою й організаторкою протесту. Підготувала листа німецькою мовою, в якому йшлося про порушення німцями Гаазької конвенції щодо військовополонених. За цей протест усіх жінок направили до концтабору Равенсбрюк. Після війни Євгенія Клемм повернулася в рідну Одесу. 1952 (можливо, 1953) року наклала на себе руки, не витримавши переслідувань радянського режиму.

Лисенко Євдокія (1889–1963). Мати-героїня, що виростила 16 дітей.

У сім'ї Євдокії Данилівни і Макара Нестеровича Лисенків народилося 11 синів і 5 доньок. У 1933 році помер один син, у 1936-му – батько Макар Нестерович. Євдокія Данилівна залишилась одна з 15 дітьми. Ніхто із них не закінчив середньої школи чи вузу, бо жили дуже бідно і важко працювали. У роки війни мати провела на фронт усіх десятих синів, і всі десятеро Макаровичів повернулися живими додому в село Бровахи Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. 1946 року Євдокії Лисенко було присвоєно почесне звання «Мати-героїня», 1984-му – відкрито пам'ятник.

Теліга Олена (1906–1942). Українська поетеса, публіцистка, член Організації українських націоналістів.

У міжвоєнний період перебувала на еміграції. Після початку німецько-радянської війни разом із Уласом Самчуком перейшла кордон та опинилася в Києві. Тут очолила редколегію

літературного додатка до газети «Українське слово» під назвою «Літаври», де друкувалися українські патріотичні публікації. На початку 1942 року гестапо арештувало Олену разом із чоловіком Михайлом. 21 лютого того самого року їх розстріляли у Бабиному Яру. З 1993-го у Києві є вулиця Олени Теліги неподалік Бабиного Яру, місця страти поетеси.

Фоя Людмила (1923–1950, псевдо – «Оксана», «Марко Перелесник»). Учасниця ОУН та УПА, співробітниця підпільної преси, письменниця.

На початку 1942 року Людмила Фоя – студентка Київського медичного університету, приєдналася до підпілля ОУН. У цей час німці посилили боротьбу з українським підпіллям. Їй довелося залишити навчання в медінституті, щоб продовжити діяльність у підпіллі – зв'язковою. Працювала у пропагандистській референтурі, організовувала в Києві збір медикаментів для вояків УПА. 24 січня 1944 року Людмилу заарештувало НКВС. Після кількох місяців допитів, енкаведисти вирішили використати дівчину в боротьбі з українським визвольним рухом. Агент «Апрельская» (такий псевдонім НКВС присвоїв Фой) мала завдання від імені «київського проводу» налагодити зв'язок із підпіллям ОУН на Волині. Спочатку операція відбувалася успішно для чекістів – під їхнім контролем створено озброєні боївки на Київщині, в Сумській та Дніпропетровській областях. Однак у травні 1945 року Людмила Фоя розпочала власну війну. Потрапивши до відділу УПА, відразу зізналася, що її завербовано НКВС. Служба безпеки ОУН вирішує завдати удар у відповідь. До Києва «Апрельская» повернулася як подвійний агент, звітувала про свою діяльність у підпіллі. Завдяки Людмилі Фой СБ ОУН викрила та ліквідувала низку агентів НКВС. 6 серпня 1946 року її оголошено у всесоюзний розшук МДБ і МВС. Тим часом, Людмила під псевдонімом «Перелесник» працювала у структурах пропаганди, зокрема як літературний редактор журналу «Молодий революціонер», видавала художні новели про визвольну боротьбу. 19 липня 1950 року чекісти, прочісуючи ліс у Межиріцькому районі на Рівненщині, виявили групу повстанців. Зав'язався бій, який для Людмили Фой став останнім.

Хорошунова Ірина (1913–1993). Художниця, журналістка, авторка щоденника про життя у Києві в роки війни.

Під час нацистської окупації Києва Ірина Хорошунова була господаркою конспіративної квартири міської підпільної антинацистської групи під керівництвом Миколи Матеюка. У жовтні 1941 – вересні 1943 років працювала у Центральній бібліотеці, відкритій окупантами на основі бібліотеки АН УРСР. Разом із іншими співробітниками намагалася врятувати книжкові фонди від остаточного пограбування та знищення. Із 25 червня 1941 до квітня 1944 року вела щоденник, в якому фіксувала свідчення про життя киян в окупованому місті як очевидець, а часто й учасник подій.

Шулежко Олександра (1903–1994). Вихователька, благочинниця, дружина православною священника, репресованого у 1937 році.

Під час німецької окупації в Черкасах організувала притулок для 70 безхатних дітей. Із них 25 були євреями, яким пощастило вижити у роки «остаточного вирішення єврейського питання». Приймала у притулок усіх, без винятку, записуючи їх українцями, греками, татарами, залежно від зовнішності. Німецька поліція часто навідувалася до притулку. Завдяки доброму знанню німецької мови Олександрі Максимівні вдалося переконати місцевого гебітскомісара, що підозри поліцаїв безпідставні. Врятувала вихованців від вивезення до Німеччини. Після повернення радянської влади була засуджена за співпрацю з окупантами. 11 червня 1996 року Олександрі Шулежко присвоєно почесне звання «Праведник народів світу».

Українці в лавах Об'єднаних Націй перемогли агресора

Український інститут національної пам'яті пропонує також кампанію, присвячену темі **«Українці в лавах Об'єднаних Націй перемогли агресора»**²⁷. Розкриваючи її через долі та звияти чоловіків і жінок – уродженців різних куточків України та світу, які воювали у регулярних арміях або були партизанами, служили у допоміжних формуваннях чи на передовій, пройшли всю війну, героїчно загинули в боротьбі, важливо показати, що хоч би де перебували українці та вихідці з України, вони пліч-о-пліч з іншими народами воювали проти нацизму та дістали високі відзнаки країн, у лавах яких вони служили.

Пітер Дмитрук – канадський пілот бомбардувальника.

Народився 27 травня 1920 року в Канаді, єдиний син у родині українських емігрантів. У липні 1941-го пішов добровольцем до Королівських військово-повітряних сил. Через рік отримав спеціальність стрільця-бомбардувальника та звання сержанта. Для проходження служби його відправили до 405-ї ескадрильї, що базувалася у Великій Британії і здійснювала нічні бомбардування німецьких позицій в окупованій Європі.

12 березня 1943 року його літак був збитий під час повернення з чергового завдання. Пітер врятувався на парашуті та приземлився східніше Парижа. Деякий час переховувався від патрулів у лісі та у місцевих мешканців, доки селяни привели його до партизанського табору. Французи запропонували пілоту переправити підпільними шляхами через Піреней до нейтральної Іспанії. Але Пітер вирішив залишитися і боротися у лавах руху опору за вільну Європу. Став бійцем Першого корпусу макі в провінції Овернь. Хлопець завоював авторитет сильного, витривалого і сміливого партизана. Він допомагав учорашнім фермерам опанувати стрілецьку зброю і, незважаючи на мовні труднощі, відзначався товариськістю і балакуністю. Французькі побратими називали його «П'єр-канадієць».

9 грудня 1943 року бійці загону атакували німецький залізничний ешелон поблизу містечка Ле-Мартр-де-Вейр. Напад завершився успішно, але ворожі кулемети забрали життя одного партизана. Ним виявився Пітер, який повертався з іншої операції та випадково проходив повз залізничну станцію. За іншою версією, в цей день він потрапив у полон і після допиту розстріляний. Родина Пітера тільки через рік дізналася про його долю.

Оскільки карателі з'ясували немісцеве походження загиблого, вони вирішили, що напад здійснено засланими диверсантами, і не стали мститися мешканцям містечка.

Французи гідно вшанували Пітера Дмитрука, нагородивши Військовим хрестом. У містечку Ле-Мартр-де-Вейр, де загинув герой, його іменем названо вулицю.

У Канаді Дмитруку присуджено високу відзнаку «Нагорода будівничих націй», котрої удостоюються видатні громадяни-емігранти. Завдяки подвигу українця французький Ле-Мартр-де-Вейр та канадський Він'ярд стали містами-побратимами

Амет-хан Султан – льотчик-винищувач. Двічі Герой Радянського Союзу.

Кримські татари – народ, який пережив особливо важкі випробування під час Другої світової війни: мобілізація і втрати від бойових дій; повна окупація ворогом, що тривала два з половиною роки; звинувачення у зраді і тотальна депортація з позбавленням громадянських прав. Радянський тоталітарний режим не зважав навіть на те, що цей народ під час війни дав героя світового рівня – аса-винищувача Амет-хана Султана.

Народився 25 жовтня 1920 року в Криму в Алушці. Його батько був родом з Дагестану, лакцем за національністю, а мати – кримською татаркою. Сам Амет-хан вважав себе кримським татариним і завжди так записував у всіх анкетах. Цікава історія пов'язана з іменем героя. Його батька звали Султан. По батькові стало прізвищем, а назвали майбутнього аса на честь діда Амедханом. Кримськотатарська родина називала хлопчика Аметом. З часом

²⁷ Рекомендовано листом Міністерства освіти і науки України від 28 квітня 2017 року № 1/9-233.

ім'я стали записувати як Амет-хан. Вже з 1943 року в усіх документах Султан писали як ім'я, натомість, Амет-хан як прізвище. Достеменно причина цього невідома. Висловлюють припущення, ніби така зміна знадобилася, щоб вберегти родину від репресій після звільнення Криму з-під окупації.

Амет-хан навчався у Качинському авіаційному училищі неподалік Севастополя. У 1940 році випускника училища спрямували на службу до Бессарабії, яку Сталін щойно відібрав у Румунії.

Пілот-винишувач брав участь у повітряних боях із перших днів німецького вторгнення до СРСР. Протягом майже року війни йому не вдавалося збити жодного ворожого літака. Перший успіх прийшов 31 травня у небі над російським Ярославлем. На ленд-лізівському «Харрікейні» Амет-хан атакував німецький «Юнкерс-88». У бою він використав увесь боекомплект, але не зміг поцілити бомбардувальника. Тоді, щоб не змарнувати шанс, Амет-хан таранив німця. Внаслідок удару «Харрікейн» застряг у «Юнкерсі». Обидва літаки вийшли з ладу, тож Амет-хан скористався парашутом. Цей повітряний бій став першим, але найяскравішим у біографії майбутнього аса.

Під час Сталінградської битви воював у спеціально створеному 9-му гвардійському винишувальному авіаційному полку. Це була еліта радянської авіації. Полк складався виключно із асів. У розпалі напружених боїв, вдруге і востаннє протягом війни, Амет-Хану довелося рятуватися на парашуті.

Амет-хан Султан брав участь у боях за рідний Крим. У травні 1944 року йому дали відпустку, щоб провідати родину в Алушці. За збігом обставин, саме тоді розпочалася операція з депортації кримськотатарського народу. Під час перебування у батьків пілот довідався, що його брата Імрана заарештовано за «пособництво окупантам». Тільки заступництво високого армійського начальства врятувало рідних Амет-хана.

Закінчив війну в небі над Берліном. Здійснив 603 бойові вильоти; у 130 повітряних боях особисто збив 30 ворожих літаків, ще 19 – у групових битвах. Двічі нагороджений звання Героя Радянського Союзу.

Після завершення війни Амет-хан Султан працював льотчиком-випробувачем Льотно-дослідного інституту. За 23 роки провів випробовування понад 170 літаків, допомагав у реалізації космічної програми СРСР.

1 лютого 1971 року герой загинув під час випробувального польоту літаючої лабораторії Ту-16ЛЛ. Похований у Москві.

Анна Храплива – канадійка українського походження. Ганна Храплива добровільно вступила до Канадського жіночого армійського корпусу. Служила у Великій Британії – з листопада 1942 року, та в Британській зоні окупації Німеччини.

Отримала звання підхорунжого в жіночій армії. Нагороджена Медаллю Британської імперії. Була чи не першою з українок, що удостоєна цієї високої відзнаки. Активістка Союзу українських канадських вояків у Лондоні.

Галина Кузьменко – «Надя» – кулеметниця в УПА.

Народилася на Чернігівщині 1922 року. Коли їй було 11 років, померла вся родина: мати, двоє братів – від Голодомору, батько загинув за дротами ГУЛАГу. Дівчинку взяв на виховання дядько, який жив на Донеччині. Коли почалася війна, доля закинула Галину в Чернігівську область, а згодом у Галичину.

На Івано-Франківщині приєдналася до підпілля ОУН. Мала псевдо «Надя». Наступні три роки пов'язані із структурами пропаганди окружного проводу ОУН на території тактичного відтинку УПА № 21 «Гуцульщина». Галині Кузьменко довіряли участь у комісії, що приймала присягу новобранців УПА.

Чекісти розшукали «Надю» в околицях Коломиї у 1946 році. Захопили її у важкому фізичному стані, хворою на тиф. Засуджена до 15 років воркутинського табору і 5 років позбавлення прав. По звільненні в 1957 Галина Кузьменко взяла шлюб із колишнім повстанцем зі Львівщини Ярославом Когутом. У подружжя народився син Василь,

який згодом вивчився в Києві на педагога. Підпільниця «Надя» встигла побачити незалежну Україну, за яку боролася й каралася в таборах. На схилі літ жила в Києві та померла 2000 року.

Петро Федун – «Полтава» – лейтенант Червоної армії, полковник УПА, воював проти німецьких окупантів, ідеолог і публіцист визвольного руху, Лицар Золотого Хреста Бойової Заслуги 1 класу та Золотого Хреста Заслуги.

Його військова кар'єра починалася лейтенантом Червоної армії, а закінчилася – полковником Української повстанської армії. За фахом планував бути лікарем, але найбільшого успіху досяг як ідеолог і виховник УПА.

Петро Федун – провідний пропагандист Українського визвольного руху – більше знайний під псевдонімом «Полтава».

У 1940 році 21-річного студента Львівського медичного інституту Петра Федуну призначили до Червоної армії. Освіченого юнака відправили на курси командного складу. Після нацистського вторгнення лейтенант-артилерист Федун воював на радянсько-німецькому фронті й разом із мільйонами червоноармійців потрапив у німецький полон.

Петрові вдалося звільнитися, і в 1942 році він відновив навчання у Львові. Паралельно включився в антинацистське підпілля ОУН, учасником якої був ще з гімназійних часів. Тут Федун став одним із керівників бандерівського молодіжного крила – Юнацтво ОУН. Проявив себе як талановитий публіцист і редактор.

Із березня 1944 року перейшов на нелегальне становище. Відтоді він – працівник референтури пропаганди крайового проводу ОУН(б) у Галичині та одночасно начальник політвиховного відділу штабу групи УПА–Захід. А за рік Федун уже піднявся на найвищий щабель у структурах підпілля – став референтом пропаганди Проводу ОУН(б) і начальником політвиховного відділу Головного штабу УПА.

Його війна тривала й після завершення Другої світової. «Полтава» аргументовано критикував більшовицьку окупаційну політику, розмірковував про різні аспекти ідеології українського націоналізму та розробляв оригінальну концепцію устрою майбутньої Української держави. Завдяки «Полтаві» до завдань визвольного руху органічно додалася боротьба за соціальну справедливість. Йому також належить найкращий популярний виклад основ націоналістичної доктрини та завдань боротьби ОУН і УПА – праця «Хто такі бандерівці і за що вони борються» (1950). На неї досі посилаються в дискусіях про український націоналізм.

23 грудня 1951 року оточений солдатами МДБ у бункері в Карпатах Петро Федун – «Полтава» застрелився, щоб не потрапити в полон. Радянський режим знищив підпільного мислителя фізично. Однак він продовжує жити у творах.

Ніколас Орешко – американець українського походження, здобув найвищі військові відзнаки США за героїчні бої в Німеччині, будучи старшим сержантом піхотної дивізії.

У війні проти гітлерівського блоку Велика Британія вела безперервні бойові дії на суходолі з весни 1940 року, а Сполучені Штати – з осені 1942-го. Але відкриття Західними союзниками другого фронту традиційно пов'язують із «Днем Д» – висадженням морського десанту в Нормандії у червні 1944 року. В американських арміях, що переслідували ворога у Франції, Бельгії та Німеччині, служило чимало представників української діаспори, і серед них – Ніколас Орешко.

Народився 18 січня 1917 року в містечку Байон, штат Нью-Джерсі, в родині українських емігрантів. У зв'язку із Другою світовою війною його призвали на військову службу. В серпні 1944 року прибув до Франції, де командував взводом роти «С» 302-го піхотного полку 94-ї піхотної дивізії. Восени Орешко брав участь у ліквідації оточених угруповань вермахту, які внаслідок швидкого просування американських військ потрапили у пастку. У грудні 1944 року взвод Орешка разом з іншими стримував останній великий контрнаступ німців на західному фронті в Арденнах.

23 січня 1945 року біля німецького містечка Теттінген Ніколас без підтримки атакував та знищив німецький бункер. Згодом, незважаючи на серйозне поранення, атакував і зруйнував ще одну довгочасну вогневу споруду.

Ось як цей подвиг описано у листі на представлення для нагородження Медаллю Пошани Армії США Ніколаса Орешко: *«Майстер-сержант Орешко, будучи командиром взводу роти «С», брав участь в атаці добре укріпленого опорного пункту противника. Щільним фланговим кулеметним вогнем ворог притиснув війська до землі. З'ясувавши, що кулеметне гніздо, яке загрожує наступу підрозділу, знаходиться у найближчому бункері, майстер-сержант Орешко, незважаючи на зливу куль, власноруч стрімко ринувся до вогневої точки противника, кинув ручну гранату та, відразу увірвавшись на позицію, вогнем з гвинтівки знищив весь особовий склад доту, що вцілів після розриву гранати. Ворожий кулемет з іншої довгочасної вогневої точки відкрив вогонь по сержанту та важко поранивши його у стегно, змусив залягти. Відмовившись залишити поле бою, майстер-сержант Орешко і далі очолював дії взводу, намагаючись продовжити наступ вперед.*

Проте кулеметний вогонь впритул змусив вояків залягти перед ворожою позицією. Тоді майстер-сержант Орешко знову діючи самостійно, підповз до позиції противника та атакував його, знищивши ворога гранатою та вогнем з власної зброї.

Незважаючи на значну втрату крові, майстер-сержант Орешко відмовився залишити позицію, поки не впевнився, що бойове завдання взводу повністю виконане. Демонструючи гостроту реакції, рішучість, нестримну сміливість та непохитну відданість своєму обов'язку в ході наступу, незважаючи на запеклий опір ворога й важке поранення, майстер-сержант Орешко знищив 12 німців, не допустив зриву атаки та зробив усе можливе для того, щоб його підрозділ – рота «С» – виконала бойове завдання з мінімальними втратами.

За цей подвиг, 30 жовтня 1945 року, Ніколас Орешко був удостоєний Медалі Пошани Армії США. Офіційне вручення найвищої військової нагороди здійснював особисто Президент США Гаррі Трумен під час урочистої церемонії в Білому домі.

За заслуги під час Другої світової війни українець був нагороджений також медалями: Бронзова Зірка, Пурпурове серце, За зразкову поведінку, За Американську кампанію, За Європейсько-Африкансько-Близькосхідну кампанію, Перемоги у Другій світовій війні, а також Відзнакою бойового піхотинця.

Від 2011 року і до смерті 4 жовтня 2013-го року Ніколас Орешко був найстаршим живим кавалером Медалі Пошани Армії США.

Іван Кожедуб – льотчик-винищувач союзників часів Другої світової.

Найбільш результативним асом-винищувачем Антигітлерівської коаліції був радянський льотчик, українець Іван Кожедуб. На його рахунку – 64 збиті ворожі літаки.

Народився 8 червня 1920 року в селі Ображіївка на Сумщині. Після семирічки навчався у школі робітничої молоді в Шостці. Восени 1936 року вступив до Шосткинського хіміко-технологічного технікуму, одночасно займався в місцевому аероклубі.

1940 року Івана призвали до Червоної армії. Ще до початку німецько-радянської війни СРСР брав участь у збройних конфліктах – від Монголії до Фінляндії. Однак у боях Кожедубу не довелося брати участі. В 1941 році він закінчив Чугуївську військову авіаційну школу льотчиків і залишився в ній інструктором.

Після нападу Німеччини на Радянський Союз особовий склад та курсантів школи евакуювали до Казахстану. Очевидно, керівництво вирішило, що Кожедуб не готовий боротися з люфтваффе. Після численних рапортів з проханням відправити його на фронт командування погодилося.

Перший бойовий виліт Кожедуб здійснив 26 березня 1943 року, але невдало: його Ла-5 пошкоджено в бою, а при поверненні був випадково обстріляний своїми зенітниками. З великими труднощами льотчик довів винищувача до аеродрому. Місяць літав на старих машинах, поки отримав новий Ла-5. Пізніше літав на винищувачах Ла-5ФН та Ла-7.

Бойовий рахунок молодший лейтенант Кожедуб відкрив 6 липня 1943 року під час битви на Курській дузі: збив бомбардувальник Ju 87. Половину перемог Кожедуб здобув у боях під час вигнання нацистських окупантів з України: битви за Дніпро, Нижньодніпровської, Корсунь-Шевченківської та Умансько-Ботошанської наступальних операцій, повітряної

битви на ближніх підступах до Румунії у травні – червні 1944 року. Його літак відзначився також у Білоруській, Прибалтійській, Вісло-Одерській, Східно-Померанській, Берлінській наступальних операціях.

Серед літаків, збитих гвардії майором Кожедубом, – винищувачі (Bf 109, Fw 190), бомбардувальники (Ju 87, He 111), штурмовики (Hs 129). 15 лютого 1945 року в повітряному бою над Франкфуртом-на-Одері Кожедуб уперше в історії збив реактивний винищувач – Me 262. Сам український ас жодного разу не був збитий.

Після війни служив на командних посадах у Військово-Повітряних Силах СРСР, у 1950–1953 роках командував авіадивізією, що воювала в Північній Кореї. У 1985 році йому присвоїли військове звання маршала авіації. Кожедуб став одним із трьох тричі Героїв Радянського Союзу за увесь час існування нагороди.

Помер 8 серпня 1991 року. Похований у Москві.

Василь Порик – Герой Радянського Союзу.

Лейтенант Червоної армії Василь Порик був родом із Вінничини. Потрапив у полон, опинився у таборі для військовополонених у Франції, звідки втік до французьких партизанів. Очолив власний загін. В одному із боїв схоплений і розстріляний нацистами. Герой Радянського Союзу і Національний герой Франції.

Додаток 4

Інтернет-публікації про жіночі історії

1. Алексиевич С. У войны не женское лицо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.alexievich.info/booksRu.html>

2. Війна з жіночим обличчям [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zhinka-online.com.ua/ukrajinska-zhinka/zhinka-v-armiji/252-vi...>

3. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Бочка для Мотрі, або Історія однієї зради / В. В'ятрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-bochka-dlya-motri-abo...>

4. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Перша леді підпілля / В. В'ятрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-persha-ledi-pidpillya>.

5. В'ятрович В. Людмила Фоя – агент «Апрельская», повстанець «Перелесник» / В. В'ятрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/analitika/lyudmila-foya-agent-apryelskaya-povstanec-perele...>

6. Жінки-воїни від Другої світової до сьогодення: «Тихі зорі на дорогах війни їм лише снилися» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://na.mil.gov.ua/30679-tixi-zori-na-dorogax-vijni-%D1%97m-lishe-snil...>

7. Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА 1940–1950-х рр. / М. Гавришко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uamoderna.com/md/havryshko-de-facto-marriages-upa>

8. На війні як на війні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zhinka-online.com.ua/ukrajinska-zhinka/zhinka-v-armiji/140-na...>

9. Кобченко К. Нарівні з чоловіками у радянській армії воювали 800 тисяч жінок / К. Кобченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27002618.html>

10. Панченко О. In memoriam. Ірина Козак – «Бистра». Жінка-Легенда / О. Панченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2015/11/22/148743/>

11. Петренко О. Народження і смерть Анни Мюллер. Долі радянських жінок-військовополонених / О. Петренко, Т. Пастушенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/1153-olena-petrenko-tania-pastushenko-narodzhennia-i-smert-anny-miuller-doli-radianskykh-zhinok-viiskovopolonenykh>

12. Трохименко І. Лісова муза / І. Трохименко // Український тиждень. – 21.10.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/History/62087>

13. Файзулін Я. У пошуках «своєї» України / Я. Файзулін // Український тиждень. – 25.07.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/History/27082>

Додаток 5

Перелік художніх і документальних фільмів, присвячених Другій світовій війні

Назва картини	Рік випуску	Країна	Режисер, автор
Художні фільми, які відображають перебіг подій Другої світової війни на радянсько-німецькому фронті			
«Батальйони просять вогню»	1985	СРСР	Володимир Чеботарьов
«Бункер»	2004	Німеччина, Італія, Австрія	Олівер Хіршбігель
«У бій ідуть тільки «старі»	1973	СРСР	Леонід Биков
«Життя і доля»	2012	Росія	Сергій Урсуляк
«На війні як на війні»	1968	СРСР	Віктор Тригубович
«Незламна»	2015	Україна, РФ	Сергій Мокрицький
«Сталінград»	1992	Німеччина	Йозеф Вільсмайер
«Марш мільйонів»	2007	Німеччина	Кай Вессель
Художні фільми, які розповідають про долю військовополонених у Другій світовій війні			
«Велика втеча»	1963	США	Джон Стърджес
«Втеча до перемоги»	1981	США	Джон Хьюстон
«Війна Харта»	2002	США	Грегори Хобліт
«Катинь»	2007	Польща	Анджей Вайда
«Міст через річку Квай»	1957	США	Девід Лінн
«Незламний»	2015	США	Анджеліна Джолі
«ТойХтоПройшов КрізьВогонь»	2012	Україна, ПЦ «Інсайтмедіа»	Михайло Ілленко
«Щасливого Рідзв, містер Лоуренс»	1983	Велика Британія, Японія	Harica Osima
Художні фільми, які розповідають про Голокост в Україні під час Другої світової війни			
«Бабин Яр»	2002	Україна	Микола Засєєв-Руденко
«Бабин Яр»	2003	Німеччина, Білорусь	Джеф Кенью
«Владика Андрей»	2008	Україна	Олесь Янчук
«Дамський кравець»	1990	СРСР	Леонід Горовець
Художні фільми, які розповідають про Рух Опору проти нацистських та японських окупантів під час Другої світової війни			
«Битва на Неретві»	1969	Югославія, США	Велько Булаїч
«Виклик»	2008	США	Едвард Цвік
«Втеча з Собібору»	1987	США	Джек Голд
«Місто 44»	2014	Польща	Ян Комаса
«Операція «Валькірія»	2008	США, Німеччина	Браян Сінгер
«Полум'я і Цитрон»	2008	Данія, Німеччина	Оле Кристіан Мадсен
«Послання»	2009	Китай	Чень Ко-фу
«Тріумф духа»	1989	США	Роберт М. Янг
«Тріумфальна арка»	1985	Велика Британія	Varis Хусейн

Назва картини	Рік випуску	Країна	Режисер, автор
Художні фільми, які розповідають про долю дітей у Другій світовій війні			
«Академія смерті»	2004	Німеччина	Деніс Ганзель
«Бійня номер п'ять»	1972	США	Джордж Рой Хілл
«До побачення, діти»	1987	Франція, Німеччина	Луї Маль
«Імперія Сонця»	1987	США	Стівен Спілберг
«Корчак»	1990	Польща	Анжей Вайда
«Хлопчик у смугастій піжамі»	2008	Великобританія, США	Марк Херман
Документальні фільми, які відображають загальний перебіг подій Другої світової війни			
«1941. Заборонена правда»	2013	Україна, студія «Телекон»	Ігор Кобрин
«Апокаліпсис: Друга світова війна»	2009	Франція, ECPAD	Ізабель Кларк
«Друга світова війна – день за днем. 1939–1945»	2005	РФ	Віктор Правдюк
«Друга світова в HD кольорі»	2009	Велико- британія, World Media Rights West wing Studios	Джонатан Мартин
«Марш до перемоги. Шлях до Берліна»	2007	США, Creation Films Documentaries	Едвард Фоурхед
«Марш до перемоги. Шлях до Рима»	2007	США, Creation Films Documentaries	Едвард Фоурхед
«Марш до перемоги. Шлях до Токіо»	2007	США, Creation Films Documentaries	Едвард Фоурхед
«Освенцім»	2011	Німеччина	Уве Болл
«Концтабори. Дорога до пекла»	2009	Росія, ООО «Лидер ТВ»	Федір Стуков
«Світ у війні»	1973	Велика Британія	Джеремі Айзек
Документальні фільми, які відображають перебіг подій Другої світової війни на території України			
«1377 спалених заживо»	2009	Україна, т/к «ІНТЕР»	Іван Кравчишин
«Битва за Київ»	2013	Україна, т/к «ІНТЕР»	Олексій Лях
«Битва за нашу Радянську Україну»	1943	СРСР	Олександр Довженко
«У серпні 43-го»	2013	Україна, Robinson. TV	Ігор Піддубний
«Визволення»	2014	Україна, «07 Продакшн»	Олексій Лях
«Війна. Український рахунок»	2002	Україна, т/к «Студія 1+1»	Сергій Буковський
«Війна без переможців»	2002	Україна, т/к «ІНТЕР»	Ігор Чижов

Закінчення табл.

Назва картини	Рік випуску	Країна	Режисер, автор
«Війна та мир: окупація»	2007	Україна, ООО «Профі-ТВ»	Ярослав Геляс
«Війна та мир: евакуація»	2009	Україна, «07 Продакшн»	Ярослав Геляс
«Двобій на Дніпрі»	2013	Україна, т/к Перший Національний	Світлана Красножон
«Дніпровська балада»	2013	Україна, Українська студія хронікально- документальних фільмів	Леонід Мужук
«Золотий вересень. Хроніка Галичини 1939–1941»	2010	Україна, «Invertpictures»	Тарас Химич
«Місто, яке зрадили»	2008	Україна, т/к «ІНТЕР»	Андрій Цаплійенко
«Між Гітлером і Сталінім: Україна у Другій світовій війні»	2005	Україна, Канада, Українсько- канадський дослідно- документаційний центр	Святослав Новицький
«Нещаслива «Звезда». Третя битва за Харків. Хроніки»	2013	Україна, Robinzon. TV	Ігор Піддубний
«НКВС і Гестапо. Браття по крові»	2009	Білорусь, Польща, т/к БелСат	Володимир Самойлов
«ОУН–УПА: війна на два фронти»	2006	Україна, т/к НТН	Андрій Санченко
«Перемога на Правобережній Україні»	1944	СРСР	Олександр Довженко
«Рівень секретності «18»	2011	Україна, т/к «Студія 1+1»	Володимир Рибась
«Собор на крові»	2006	Україна, «Телекон»	Ігор Кобрин
«Солдати Імперій. Різні адреси війни»	2014	Україна, т/к Перший Національний	Сніжана Потапчук, Сергій Ачинян
«УПА. Тактика боротьби»	2007	Україна, т/к Перший Національний	Сергій Братішко
«Харків 1941–1943 рр. Життя, як воно є»	2014	Україна, Robinzon. TV	Ігор Піддубний
«Хроніка Української Повстанської Армії 1942–1945»	2014	Україна, ГО Українська Галицька Асамблея	Тарас Химич
«Ціна перемоги»	2007	Україна, т/к «ТОНІС»	Сергій Братішко
«Чернігівський рубіж. 1941–1943»	2013	Україна, т/к «Дитинець»	Ігор Левенок
«Чорна піхота»	2010	Україна, т/к «ІНТЕР»	Іван Кравчишин

*До 75-річчя від початку
примусового вивезення
населення України
в Німеччину*

НОСИЛИ НАШИВКУ «OST»

Постановою Верховної Ради України від 12 грудня 2016 року «Про відзначення пам'ятних дат та ювілеїв у 2017 році» передбачено вшанування 18 січня 2017 року Дня пам'яті жертв примусового вивезення населення України в Німеччину (остарбайтерів).

З метою розвитку історичної свідомості Українського народу, поширення правди про нацистський тоталітарний режим і цю трагедію Українського народу в роки Другої світової війни Український інститут національної пам'яті підготував тематичні інформаційні матеріали, які можуть бути використані для проведення відповідних виховних годин і на уроках історії України²⁸.

Мовою чисел

13,5 мільйона іноземних робітників примусово працювали на території Німеччини та окупованих нею країн під час Другої світової війни: військовополонені, в'язні концтаборів, цивільні особи.

Чотири «хвилі» вивезення примусових робітників організували нацисти впродовж війни:

- квітень – вересень 1942 року;
- вересень 1942 року – січень 1943 року;
- 1943 рік;
- 1944 рік.

8,4 мільйона цивільних громадян походили з країн Західної і Східної Європи. Серед них, станом на 30 вересня 1944 року, до **3 мільйонів** були вивезені з території СРСР. Із них, за оцінками дослідників, **1,7–2,4 мільйона** осіб – українці.

За статеві-віковими характеристиками серед остарбайтерів було найбільше жінок (**51 %**) та неповнолітніх (близько **41 %** серед осіб чоловічої статі та **60 %** серед осіб жіночої статі).

1210 осіб на місяць – середньомісячна смертність серед остарбайтерів у 1943 році.

Близько **100 тисяч** остарбайтерів померло за час перебування на роботах у Німеччині.

Депортація

Із часів використання рабської праці примусові роботи в Німеччині під час Другої світової війни були наймасовішим застосуванням праці іноземців в економіці окремої держави.

Перші українці опинилися на примусових роботах в Австрії влітку 1939-го року, походили з окупованого угорськими військами Закарпаття. У вересні 1939 галичани – полонені військовослужбовці польської армії потрапили на роботи до Райху. Добровольці – цивільні робітники з дистрикту «Галичина» – почали виїжджати влітку 1941 року.

Використання праці цивільних із окупованого СРСР від початку війни не планувалося через расові упередження та задля державної безпеки Третього Райху. Невдача теорії «блискавичної війни» змусила нацистське керівництво переглянути ставлення до залучення жителів підрадянських земель.

Масштабне використання робітників із України розпочалося 1942 року і тривало до 1945-го. Перший ешелон із 1117 робітниками вирушив із Харкова до Кельна 18 січня 1942 року. Із Києва перші робітники виїхали 22 січня (1 500 осіб).

Потік добровольців не задовольняв потребу в робочій силі, що зростала. Наприкінці березня 1942 року запроваджено посаду Генерального уповноваженого з працевикористання. Її обійняв гауляйтер Тюрингії Фріц Заукель. Він призначив чотири кампанії з постачання Райху цивільними робітниками з Європи. Більшість із них була примусово вивезена з окупованих територій СРСР. Приблизно на середину квітня 1942 року припадає закінчення добровільного виїзду в Німеччину. Дослідник Павло Полян говорить: *«Ті, хто поїхав до Німеччини раніше цього терміну, можливо, й зробили це більш-менш добровільно: їх грубо обдурили, але принаймні не шантажували та їм не погрожували. Ті ж, хто потрапив до Німеччини пізніше, включно з можливими добровольцями, вербувалися примусово, їхньою особистою думкою та волею вже перестали цікавитися»*. Навесні 1942 року нацисти почали проводити масові облави на місцеве населення, залучаючи до акцій поліцію та солдатів вермахту.

Примусові роботи

Праця іноземних робітників у Німеччині використовувалася у видобувній та обробній промисловості, транспорті й будівництві, сільському та домашньому господарстві.

Приписи щодо поводження з примусовими робітниками були дуже суворими. Так, спеціальною комісією РСХА (керівний орган політичної розвідки і поліції безпеки Третього Райху) були підготовлені та 20 лютого 1942 року підписані Генріхом Гімлером «Загальні положення щодо вербування і використання робочої сили зі Сходу». У документі впроваджувався термін «остарбайтер» – східний робітник. Чиновник РСХА, Бернхард Баатц, запропонував розпізнавальний знак для них, зокрема для вихідців із тієї частини України, що за окупації потрапила до адміністративно-територіального утворення райхскомісаріат «Україна». Їх змушували носити на грудях спеціальну нашивку – прямокутник із літерами «OST» на блакитному тлі. Вихідці з Галичини, до прикладу, мали інший правовий статус і не носили такого знаку. За цими самими приписами остарбайтерів потрібно було транспортувати в закритих вагонах, а працювати вони мали в закритих бригадах, окремо від німецьких й інших іноземних робітників, мешкати в бараках, які розташовувались у таборах, обнесених колючим дротом.

Остарбайтерам видавали кошти (вони становили половину, а то й третину зарплатні німця), із яких вираховували ще й за утримання. Норми харчування остарбайтерів були найнижчими серед решти категорій іноземних робітників у Німеччині. За провини передбачалися суворі штрафні санкції: від тілесних покарань до відправлення у штрафний чи концентраційний табір. Статеві стосунки з німцями каралися повішанням, з іншими іноземцями – ув'язненням у концтаборі.

Утримання й правовий статус остарбайтерів визначався також іншими приписами та документами, які могли дещо пом'якшувати становище. Приміром, наприкінці 1942 року постало питання постачання примусових працівників одягом і взуттям. Це було нагальною потребою, адже більшість із них потрапляли на роботи зібраними нашвидкуруч або пійманими під час облав – «у чому були». Тільки 1943 року з'явився наказ про забезпечення, а згодом – виготовлення одягу для остарбайтерів, за який відраховувалися кошти із зарплатні. Тоді ж остарбайтерам дозволили й переписуватися з ріднею. Листування проходило суворо цензуру. Однак часто вдавалося оминати її. Завдяки листам серед жителів окупованої України поширювалася правдива інформація про умови примусової роботи в Третьому Райху.

Наприкінці 1943 року остарбайтери отримали змогу з відома керівництва виходити за межі табору. Зміни були зумовлені виключно воєнними потребами. У грудні 1944-го мож-

новладці Райху зрівняли статус оstarбайтерів зі статусом примусових робітників із інших країн. Проте ці приписи переважно лишилися тільки на папері, оскільки вони не встигли надійти «на місця» або ігнорувалися.

Перебуваючи на роботах у Третьому Райху, оstarбайтери виснажливо працювали, голодували, часто хворіли. Порівняно з іншими іноземними робітниками вони найбільше травмувалися, помирали від інфекційних хвороб і виснаження. Умови в таборах були досить різними та залежали від керівництва підприємства та табору. Здебільшого останні майже не цікавилися життям і побутом оstarбайтерів, які нерідко працювали до 18 годин на добу. Найтяжче було на державному виробництві. У сільському господарстві робітникам було простіше здобути їжу.

Після війни

У 1945 році більшість оstarбайтерів потрапили до таборів для переміщених осіб у Західній Німеччині. Згідно з угодами, підписаними на Кримській та Потсдамській конференціях, репатріація (повернення) до СРСР була обов'язковою для громадян, які там проживали до 1939 року. Більшість колишніх оstarбайтерів-репатріантів проходила перевірку й фільтрацію у таборах і збірно-пересильних пунктах Наркомату оборони та фільтраційних пунктах НКВС. Після цього 58 % отримали змогу повернутися до попереднього місця проживання, 19 % чоловіків мобілізували до армії, 14 % – до трудових батальйонів, 6,5 % – арештували, 2 % – працювали у збірних таборах. Ті, хто повернувся додому, проходили чергову перевірку, на них заводили фільтраційні справи.

Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі 1946 року визнав примусову працю іноземців, що використовували в нацистській Німеччині, злочином проти людяності та порушенням норм міжнародного права. У кінці 1980-х років розпочалися переговори між Західною Німеччиною і СРСР про виплату гуманітарної допомоги колишнім примусовим робітникам у Райху, яку почали надавати вже в незалежній Україні.

Уривки із автобіографічних творів, які висвітлюють тему примусового вивезення населення України в Німеччину (оstarбайтерів)

Із повісті Дмитра Малакова «Оті два роки... У Києві при німцях»

«Плакати та афіші висіли і біля входу в Художній інститут, тодішню біржу праці. Через весь фасад звисало величезне червоне полотнище нацистського прапора. Під прапором чітко вирізнялась вивіска: «Арбайтсамт Київ», тобто біржа праці Києва. Звідси вже добре було видно Німеччину, як зазначали досвідчені люди. На око факт існування біржі міг здатися порятунком для безробітного, але ніхто не міг гарантувати, що знайдеться робоче місце в Києві, а не повістка до рейху. Значну кількість промислових підприємств, їхнє основне обладнання було евакуйовано на схід, а майже всі державні установи радянського устрою припинили існування. Отже, міське населення – це «зайві» робочі руки. І почалася планомірна і жорстока боротьба з «саботажниками», тобто безробітними, що «ухилилися» від роботи на третій рейх – масові облави на вулицях, базарах, у кінотеатрах, у всіх більш-менш людних місцях. Порятунком був тільки в наявності на руках «арбайтскарте», робочої картки, яку кожен працюючий повинен був щотижня подовжувати на місці роботи: на календарно розграфлених аркушиках картки керівництво ставило гумовий штампик. Якщо такої позначки на день перевірки не було, спійманого без розмов і пояснень конвоювали на збірний пункт. Тоді лишалась остання надія – виявитися непридатним для відправки в рейх за станом здоров'я. Спеціальна медична комісія, що містилася в приміщенні 138-ї школи на Львівській, 27, колишньої гімназії генеральши мадам Жекуліної, досить прискіпливо перевіряла фізичний стан тих бранців.

А люди вдавалися до витончених вигадок, аби тільки бути «непоправно» хворими. Таємно, інколи за досить великий хабар, деякі медики давали поради, як надійно «захворіти»,

викликаючи різні висипи, виразки, серцеві розлади, а то й відверті, дійсно непоправні каліцтва. Все йшло в хід, тільки б не їхати. Але ж... все одно понад сто тисяч киян, переважно молодого та зовсім юного віку, стали німецькими рабами, «остарбайтерами»...

І надходили листівки в конвертах і без них – красюди Німеччини, квіти та інші безневинні речі з традиційно нейтральними, надцензурними текстами типу:

Пусть ветер деревья колышет,
Пусть ландыш цветет над рекой.
Счастливый час тогда настанет,
Когда скажут нам: «Домой!»

А на прямокутничку для марки на тій же листівці: «Вместо марки целую жарко». Скільки жалю й туги ховалося в тих немудрящих, зрозумілих обом сторонам рядках! Так само, як згадка про «нашого Бровка, який живе краще від мене», на яку не звертав уваги німецький цензор, цілком можливо, не відаючи, що Бровка – поширена собача кличка, а не прізвище сусіди, якому за суто українським звичаєм заздрить незичливий адресант–тубілець–остарбайтер.

З Німеччини цензура пропускала такі листівки, у відповідь йшли листівки-картинки, може, мальовані й нашим Гогою, з досить прозорим текстом:

Бажаю жить тобі щасливо,
Бажаю горя вік не знать,
Якнайскоріше повернутись на Україну
І там щасливо проживать...

«Бережіть дівчат, ховайте дівчат!» – попереджав наш кербуд, але, крім такої поради, нічим більше зарадити не міг. Адже списки мешканців були в нього на руках, і він відповідав за це перед прискіпливо контролюючою поліцією. Гога лицарськи обіцяв вивести Ніну, якщо вона потрапить в облаву, з підвалів біржі праці і таємними ходами-виходами випустити на волю. Але то тільки так говорилося. Для Ніни здобули посвідчення, що вона має доглядати мати-інваліда, а замість неї до Німеччини довелося їхати дяді Толі. Так він знову потрапив до концтабору. Дякувати, що відчепилися хоч від Ніни... Забігаючи наперед, скажемо, що йому пощастило повернутися додому в серпні 1945 року.

Від мовчазного дяді Толі довелося почути хіба що розповідь про аеродром. Щодня їх виводили з бараків і гнали на роботу край військового аеродрому. Коли вервечка німецьких, виснажених тяжкою працею і голодом «остарбайтерів» жалюгідним підтюпцем чимчикувала повз літаки, що прогрівали мотори, німець-конвоїр намагався підігнати людей якомога ближче: пружний потік повітря завалював бідолах на траву, а конвоїр від реготу мало не падав зі свого велосипеда.

З фотокартки, позначеної на звороті довгим рядком цифр, яку привіз дядя Толя, дивився він сам, але такий страшний, худючий, з глибоко запалими очима, що його ледве можна було впізнати...»

Із книги Юрія Шевельова «Я, мені, мене... (і довкруги). Спогади»

«...Коли десь траплялася акція червоного підпілля, німці відповідали на це репресіями проти цивільної людності, де жертвами були випадкові люди, зовсім до події не причетні. Пригадую, раз я йшов Театральним майданом, щоб завернути на Пушкінську в дорозі до «Просвіти». Випадково, досягши Пушкінської, я перейшов на другий бік. Тільки тоді я побачив, що це врятувало мені життя. З другого, західного боку вулиці німецькі салдати хапали всіх перехожих чоловіків і тут таки вішали на ліхтарях. За що це була відплата, я не знав, і, либонь, ті, схоплені, теж не знали. Зрештою, перше повішення я бачив таки в перший день приходу німців, коли Харків був ще в святковому настрої. Люди радісно прогулювалися Сумською вулицею, коли на будинку обкому партії вивели на балкон людину й повісили, почепивши на груди напис «Партизан».

Від 1942 року людей, особливо на базарах, хапали також на вивіз на працю до Німеччини. Я тоді, правда, вже мав посвідку, що працюю в Міській управі, і від університету, але

новітні людолови не завжди зважали на будь-які документи, бо треба їм було виконати наказ – знайти встановлену кількість осіб, що горіли бажанням працювати на шахтах і заводах Німеччини задля перемоги славного німецького війська...»

Із роману Докії Гуменної «Хрещатий яр»

«...Іхати до Німеччини? Чи може зголоситися на Херсонщину, на сільсько-господарські роботи? Оце й усі можливості, отой самий пшик із великих жадань. Звідки вийшов, туди й іди. Ні, нема нічого путнього в цім житті, якась мамалига.

Ковток повітря вже затруєний цими всіма думками. І цей, уже затруєний по дорозі, ковток весняного повітря недовгий. Удома її, як безробітню, чекає, мабуть, повістка. На комісію до біржі праці. Усім жінкам, що не мають дітей. В Києві пройшло спеціальне звільнення із праці і ці звільнені мусять зголоситися до біржі негайно.

А що, вже більше ніхто добровільно не зголошується? Нема черг бажачих? Щось таке на киян напало раптом, вже ніхто більше у Європу не хоче. Дуже скоро якось усі довідалися, що той перший транспорт добровольців мало не замерз у нетоплених товарняках. Другий транспорт українські партизани на Волині відбили і всі розбіглися. Що з тими, що доїхали? Дроти. Концтабір. Голод... Ну, а ще почали доходити листи. «Мамо, мені тут дуже добре, так, як у вересні місяці на Керосинній вулиці». Себто у відомому всьому Києву страшному таборі полонених. «Мені тут так, як було останніх п'ять років». Цей був на засланні. «Годують нас дуже добре, але якби були наші житні сухарі, то було б ще смачніше». Але посилати до рідних у Німеччину можна не більше, як двісті грамів, «Над головами дуже часто літають ворони й сідають на наш город». «Визволяйте, бо пропаду».

Щось воно не так! Та це ж не куди поїхали, в культурну Європу. Там – комфортабельний побут, чистота, всього подостатком, не так, як у нас було. Он, як розказують німці, то в них найгірше село краще, ніж наше місто. Просто, наші люди ліниві.

Але вже не допомагають і приманливі, поетичні заклики в газеті: «Їдьте до сонячної Німеччини. Там чекають вас культурні умови й гарна їжа». Заклики ці глумливо приличкують жалобу в місті. Беруть дітей від чотирнадцятих років і скоро братимуть від дев'яток. Хлопців уже від одинадцятих беруть. Матері їдуть з ними добровільно. Родини розбиваються, розгублюються. Вчора, наприклад, забрали чоловіка, сьогодні й жінці прийшла повістка. Хто їде, збуває все. Декого вертають, – вже в нього нічого нема. Кербуди щодня виготовляють списки ніде незайнятих. А це скоро всі мають іти на комісію, хто працює, хто ні. Якісь штампи ставитимуть у паспорттах...»

*Вшанування пам'яті жертв
акції «Вісла»*

«ЗА 20 РОКІВ СЛІДУ ВАШОГО НЕ БУДЕ»

Акція «Вісла» – військово-політична операція польської комуністичної влади, що стала інструментом етнічної чистки²⁹ та полягала у депортації всього українського населення з південно-східних регіонів Польщі (Лемківщина, Холмщина, Надсяння й Підляшшя) до її північно-західних земель (**інфографіка «Акція «Вісла» – злочин польського комуністичного режиму»**).

Мовою фактів

Вигнання нацистів із теренів Східної Європи в 1944–1945 роках супроводжувалося встановленням в цьому регіоні радянської влади чи комуністичних прокремлівських урядів. Місцеві комуністи відразу приступили до масштабних репресій з метою упокорення населення. Одним із інструментів, які вони використовували, стали масові депортації.

9 вересня 1944 року маріонеткові Комітет національного визволення Польщі й уряд УРСР уклали угоду про «взаємний обмін населенням»: українського – з території Польщі до УРСР і польського – з території України до Польщі.

На виконання цієї угоди у 1944–1946 роках із Польщі до УРСР було переміщено понад 480 тисяч етнічних українців. Використовували різні методи впливу на людей – від психологічного тиску (через пропагандистську агітацію, шантаж, залякування тощо) до фізичної сили із залученням війська.

Після закінчення терміну угоди на теренах Східної Польщі ще залишалося близько 150 тисяч українців. Радянська влада відмовилася приймати їх на терени УРСР. Тому виник задум переселяти українців углиб Польщі на малозаселені західні та північні її землі, які до завершення Другої світової належали до Німеччини.

Підготовка виселення почалася вже у другій половині 1946 року. В серпні Відомство інформації та пропаганди в Любліні повідомило, що «...загальна думка поляків із теренів [охоплених діями УПА] домагається виселення українського елементу повністю – чи в Радянський Союз, чи на Західні землі...» Восени повітові відділення інформації та пропаганди мали скласти максимально вичерпні списки українських сімей, які залишилися після переселення, розпочатого 1944 року, або вже встигли самовільно повернутися з УРСР, працівників повітових відділень безпеки українського походження.

29

Етнічна чистка – політика, спрямована на усунення насильницькими методами з визначених територій представників «небажаних» етнічних груп.

«[У 1944–1946 роках] багато одиниць і навіть родин сховалося у лісах або прикордонних місцевостях на території Чехословаччини і потім прямісінько (через кордон) повернулись до своїх осель, стаючи базою для банд УПА та небезпечною для нас на майбутнє. У зв'язку з тим, що Радянський Союз вже не приймає назад цих родин, необхідно навесні дійсно провести енергійну акцію переселення цих людей окремими родинами в розпорошенні по цілих землях, де вони швидко асимілюються».

Зі звіту заступника начальника Генерального Штабу Стефана Моссора голові Державної комісії безпеки, міністрові національної оборони Міхалу Ролі-Жимерському

28 березня 1947 року українські повстанці із лісової засідки вбили віце-міністра оборони Польщі Кароля Сверчевського. Ця подія була використана як привід для початку депортації. Наступного дня зібралося Політбюро Центрального комітету Польської робітничої партії. *«Переселення українців є наслідком вбивства популярного генерала сотнею «Хріна» і здійснюється в ім'я боротьби з українськими збройними силами...»* – зазначалося в рішенні про негайне переселення «української людности» на західні та північні землі Польщі.

Спочатку план називався «спеціальною операцією «Схід» і включав одночасне проведення депортації та бойових дій проти УПА. Згодом його перейменовано на «Вісла». Для практичної реалізації створили спеціальну оперативну групу «Вісла», у склад якої входило близько 21 тисячі військових.

Комуністична влада намагалася виправдати проведення цієї акції, представляючи її виключно як антиповстанську операцію. Цією тезою досі послуговуються деякі польські історики та політики. Насправді ж головною метою було цілковите виселення українського населення, а не лише ліквідація відділів УПА. Оскільки, по-перше, на той момент чисельність українського підпілля складала близько 2 тисяч осіб, що в 10 разів менше за кількість військових ОГ «Вісла», по-друге, війська оперативної групи прив'язувалися саме до населених пунктів, а не до повстанських відділів, отже головною мішенню операції було саме цивільне населення. У планах із підготовки операції вказувалося, що її метою є «остаточне вирішення української проблеми в Польщі».

1947 р. квітня 16, Варшава.

Проект організації операції «Схід», підготовлений

Міністерством Національної Оборони та Міністерством Громадської Безпеки

Державна комісія безпеки Варшава, ... 1947 р.

Цілком таємно

Прим. № ...

Проект

організації спеціальної операції „Схід»

I. Завдання:

Остаточне вирішення української проблеми у Польщі.

З цією метою:

а) В порозумінні з Державним репатріаційним управлінням провести евакуацію всіх осіб української національності з південної та східної прикордонної смуги на північно-західні землі, розселяючи їх там [за принципом] якомога більшої розпорошеності.

б) Евакуацією будуть охоплені всі групи української національності з лемками включно, а також мішані польсько-українські сім'ї.

в) В районі головного розсадника банд, на південно-східному виступі держави (район Сянока), має бути проведена повна евакуація, якою буде охоплене також польське цивільне населення, без огляду на професійну, соціальну чи партійну приналежність. Цей район буде у майбутньому заселений військовими колоністами.

г) З огляду на необхідність проведення посівних робіт новими осадниками в районах нового поселення, евакуаційна акція має бути проведена в максимально короткий строк (якщо, це буде можливо, протягом 4-х тижнів).

г) Одночасно з акцією виселення має бути проведена акція активної ліквідації банд УПА, які повинні бути безпощадно знищені після завершення евакуації.

Щоб не повторити помилок депортацій 1944–1946 років, коли українці поверталися додому через чехословацький кордон, до урядів СРСР і Чехословаччини були вислані ноти з проханням закрити на період акції кордони з Польщею. Ймовірно, що рішення про початок приймалося за участі керівництва СРСР чи принаймні узгоджувалося з ним.

До кінця квітня 1947 року східну територію Польщі було поділено на райони. Туди спрямовано військових ОГ «Вісла» з розрахунку від 20 до 50 солдатів на одне село. Окрім цього, 13 602 вояків чехословацької армії заблокували кордон, а 17 літаків-розвідників контролювали у прикордонній смузі ліси та гори. Родини українців поділили на три категорії: «А» – хто навмисно ухилився від виселення у 1944–1946 роках; «В» – сім'ї із військовослужбовцями; «С» – усі інші. На підтримку політики «асимілятивного розпорошення» видано додаткову інструкцію про заборону розміщення в одному селі більше однієї родини з категорії «А» або «В» та до п'яти родин категорії «С». Сім'ї одразу трьох категорій не могли бути разом. У випадку, коли забракне індивідуальних господарств, то дозволялося доселяти до польських колоністів у фільварках.

24 квітня 1947 року Президія Ради Міністрів Польщі прийняла ухвалу в справі акції «Вісла». О 4-й годині 28 квітня оперативна група приступила до виконання. Діяли за такою схемою: на світанку військові щільним кільцем оточували села і наказували мешканцям «зі списку» готуватися в дорогу. Тим часом солдати проводили обшуки в хатах, господарських приміщеннях і дворах, а то й підпалювали дім і обійстя. Щоб спакувати майно, давалося 2 години (інколи 15–20 хвилин). Забирати дозволяли особисті речі, харчі, худобу, запаси збіжжя та картоплі. Через поспіх і брак транспорту переселенням вдавалося «вхопити» тільки найнеобхідніше. Нерідко встановлювали обмеження щодо ваги багажу – до 25 кілограмів на особу. Після завантаження майна колона людей під збройним наглядом вирушала до збірного пункту. Такі «марші» подекуди тривали понад 20 годин. На одному пункті збиралися люди із кількох місцевостей і очікували на перевезення до завантажувальної залізничної станції. Пункти були переповнені. Інколи переселенцям вдавалося втекти звідти і повернутися до своїх домівок.

На завантажувальних станціях, що охоронялися військовими, українців розміщували у товарняках. За нормами, в одному вагоні мали перевозити дві родини. Однак реалії були іншими. Наприклад, в Сяноці в 31 вагоні розмістили, крім 897 людей, ще 24 коня, 120 корів, 45 кіз, 7 телят і 2 лошат. Поїзди прямували до пунктів переадресації – в Катовіце, Освенцимі й Любліні, а звідти вже до розподільних пунктів у Щецині, Ольштині, Вроцлаві та Познані. Цю відстань долали в середньому за тиждень, іноді – протягом 20–30 днів через часті зупинки, плутанину зі списками або великі затори на станціях, коли замість 6 ешелонів прибувало від 15 до 20.

На пунктах переадресації теж доводилося чекати, бувало і по 20 днів, поки відправлять до залізничних станцій у відповідних повітах. Звідти прибулих розвозили по селах, що також відбувалося не відразу. Відомий випадок, коли 22 утриманців будинку для людей похилого віку прибули в повіт 19 червня 1947 року, а в село потрапили в січні 1948 року.

На «нових» місцях переселенцям діставалися залишені, часто понівечені колишніми власниками-німцями господарства. Українців було позбавлено церкви, школи й інших можливостей розвивати власне суспільно-культурне життя. Польська влада переслідувала навіть найменші прояви побутового культивування українських національно-культурних традицій.

Акція нерідко супроводжувалася насиллям: українські домівки спалювали, старовинні церкви руйнували, представників інтелігенції та селянства за підозрою у сприянні УПА ув'язнювали у концтаборі в Явожні Краківського воєводства, створеного спеціально для «підозрілих» українців на території колишнього гітлерівського концтабору «Аушвіц – Бір-кенау».

29 липня 1947 року ОГ «Вісла» припинила діяльність, передавши повноваження оперативній групі Краківської округи. Депортаційна акція тривала три місяці. Унаслідок цих подій польська комуністична влада позбулася українського населення у південно-східних воєводствах країни, розкидавши західною й північною Польщею 140 575 українців і поля-

ків, які були у шлюбі з українцями (близько 14 тисяч). Було заарештовано й засуджено 315 осіб, із яких розстріляно – 173. До кінця 1947 року спіймали й вивезли ще понад 10 тисяч осіб. Щоб повністю унеможливити повернення українців на рідні землі, їм заборонили змінювати місце проживання.

Улітку 1947 року командування УПА на Закерзонні переконалося у безперспективності боротьби і віддало наказ вирушити в пропагандистські рейди до Західної Європи або пробиватися на територію УРСР.

27 серпня 1949 року в Польщі урядовим декретом переселенців позбавили прав на колишні господарства та залишене майно. У середині 1950-х Польща на політичному рівні вперше висловили негативне ставлення до методів проведення акції, але не до самої операції. У 1956 році переселенці отримали можливість за попереднім дозволом змінювати місце проживання.

3 серпня 1990 року Сенат Польської Республіки засудив акцію «Вісла».

У лютому 2007 року Президент Польщі Лех Качинський і Президент України Віктор Ющенко в спільній заяві засудили акцію «Вісла». 5 квітня 2007 року Віктор Ющенко підписав Указ № 274 «Про заходи до 60-х роковин операції «Вісла», де примусове переселення етнічних українців названо страшними подіями в історії України.

МОВОЮ ЧИСЕЛ

Три етапи акції «Вісла»:

- 28 квітня – кінець травня – депортовано українців із Сяноцького, Ліського, Перемишльського, Ясельського, Кросненського, Горлицького, Бжозувського і частково Любачівського повітів;
- червень – «зачистка» Любачівського, Ярославського і Томашув-Любельського, Горлицького, Новосонцького і Новотарзького повітів;
- жовтень – виловлювання українців, які втікали під час перевезень або самостійно поверталися на попереднє місце проживання, відхід загонів УПА із Закерзоння.

19500 квадратних кілометрів охоплювала територія, з якої були виселені українці.

137–150 тисяч українців і членів змішаних сімей переміщено із **22 повітів**, що входили до складу **3** воєводств, і розселено у **71** повіті **9** північно-західних воєводств.

357 бойових акцій провела оперативна група «Вісла» з квітня до липня 1947 року. Ліквідовано **1509 повстанців**, знищено **1178 бункерів і криївок**, заарештовано майже **2800 осіб** із цивільної мережі ОУН і УПА у Закерзонні.

3936 осіб, підозрюваних у співпраці з УПА, було ув'язнено в концтаборі Явожно. З них: **823** жінки, **27** священників. Внаслідок катувань загинуло близько **200** бранців.

Не ближче **50** кілометрів від сухопутного, **30** кілометрів – від морського кордонів, **30** кілометрів від воєводських міст – такими були межі територій, де дозволили селитися українцям.

Чотири хвили масових переселень пережили українці Західної України та південно-східних регіонів Польщі у повоєнні роки:

I. 1944–1946 роки – вивезення за угодою між УРСР і Польським комітетом національного визволення про «обмін населенням» **482** тисяч українців із території сучасної Польщі до західних і південно-східних областей України на місця, звільнені після депортацій німецьких, татарських, грецьких, болгарських і єврейських родин.

II. Операція «Вісла».

III. Операція «Захід» (жовтень 1947 року) – масова депортація населення Західної України до Сибіру. Постраждало **26 332** родини (**77 291** особа).

IV. Примусове переміщення **9125** українців із Польщі вглиб УРСР унаслідок «вирівнювання» в 1951 році державного кордону між СРСР і РП. Усього з батьківщиною (Дрогобицька область) попрощалися всі мешканці **42** сіл і містечка Нижні Устрики.

Понад 700 тисяч українців стали жертвами цих переселенсько-депортаційних акцій.

Мовою потерпілих

«Ляхаву виселяли першу на всю околицю. Завезли нас на польське село Ліщавка, де тримали цілий тиждень під сторожею війська... А поляки мали час арештувати підозрілих, між іншим і мене. У паперах вписали нам співпрацю з УПА, щоб знали ті, що нас везуть, що з нами далі робити. Заладували нас усіх по п'ять родин на одну військову машину й завезли на станцію до Залужа... Вранці 2 травня заладували нас у худоб'ячі вагони... До вагонів підбігали поляки, кричали до жовнірів, щоб вивезли нас у якусь пропасть раз назавжди, кидали каміння...

Доїхали до Освенцима, де транспорт мав перевірку. Наш поручник був настільки людський, що якимось чином дав нас на перевірку, з якої забирали людей до табору в Явожні. На заході, у Свідвіні, були ми 8 травня...

Тільки трохи мужчин з нашого села отримало господарства, але в таких місцях, звідки далеко було до людей і до поїзду. Я з родиною попала до села Б'ялий Здруй, до так званої земельної нерухомості... Крім нас, були там ще три наші родини, а решта – німці, яких поляки примушували до невідільної праці. Ми пішли до такої самої праці по двох днях...

По моїм селі Ляхаві залишився тільки спомин. Минуло кілька літ від виселення й поляки засадили на наших полях ліс, щоб не залишилося ні сліду від «бандеровської столиці». Наші люди їздять до свого села-лісу й шукають старих стежок та каменів по рідних хатах».

**Зі спогадів Йосифи Зарічної-Жаркіх,
уродженки села Ляхавого Сяніцького повіту**

«17-го червня злочасного 1947 до нас приїхало польське військо. І наказали, щоб у кілька годин усі були спаковані й покинули село...

Ніхто не знав куди і на зустріч якій долі. Батько усе робив мовчки. Він був білий, як стіна. По маминім обличчі весь час текли сльози...

Наш збірний пункт був у гміні Довгобичів. Звідти нас забрали вантажними та військовими автомашинами до залізничної станції Вербоковичі. Біля цієї станції було десь півморга загородженого дротом поля. І туди нас скидали. Плач стояв над полем під небеса...

Після кількох важких та довгих днів побуту під голим небом нас почали вантажити до товарних брудних вагонів. Наше невеличке село поділено на два воєводства – Ольштинське і Щецинське. Дорога була довга й неймовірно важка – без їжі, без води, у спеці й тривозі, що нас там жде?.. І так у брудних вагонах, разом з худобою, їхали нещасні жінки, старці і діти. Бо чоловіків у середньому віці майже не було. Ними були забиті тюрми Люблін і Ряшева, Явожно, сибірські лагрі...»

**Згадує Євгенія Іваник,
уродженка села Гонятина Грубешівського
повіту**

«Пізно ввечері дійшли ми до Лішави. Сиділи там на луках два тижні під військовою сторожею... Нарешті вивезено всіх до Залужа, куди звозили вже людей з цілої околиці. Зробилося там страшне людське муравлище, кожен старався якимось чином здобути харчі, не втрапити корови, уникнути арешту, утриматися цілою родиною. Усі були нервові і непевні, не мали де схритися, були під голим небом, огорожені колючим дротом. На хворих і старих не звертали вже уваги. Не можна запалити вогню, щоб зварити їсти, не вільно вийти за огорожу, нема де справити потреби, ні одного лікаря чи санітара. Ввесь санітаріят – наші Сян, до його берегу був доступ».

**З розповіді пана Нісевича,
уродженця села Добра Ярославського
повіту**

«Наприкінці червня або в перших днях липня 1947 року село відвідав представник Центрального комітету Польської робітничої партії, холмщак, бувший член Президії Союзу

польських патріотів у Радянському Союзі Іван Труш. На сільських зборах він поінформував, що усі українці з Холмщини та півдня Польщі будуть переселені на відзискані західні землі. Акція ця охопить, на жаль, також усіх тих, які були активно заангажовані в процесі будівництва Народної Польщі, служили в Червоній армії або чії діти є працівниками різних державних установ. З огляду на доляльне ставлення до Народної Польщі, запропонував вибрати воєвідство майбутнього поселення і добровільно виїхати. Пропозиції не прийнято, і по кількох виїздах сільського активу до Холма, Люблина та Варшави, все закінчилось 7 липня 1947 року, коли у село приїхали представники органів безпеки та Польського війська.

...Протягом трьох годин односельчани зібрали вдруге у своєму житті необхідне майно. Під військовим конвоєм мешканці села з батьками працівників міліції, повернутими з фронту червоноармійцями, також з родин, які вже жили в Україні (за винятком в'язня концтаборів у Німеччині Йосипа Веремі) коло 20-ї години опинились на станції у Холмі, який привітав їх дощем. За згодою командира військової частини мій дід Іван Колянчук ...залишився у своїй хаті. Його опікуном став братанок Юзеф Колянчук – римо-католик, який повернувся з примусових робіт у Німеччині і з відсутності власної хати охоче прийняв цю пропозицію. Односельці, залишаючи село і дозрілі лани збіжжя, годі оцінити, скільки сліз вилили на 25-кілометровому відтинку піщаної дороги, якою майже 30 років виносили і вивозили свої продукти на ринок до Холма, щоб повернути життя селу, спаленому у 1915 році. А все це треба було залишити, не знати за які провини... По дводенному кочуванні у Холмі разом з селянами з недалекого Березова завантажено нас у товарні вагони разом з худобою і розпочали ми 5-денну подорож у напрямку Ольштина з рядом непередбачених переживань – голод, брак води, корму для тварин, обсіпування порошком ДДТ від вшастиці. В пам'яті залишився епізод з-під Малкині, де з дозволу і за зібрану суму грошей конвой дозволив зупинити поїзд, щоб протягом кільканадцяти хвилин зникло кількості копичь сіна тамтешніх рільників, які озброєні косами, вилами не встигли протидіяти. Так 15 липня 1947-го знайшлися ми на рампі станції повітового міста Пасленк. Ще деякі сім'ї кочували на привокзальних пасовиськах, як прибуло наступних 8 родин. Після перших поселень до зруйнованих будинків у майже 30 селах, почалась мандрівка на влаштування життя.

Моя родина, після тижневого життя під голим небом в селі Лесіска, заходами батька, переїхала до гмінного села Домброва (згодом Добри), де солтис Юзеф Окапа, за дрібний сувенір і аргумент, що є нас дві сім'ї (ми і Петро Шимчук із сином, вояком Червоної армії), маємо по два коні і дві корови і поможемо йому у веденні десь близько 20-гектарного господарства, ...поселив нас у маленькій дерев'яній двокімнатній хатині з XIX століття... Порядком у житті стали корови, за продане молоко від яких у місцевій молочарні можна було придбати інші продукти».

**Спогади Олександра Колянчука,
депортованого із батьками у 15-річному
віці із Перемишля до Ольштинського
воєводства**

«У травні – червні 1947 року до нас доходили чутки, що виселяють українців і кудись вивозять. У Березному залишилось близько 50-ти українських сімей. Багато старших віком пам'ятали евакуацію вглиб Росії. ...Був липень, люди почали готуватись до зливи. Озимина вже дозрівала, а в сусідньому селі стояли копичі жита. Другий вівторок місяця видався торговим днем і мама поїхала до Холма, батько займався господарством, а я доглядав молодшого брата. Десь о 12-ій годині в селі знявся галас. Приїхало військо, оточило село, розставило кулемети, солдати брутально поводитися з людьми. Староста Костюк разом з капітаном ходили від будинку до будинку, наказуючи залишити їх протягом двох годин і зібратися на сільському майдані... Люди почали збиратися, адже список був готовий ще з 1945 року, з часу виселення українців до УРСР...

Вранці подали підводи, і люди почали вантажити їх тим, що взяли із собою. Не вивозили тих, хто служив у польській або в Червоній армії, польські і змішані родини. Частину своїх речей ми лишили родичам. З живого інвентаря забрали дві курки, свиню, корову і коня.

Коли усі вирушили до Холма, тато останній раз дивився в сторону села: в його очах були сльози. У Холмі нас зібрали на площі, оточений колючим дротом. Не пам'ятаю, скільки днів ми ночували просто неба, тато зробив нам схованки, де я спав разом з братом. Якось зранку подали потяг, ми почали вантажитись до товарних вагонів...

У нашому вагоні їхало чотири родини: Чернецьких – дві особи, дядька Олексія – троє, тітки Ганни – троє, Йосипа Зорука – чотири особи, усього – 12 осіб. Було досить тісно, бо кожен віз свій скромний скарб. Довго стояли на станціях, нас затримували... Через кілька годин доїхали до Люблина. Тут теж тримали, бо конвоїри щось з'ясовували. Пізніше проїхали Любартів, Парців, Остроленку, Седльце, в'їхали на терени Прусії. Пасажири цього незвичайного потягу обрали комітет, завданням якого було домовлятися з машиністами, щоб зупинялися у відповідних місцях, аби накосити трави для худоби. Оскільки машиністи часто мінялися, члени комітету для них часто збирали «податки». Пригадую такий випадок. Недалеко Нарви біля колії стояли копиці сіна. Потяг затримався, люди хотіли взяти трохи сіна. Місцеві побачили і почали кричати, але паровоз дав сигнал і потяг рушив... Почалися крадіжки, в яких замішані були залізничники. Переважно крали дрібну птицю, а якщо хотіли вкрати свиню. Відтоді худобу охороняли по чергово до кінця дороги. В Щецині поїзд зупинився надовго. Перший раз за тиждень дали людям поїсти теплого супу. Нарешті доїхали до Пасленка. Хтось з речами поїхав автомобілем, а хтось – підводами. Ми також сіли на підводи. Весь час нас охороняло озброєне військо. Люди не знали, куди їх везуть, ...один офіцер з конвоюючих сказав: «За 20 років сліду вашого не буде».

Розвезли нас по усьому повіту до таких місцевостей, як Єльонки, Рихлики, Сковронки, Воля Млинарська, Вільчати, а також Добрий. Найбільше «березенців» осіли в Доброму...

Дали нам маленьку кімнату (3 на 4 м) для чотирьох родин. Страви дружини готували на подвір'ї, чоловіки ходили спати на сіно. Говорили про нас якнайгірше: мовляв, прибули злодії і бандити, які мордували поляків (на наших землях було якраз навпаки)».

**Зі слів Антона Стеця, якого разом
із родиною у 8 років вивезено із села
Бережного Холмського повіту до Доброго**

«Поїзд поїхав у невідомому напрямку. Я думав, що везуть нас на західні землі, бо знав про переселення.

А нас везли до Явожна.

Було нас 75 людей. Після розпізнання декого взяли набік, а решту – до лазні. Там ми мліли, бо раз давали холодну, а потім гарячу воду. Яке там було биття, коли ми з неї виходили – страх!.. По дорозі до бараку також били... В Явожні просто мстилися над нами. Припиняли національну гідність...

Наприклад, о четвертій вранці робили вставання. А підлога була чорна від вугілля. Як наказали знову лягти, підходили і питали, чому підлови чорні. Тоді був наказ лягти на черево, а вони били по 20 разів нагаями по ногах...

Були ми порозділювані. Учителі, священики, лікарі, узагалі інтелігенція – окремо, а прості люди – окремо. Контактувати з бараками, де сиділи інтелігенти – не можна.

Утекти з табору ніхто не пробував. Це, зрештою, було не можливе. Утекти, не торкнувшись електричних дротів, не можна. За дротами був ще високий мур. Залишалася втеча до неба... Нічого за муром ми не бачили. Табір був віддалений від самого Явожна...»

Спогад Ярослава Війтіва («Корчака»)

Мовою Інтернет-джерел

1. Акція «Вісла». Відзначення 50-річчя депортації українського населення з Лемківщини, Бойківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя // Торонто, 1996-97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10839/file.pdf>

2. В'ятрович В. Український визвольний рух на Закерзонні в 1944–1947 роках / В. В'ятрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/>

handle/123456789/65421/09-Vyatrovych.pdf?sequence=1 <http://www.memory.gov.ua/historyday/28-kvitnya>

3. В'ятрович В. Хто запустив «Віслу», або «остаточне вирішення української проблеми в Польщі» / В. В'ятрович // ТСН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://tsn.ua/analitika/hto-zapustiv-vislu-abo-ostatochne-virishennya-ukrayinskoji-problemi-v-polschi.html>

4. Гаврилюк Ю. Акція «Вісла» – останній акт українсько-польської трагедії / Ю. Гаврилюк // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/19/25892/>

5. Дашкевич Я. Акція «Вісла» – Важкі питання / Я. Дашкевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40866/03-Dashkevich.pdf?sequence=1>

6. Документальний фільм «Вічний поклик серця» / Івано-Франківська телестудія «Галичина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.youtube.com/watch?v=UhG2uNJdQ4Q&feature=channel_video_title

7. Документальний фільм «Вогонь і зброя» / Мирослав Іваник // DocuFilm – 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=QuIt0hX2b6U>

8. Документальний фільм «Двері Лемківщини» / FUNDACJA «LOS Y NIEZAPOMNIANE» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=oQzIqRt3XvQ>

9. Документальний фільм «Остання поїздка додому» / Роман Крик // Фундація «Живи долі» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=eE4xNy2u-EI>

10. Кабачій Р. Родом із Закерзоння / Кабачій Р. // Український тиждень – Режим доступу [Електронний ресурс] : <http://tyzhden.ua/Publication/3681>

11. Ліпкан А. Г. Операція «Вісла»: переселення чи депортація? / Ліпкан А.Г. // «Воєнна історія». – № 1, 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://warhistory.ukrlife.org/1_03_9.htm

12. Місило Є. Акція «Вісла»: документи / Є. Місило // Львів – Нью-Йорк, 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13402/file.pdf>

13. Колекція документів про акцію «Вісла» із фондів Галузевого державного архіву СБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://avr.org.ua/index.php/ROZDILY_RES?idUpCat=1188

14. Польща та Україна в тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Том 5. Акція «Вісла», 1947 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=136231>

15. 1947. Акція «Вісла» – апогей депортаційних операцій 1940–50-х років / Виставка за документами ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, ГДА СБУ та документального видання із серії «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках XX ст. Невідомі документи з архівів спецслужб» – Т. 5: Акція «ВІСЛА». 1947 – Варшава, Київ, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/VISLA/>

ЮВІЛЕЇ ВИДАТНИХ УКРАЇНЦІВ

*Портрет Івана Франка із циклу
«Обрані часом».
Автор – Володимир Слєпченко. 2012 рік*

*До 160-річчя Івана Франка
(27 серпня 1856 – 28 травня 1916)*

«НАМ ПОРА ДЛЯ УКРАЇНИ ЖИТЬ!»

27 серпня 1856 року в селі Нагуєвичі на Львівщині народився Іван Якович Франко – видатний український письменник, поет, драматург, публіцист,

видавець, філософ, соціолог, політолог, історик, економіст, громадський і політичний діяч. Знакова постать української та світової культури. Справжній титан праці, який жив і творив в ім'я свого бездержавного – тоді – народу. Щиро вірив у неминучість національного відродження, в те, що українці будуть господарями у «своїй хаті» і на «своєм полі», «у народів вілних колі».

У батьківській кузні пройшов народну школу, від матері успадкував душевність і тепло, любов до народної пісні. Самотужки здобував освіту, бо в 9 років втратив батька, в 16 – матір. Уже в гімназії виділявся феноменальною пам'яттю.

У 1875 році став студентом філософського факультету Львівського університету. В університетські роки відбулося політичне і громадянське самовизначення Франка. Долучався до організації студентських гуртків, співпрацював із часописами, зокрема, «Друг», де від 1874 року почав друкувати вірші, оповідання, переклади. Навчання було перерване арештом у 1877 році за обвинуваченням у приналежності до таємної соціалістичної організації.

Друкована спадщина налічує 50 томів. І це лише третина написаного. Його доробок українською, німецькою, польською, російською, болгарською мовами, за приблизними оцінками, кілька тисяч творів.

Лірика Франка – вірші особистого (збірки «З вершин і низин» (1887), «Зів'яле листя» (1896), «Мій Ізмарагд» (1898), «Із днів журби» (1900)) та суспільно-політичного звучання («Каменярі» (1878), «Вічний революціонер» (1880), «Не пора, не пора...» (1880)). Однак із найбільшою силою поетичний талант розкрився у великих поемах, таких як «Панські жарти» (1887), «Смерть Каїна» (1889), «Іван Вишенський» (1900) та інших. Вершиною творчості стала поема «Мойсей» (1905), де за допомогою біблійного сюжету алегорично зображено піднесення українського народу на боротьбу за незалежність.

У 1915 році було розпочато процес висунення Франка на здобуття Нобелівської премії в галузі літератури. Проте до участі в конкурсі не дожив.

Письменницьку діяльність поєднував із науковою. Українські та зарубіжні часописи рясніли численними статтями, оглядами, нарисами з фольклористики, етнології, історії, філософії, літературної критики, соціології, економіки. У 1893 році захистив у Відні докторську дисертацію з філософії.

Вагомою була громадсько-політична діяльність Івана Франка. Студентом захоплювався ідеями соціалізму. Уявляв соціалістичне суспільство як самоврядну демократію – співдружність людей праці, засновану на господарській рівності, повній громадянській і політичній свободі, несумісній із державою. Однак не відкидав парламентаризм (представницьку демократію). Головною опорою такого суспільства мали стати загальнолюдські, а не класові цінності.

Із часом через світоглядний перелом змінив погляди на вчення Карла Маркса. Вважав їх хибними, трактував як «формальну релігію, основу на догмах ненависті та класової боротьби». Втім, статті із критичним ставленням до антигуманних ідей «Комуністичного маніфесту» Маркса й Енгельса за радянських часів приховувалися.

Довгі роки співпрацював із Михайлом Драгомановим. Переписка із авторитетним, але неблагонадійним для австрійської влади київським професором стала причиною першого арешту.

У 1894 році розпочалося знайомство із Михайлом Грушевським і співробітництво у Науковому товаристві імені Тараса Шевченка. Завдяки цим двом діячам воно перетворилося на першу українську академію наук.

Співзасновник Русько-української радикальної партії (1890), її перший голова (до 1898) та ідеолог. Партійна програма-мінімум ставила за мету створення Галицької автономної області, програма-максимум – соборну Україну, яка б об'єднала всіх українців. Пізніше долучився до заснування Національно-демократичної партії (1899). Співпрацював з нею до 1904 року, після чого полишив активне політичне життя.

В останні роки багато хворів. Однак, відчуваючи обмеженість відведеного долею часу, працював ще інтенсивніше.

«Сильна, уперта натура, яка цілою вийшла з життєвського бою, – писав про нього Михайло Коцюбинський. – В своїй убогій хаті сидів він за столом босий і плів рибацькі сіті, як бідний апостол. Плів сіті й писав поему «Мойсей». Не знаю, чи попалася риба у його сіті, але душу мою він полонив своєю поемою».

Ще за життя здобув титули «галицького Шевченка», «великого Каменяря» й «українського Мойсея».

Він лише рік не дожив до Української революції 1917–1921 років, у ході якої 22 січня 1918 року було проголошено незалежність Української Народної Республіки.

15 фактів про Івана Франка, які варто знати

1. Відзначався колосальною працездатністю. За 40 років активної творчості кожних два дні виходив новий твір письменника (вірш, новела, повість, роман, монографія тощо). Щороку видавав по 5–6 книжок.

2. Став першим професійним українським письменником, який заробляв на життя літературною працею.

3. У гімназії сидів на останній парті, але міг майже дослівно переказати розповіді вчителів на заняттях. У п'ятому класі під час уроків, які вважав нецікавими, читав Шекспіра в німецькому перекладі.

4. В гімназійні роки, залишившись без батьків, заробляв на життя репетиторством. Із тих коштів зібрав величезну на той час бібліотеку – понад 500 томів.

5. Чотири рази його ув'язнювала австрійська влада (у 1877, 1880, 1889 і 1892 роках).

6. Володів 14 мовами. Поет, прозаїк, фольклорист, перекладач, публіцист, філософ, економіст, політик, громадський діяч. Сучасники називали його «академією в одній особі».

7. Писав твори не лише українською, а й польською, німецькою, іншими мовами. Перекладав на українську, в тому числі з давньої вавилонської, давньоіндійської, давньоарабської, давньогрецької, східних.

Перекладав також на німецьку українські народні пісні, допомагав Михайлу Грушевському з німецьким перекладом «Історії України–Руси».

8. Співзасновник першої української політичної партії – Русько-українська радикальна партія – та перший її голова, автор програми.

9. Закликав населення Галичини називати себе українцями, а не русинами. «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими, а українцями без офіційних кордонів...», – писав він у листі до молоді в 1905 році.

10. Одним із перших спрогнозував крах ідеології марксизму, а соціалістичну державу назвав тюрмою: «Люди виростили б і жили би в такій залежності, під таким доглядом

держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала би величезною народною тюрмою».

11. Радянський режим називав його атеїстом. А він залишався глибоко віруючою людиною. Виріс у побожній родині, досліджував Святе Письмо, товаришував із галицькими священиками, мав приязні стосунки з митрополитом Андреем Шептицьким.

12. Його переклад біблійної «Книги Буття» досі залишається найбільш точним перекладом цієї частини Біблії українською мовою.

13. Ледей не запізнився на власне весілля з Ольгою Хоружинською. У кабінеті батька нареченої знайшов стару книжку і переписував із неї рідкісного вірша.

14. Останні сім років писав лівою рукою, бо права була паралізована. Систематизувати й упорядковувати матеріали йому допомагав син Андрій.

Двоє синів Івана Франка (Петро і Тарас) вступили до складу легіону Українських січових стрільців.

15. Помер 28 травня 1916 року на чужих руках – сини були у війську, дочка в Києві, дружина в лікарні. Через бідність і нестачу грошей ховали в чужій вишиваній сорочці, в «позиченій» ямі на шість домовин. В окремій могилі перепоховали Івана Франка тільки через 10 років.

Найвідоміші цитати із творів Івана Франка

«Нам пора для України жить!»
«Лупайте сю скалу!»
«Треба твердо в бою нам стояти...»
«Так, се Україна, свободна, нова!»
«Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам – в серце кривди влучать...»
«Ми дальший крок підем робити сміло...»
«Сійте в головах думи вольнії...»
«Лиш розум і труд у пригоді стає»
«Хто правду лама, з тим ти сміло борись»

Корисні Інтернет-посилання

1. Енциклопедія життя і творчості Івана Франка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.i-franko.name>

2. Гніт подружжя без любови деморалізує і до крихти руйнує жінчину. Іван Франко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_gnit-podruzzhya-bez-lyubovi-demoralizuye-i-do-krihti-rujnuye-zhenschinu-ivan-franko/384329

3. Громовенко Л. Іван Франко (1856–1916): письменник, критик, перекладач, публіцист, політик, учений / Л. Громовенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.abc-people.com/data/franko/dat1.htm>

4. Жулинський М. Іван Франко – речник культурного націоналізму ДЕРЖАВНІСТЬ / М. Жулинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2013/3/zhul.html>

5. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Я. Грицак [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.i-franko.name>.

*Портрет Михайла Грушевського
із циклу «Обрані часом».
Автор – Володимир Слєпченко.
2016 рік*

**До 150-річчя Михайла
Грушевського**
(29 вересня 1866 – 24 листопада 1934)

ЛІТОПИСЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

29 вересня 2016 року виповнилося 150 років від дня народження видатного історика України, політичного та державного діяча, голови Української

Центральної Ради Михайла Грушевського. Відповідно до Указу Президента від 9 лютого 2015 року № 63 «Про відзначення 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського» у вересні 2016 року проводилися Дні Михайла Грушевського в Україні. Їх мета – вшанування й утвердження традицій боротьби за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України, засвідчення вдячності усім творцям і захисникам Української держави, виявлення поваги до унікального наукового доробку Михайла Сергійовича.

Вивчення життя та діяльності Михайла Сергійовича в загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладах є вагомим елементом історичної освіти, чинником формування національної ідентичності, патріотизму, громадянської позиції, морально-етичних пріоритетів дітей і молоді³⁰.

Змістове наповнення уроків і тематичних заходів, присвячених видатному діячеві, повинно представити його як історичну постать, що відіграла важливу роль у проголошенні незалежності України та становленні національної ідеї.

Мета заходів, присвячених 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського:

– *пізнавальна*: актуалізувати інформацію про життєвий шлях Михайла Грушевського з акцентами на його державотворчій, політичній, громадській, науковій діяльності та ролі для розбудови української держави і науки;

– *практична*: сформувати й розвинути інформаційні, хронологічні, творчі, мовленнєві, аксіологічні й інтерактивні вміння, навички самоорганізації, критичного мислення, сприяти усвідомленню учнями значущості історичної, наукової, просвітницької спадщини Михайла Грушевського в контексті історії України кінця XIX–XX століття;

– *виховна*: сприяти становленню громадянської, соціально активної позиції, патріотизму, розумінню ролі та місця конкретної особистості в історії народу і держави, відродженню та збереженню пам'яті про борців за незалежність України.

Форми і методи проведення заходів

До 150-річчя Михайла Грушевського можуть бути організовані різноманітні навчально-виховні заходи, в тому числі й позашкільні. Наприклад, історичні читання, бінарні уроки,

круглі столи, фестивалі презентацій, усні журнали, дискусійні майданчики, турніри знавців творчості Грушевського, лабораторії державності, уроки-інтерв'ю, віртуальні подорожі місцями Наукового товариства імені Тараса Шевченка, моделювання рольової ситуації та ситуації вибору в умовах Української революції 1917–1921 років тощо.

Історико-біографічна довідка може бути використана на уроках історії України в 10 класі під час вивчення теми «Українська державність у 1917–1921 роках».

Історико-біографічна довідка

Михайло Сергійович Грушевський – видатний історик, визначний державний і громадсько-політичний діяч, літературознавець, письменник, публіцист, організатор української науки, академік Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН) і Академії наук СРСР.

Народився в місті Холмі (нині Хелм, Польща) в сім'ї вчителя гімназії, організатора народної освіти, автора «Первой учебной книги церковно-славянського языка». Рід батька походив від козаків Грушів, рід матері – від греко-католицьких священників Опуцкевичів.

Закінчив 1-шу Тифліську гімназію, історико-філологічний факультет Університету святого Володимира. Наукову працю розпочав під керівництвом відомого історика Дмитра Антоновича. За монографію «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття» (1890 рік) нагороджений золотою медаллю. Як професорський стипендіат залишений в університеті для подальшої наукової та викладацької роботи.

1894 року захистив магістерську роботу. За рекомендацією Антоновича призначений на посаду ординарного професора кафедри «Всесвітня історія з окремим узагальненням історії Східної Європи» Львівського університету.

Львівське Наукове товариство імені Тараса Шевченка (далі – НТШ) як перша українська академія наук.

У Львові розпочав активну науково-організаційну діяльність у НТШ. Очолював історико-філософську секцію, редагував «Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка», створив та очолив Археографічну комісію товариства, а в 1897–1913 роках – голова Товариства, що під його орудою розвивалося як академічна установа на взірць західноєвропейських.

Ініціював роботу зі збирання джерел з історії України, які друкувалися в серійних виданнях Археографічної комісії НТШ: «Жерела до історії України–Руси», «Пам'ятки української мови та літератури». 1906 року започаткував видання «Українсько-руського архіву», а 1898-го – разом із Іваном Франком та Осипом Маковеем заснував і редагував літературно-публіцистичний журнал «Літературно-науковий вістник». У 1899 році був одним із організаторів «Української видавничої спілки». За редакцією вченого у 1895–1913 роках вийшло 113 томів «Записок Наукового товариства імені Тараса Шевченка».

Грушевський приділяв значну увагу підготовці наукових кадрів, створив власну наукову школу. Її представники – Василь Гарасимчук, Іван Джиджора, Мирон Кордуба, Іван Кревецький, Іван Крип'якевич, Омелян Терлецький, Степан Томашівський.

Головною працею життя Михайла Грушевського вважається багатотомна «Історія України–Руси». Грушевський вважав написання такого фундаментального твору справою честі свого покоління і трудився над ним упродовж більшої частини життя. Перший том вийшов у Львові 1898 року, а останній, десятий, присвячений подіям 1657–1659 років, надрукувала його донька Катерина в 1936 році, вже після смерті Михайла Грушевського.

Від 1897 року тривалий час добивався відкриття у Львові самостійного українського університету. Один із організаторів Української національно-демократичної партії в Галичині. 1906 року виступив із програмою заснування українських кафедр в усіх університетах підросійської України. Ініціював створення 1904 року в Львові громадської організації – Товариства прихильників української літератури, науки і штуки, яке сприяло розвитку української культури та науки, підтримувало творчу інтелігенцію з усіх українських земель.

У Києві продовжив політичну діяльність і розбудову історичної науки та видавничої справи.

Після революції 1905–1907 років працював у Києві. 1907-го його обрали головою новозаснованого Українського наукового товариства у Києві. Редагував «Записки УНТ у Києві», часопис «Україна», «Літературно-науковий вістник», його редакцію переніс до Києва. З ініціативи та за участю вченого у 1909–1912 роках виходили популярні ілюстровані народні газети «Село» та «Засів».

1907 року Грушевський подав кандидатуру на завідувача кафедри Університету свято-го Володимира, але через шовіністичні настрої адміністрації університету не отримав достатньої кількості голосів.

У цей період активно співпрацював з Українською думською фракцією в I та II Державних думах Росії та її друкованим органом – «Украинским вестником». Належав до засновників і членів Ради української політичної партії в Російській імперії – Товариства українських поступовців. Політичну платформу того часу Грушевський базував на засадах конституційного парламентаризму й автономії України.

Початок Першої світової війни Грушевський застав на відпочинку в селі Криворівні (нині – Івано-Франківської області, тоді – територія Австро-Угорщини). З великими труднощами він зумів повернутися до Києва, де його заарештували за звинуваченням в австро-фільстві та причетності до створення легіону Українських січових стрільців. Після п'ятимісячного ув'язнення в Лук'янівській в'язниці висланий до Симбірська. Восени 1915 року завдяки клопотанням російських учених йому дозволили переїхати до Казані, ще через рік – до Москви, де активно продовжував наукову діяльність, співпрацював із громадсько-політичним виданням «Украинская жизнь». До Києва зміг повернутися лише після Лютневої революції 1917 року.

Період Української революції 1917–1921 років – вершина державницьких устремлінь.

З березня 1917 року Михайло Грушевський – голова Української Центральної Ради, головний ідейний натхненник українського національного руху. Під його керівництвом Центральна Рада еволюціонувала від вимог національно-культурної автономії до проголошення незалежної Української Народної Республіки.

Грушевський був автором головних політичних документів. Бачення національно-культурного та державницького поступу України викладав у виступах, статтях, брошурах. У статтях «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «На переломі», «Українська самостійність і її історична необхідність» обґрунтував стратегію досягнення державної незалежності.

Михайло Сергійович – головна дійова особа тогочасного українського політичного життя. Без його участі не відбувалося практично жодне масштабне зібрання. Надавав великого значення конституційному процесові. Під його керівництвом розроблялася Конституція УНР, прийнята 29 квітня 1918 року.

Розробник концепції академії наук як громадської асоціації вчених.

Після гетьманського перевороту відійшов від активної політичної діяльності. Розробив концепцію Української академії наук як асоціації вчених, але через особисті образи до неї не увійшов. Наукова та видавнича діяльність Грушевського зосереджувалась у заснованому ним Українському соціологічному інституті, громадсько-політична – в керівництві «Закордонною делегацією» Української партії соціалістів-революціонерів, редагуванні її друкованого органу «Борітеся – Поборете!», створенні Комітету «Голодним України».

На еміграції Грушевський розпочав роботу над ще одним великим науковим проектом – багатотомною «Історією української літератури». Перші її томи надруковані 1923 року, останній, 6-й том, присвячений літературі першої третини XVII століття, лишився в рукописі і був надрукований тільки у 1995 році.

У березні 1924 року повернувся в Україну, аби завершити «Історію України–Руси», що неможливо було здійснити без вітчизняних архівів і бібліотечних зібрань. У 1924–1930 роках очолював історичні установи ВУАН: кафедру історії українського народу при Історико-філологічному відділі, Історичну секцію з численними комісіями, археографічну комісію. Осередком його історичної школи стала новостворена Науково-дослідна кафедра історії України. За редакцією вченого в цей період було випущено 80 книг, серед них періодичні

та серійні видання: «Україна», «Науковий збірник», «Студії з історії України», «За сто літ», збірники комісій порайонного дослідження історії України.

У 1929 році Грушевського обрали академіком Академії наук СРСР. Однак невдовзі розпочався погром історичних установ, створених Михайлом Сергійовичем: у 1930 році ліквідовано комісію Історичної секції, Науково-дослідну кафедру історії України, закрито всі видання. В цей період український учений став об'єктом цькування з боку більшовицького режиму.

Від березня 1931 року Грушевський перебував у Москві у «відрядженні» під пильним наглядом репресивних органів. Архівні джерела свідчать, що тотальне стеження за ним органами ГПУ–НКВС розпочалося від перших днів повернення в Україну і завершилося арештом у березні 1931 року за звинуваченням у керівництві т. зв. «Українським національним центром». Через короткий час після допитів у Харкові Грушевського звільнили. Відкритий судовий процес так і не відбувся. Документів, що дозволяють однозначно з'ясувати обставини та пояснити мотиви звільнення вченого, на сьогодні не виявлено.

Помер Михайло Грушевський у Кисловодську після хірургічних операцій. Похований у Києві на Байковому кладовищі.

Попри повернення до УСРР, роботу на високих посадах в Академії наук, Грушевський тривалий час залишався «контрреволюційним істориком». Формально він не був репресований радянською владою. Але за весь час тоталітарного режиму його твори не перевидавалися, а надруковані раніше вилучалися з бібліотек і знищувалися. Наукова спадщина Грушевського в той час не вивчалася.

Цитати видатних діячів про Михайла Грушевського

1. «Чоловік широкої освіти, незломної волі і невичерпаної енергії... Ті мало не 70 томів наукових і літературних публікацій, виданих під його редакцією, за його ініціативою і при його діяльній помочі, то далеко не вся, то може лиш половина його праці». **Іван Франко.**

2. «Була це людина великого масштабу, бистрого розуму, надзвичайно широких розумових зацікавлень. Він мав подиву гідну ерудицію. Працездатність мав колосальну. У розпалі революційних подій 1917 року писав книжки, брошури, статті, склав кілька шкільних підручників. Як голова Центральної Ради одночасно вів засідання, керував дебатами і справляв коректу. Був людиною у повному значенні того слова. Але мав одну органічну хвибу: безмежне честолюбство. Він звик володіти і наказувати, і всі йому підпорядковувались, бо він мав в очах людей авторитет, придбаний його розумом і працею». **Дмитро Дорошенко.**

3. «Грушевський, як і кожна людина, належав своїй добі. Вона – єдине мірило оцінки історичного діяча. Доба Грушевського цю оцінку зробила. Але творчість Грушевського – це вічна власність українства. І в історичній перспективі «Історія України–Руси» завжди стоятиме поруч з Шевченковим «Кобзарем». **Олександр Оглоблін.**

4. «Він обіймав своїм оком і обгортав своїми дужими раменами всю нашу землю, тішився, коли їй сонце світило, й болів її ранами, а як рани творилися на його очах, старався їх загоювати». **Іван Крип'якевич.**

5. «Михайло Грушевський був складною особою та винятковою особистістю. Не одноколірною, а з світлими білками і тінями». **Ярослав Дашкевич.**

6. «Ерудиція, ознайомленість із західно-європейським політичним життям і природні здібності ставили його значно вище багатьох тодішніх наших громадських діячів і політиків». **Борис Мартос.**

7. «Це був історик в повному значенні цього слова... Він був переконаний, що український народ вийде на шлях вільного політичного і культурного розвитку навіть тоді, коли хвилю програв той чи інший бій... У внутрішньо-українських справах Михайло Грушевський був гарячим прихильником народоправства і демократії». **Микола Ковалевський.**

8. «Михайло Грушевський був символом всеукраїнського національного єднання, що його він розумів як з'єднання всіх частин української нації в єдиному національно-державному і національно-культурному організмі». **Любомир-Роман Винар.**

10 цікавих фактів

1. Діду Михайла Грушевського по материнській лінії (Захарій Оппоков) за життя було подаровано дворянство. Його нагороджено двома орденами Святої Анни, бронзовим хрестом, орденом святого рівноапостольного Володимира.

2. Батько Михайла Грушевського – Сергій Федорович – був знаний як автор одного із найкращих підручників церковнослов'янської мови для шкіл, книга витримала понад 30 перевидань. Це дало змогу набути чималий капітал і ще багато років безбідно жити.

3. Початкову освіту здобув удома, а до Тифліської гімназії був зарахований одразу до третього класу. Навчання давалося легко, тому мав час працювати бібліотекарем і «плавати у книжковому морі і впиватися ним...»

4. Перше кохання – оперна співачка Олена Марковська. Зачаровувався її співом, декламував їй власні вірші. Олена відповідала взаємністю. Але кохання не мало продовження. На початку 1886 року гастролі оперної трупи у Тифлісі скінчилися, і співачка поїхала. Молоді люди розлучилися.

5. Починав творчий шлях саме як письменник. Однак чимало літературних текстів дотепер не друкувалися. Значний їх масив уперше було надруковано у виданні «Михайло Грушевський: Із літературної спадщини» – Нью-Йорк – Київ. – 2000.

6. У січні 1918 року під час штурму Києва більшовики цілеспрямовано спалили фамільний маєток Грушевських на вулиці Паньківській, 9. Операцією командував Михайло Муравйов. Бронепотяг із загонами матросів на чолі з Андрієм Полупановим кілька годин розстрілював будинок запальними снарядами. Ущент згоріли цінні рукописи, бібліотека, унікальні колекції рушників, вишивок, килимів, порцеляни та прикрас. Згодом Муравйов вихвалявся «цим подвигом»: *«Я велел артиллерии бить по самым высоким и красивым дворцам и домам Киева, по церквям и попам... Я зажег снарядами огромный дом Грушевского, и он в течение трех суток горел как яркий костер»*.

7. 29 квітня 1918 року на Михайла Грушевського в Луцьких казармах Січових стрільців у Києві здійснено замах. За однією з версій, нападник – російський офіцер, намагався заколотити багнетом. Та промахнувся, поранивши дружину Марію Іванівну. Зловмисника затримали, згодом він загинув за загадкових обставин... при спробі втечі.

8. У Головному управлінні держбезпеки НКВС справа Грушевського мала кодову назву «Старец».

9. За спогадами сучасників, Грушевський мав надзвичайну працездатність. Спав по 4 години на добу, увесь час присвячував роботі. Творчий доробок складає понад 2000 праць. 10-томну монографію «Історія України–Руси» Михайло Сергійович писав 38 років (з 1895 по 1933 рік).

10. Один із найбільш суперечливих фактів із життя Михайла Грушевського – це дата його смерті. Йдеться про 24 та 25 листопада 1934 року. Відповідно до історії хвороби Михайла Сергійовича, останній запис датується 24 листопада: *«Сердечная слабость нарастает... В 2 ч[аса] дня смерть при нарастании сердечной слабости»*. 27 листопада 1934 року в українських газетах «Комуніст» та «Вісті ВУЦВК» з'явився некролог, де й зазначалася дата смерті Грушевського – 25 листопада. Це призвело до тиражування неточності, адже нікому не спадало на думку, що в офіційному некролозі може бути хиба такого типу.

*Портрет Лесь Курбаса із циклу
«Обрані часом».
Автор – Володимир Слєпченко.
2013 рік*

*До 130-річчя Лесь Курбаса
(25 лютого 1987 – 3 листопада 1937)*

РЕВОЛЮЦІОНЕР УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ

*Силу нації не можуть вбити
ніякі декрети.
Лесь Курбас*

Лесь Курбас – видатний український режисер-реформатор, актор, теоретик театру, драматург, публіцист, перекладач. «Його велич у тому, що він один за 15 років виконав роботу, яку в інших культурних народів довершують кілька генерацій режисерів», – зауважував український літературознавець Юрій Лавріненко.

Передусім, Курбас європейзував український театр, що доти був виключно національно-етнографічним, побутовим. Саме завдяки йому наше сценічне мистецтво почало ставати істинно естетичним, відкрило для себе коло героїв, тем, прийомів, до того часу просто недоступних («Молодий театр» 1917–1919 роки). По-друге, Курбас створив експериментальний театр українського модернізму, вивівши його на лінію передових мистецьких шукань Заходу (діяльність «Березоля» 1922–1926 років). Митець пробував синтезувати національні традиції українського театру з найновішими формами європейського («Березіль» у 1927–1933 роках).

Мистецькі пошуки Курбаса виростили на ґрунті Української революції 1917–1921 років та її продовження в культурному Ренесансі 1920-х – початку 1930-х років. Лесь Курбас посів особливе місце в сузір'ї Розстріляного відродження. Високоосвічений та різноплановий діяч справив неперевершений вплив на Павла Тичину, Миколу Хвильового, Олександра Довженка. Окрім того, заклав основи вітчизняної акторської і режисерської школи, сказав вагоме слово в кінематографі, відкрив світові видатного драматурга Миколу Куліша, великих акторів – Амвросія Бучму, Мар'яна Крушельницького, Валентину Чистякову, Дмитра Мілютенка, Йосипа Гірняка, Наталію Ужвій.

Народився Олександр-Зенон Степанович Курбас 25 лютого 1887 року в місті Самборі на Львівщині в родині галицьких акторів, відомих за псевдонімами Степан та Ванда Яновичі. Дитинство провів у діда Пилипа Івановича – священика села Старий Скалат, що на Тернопільщині.

Навчався в Тернопільській гімназії, потім – у Львівському університеті, де брав активну участь у громадському житті, боротьбі за українізацію університету. На знак протесту проти політики ополячування перевівся до Відня, який був на той час одним із найбільших осередків світової культури. Там навчався на філософському факультеті, слухав лекції зі славістики, захопився театральним експериментаторством, закінчив драматичну школу при Віденській консерваторії.

Повернувшись на Галичину, у 25 років Лесь Курбас почав працювати в гуцульському театрі Гната Хоткевича, через півроку – у «Руській бесіді», у складі якої свого часу виступали його батьки. Грав у фарсах, оперетах, операх, виступав проти рутини старих театрів. Він прагнув показати сучасну західноєвропейську драматургію, ставити морально-психологічні та філософські твори Лесі Українки, Олександра Олесь, Володимира Винниченка.

У 1915 році в Тернополі Лесь Курбас заснував перший стаціонарний український професійний театр «Тернопільські театральні вечори». Через два роки на запрошення видатного актора та режисера Миколи Садовського (Тобілевича) Лесь Курбас переїхав до Києва. Остап Вишня згодом писав про цей епізод: *«Якби Садовський знав, що вийде з тих запросин, він би, як Тарас Бульба, скочив на коня, вихопив шаблю й розрубав би Курбаса до самого сідла. Бо Лесь Курбас переломив усю історію нашого театру. «Іде Лесь Курбас, а за ним іде нова доба... Іде Лесь Курбас і «слідить» на тій новій добі. Слідить «Царями Едіпами», «Газами», «Гайдамаками», «Макбетами», «Хіггінсами». А з-під ступнів його іскри викрешуються. Іскри ті обертаються в режлабораторії, в театральні студії, в нові етапи українського театального мистецтва...»*.

У столиці головну увагу й енергію зосередив на режисерській діяльності. Він організував студію, з якої виріс згодом «Молодий театр». Його «кістяк» склали учні драматичної школи Миколи Лисенка. Цей театр став платформою пошуків нових форм втілення сучасної та класичної драматургії. У квітні 1919 року «Молодий театр» було об'єднано з Державним драматичним театром України. Так виник Перший театр Української Радянської Республіки імені Шевченка. Головними режисерами об'єданого колективу стали Лесь Курбас та Олександр Загаров.

Того самого року Курбас створив Державну українську музичну драму, а вже влітку 1920-го – «Кийдрамте» (Київський драматичний театр).

У березні 1922 року Лесь Курбас заснував у Києві мистецьке об'єднання «Березіль» як своєрідний творчий, виховний, дослідно-експериментальний і культурно-громадський центр, що ставив перед собою завдання якнайскоріше здобути Україні мистецьку суверенність на рівні з європейськими націями. Через чотири роки театр переїхав до Харкова (тодішньої столиці Української СРР). Цей період розпочався із невдалої прем'єри п'єси «Золоте черево» бельгійського драматурга Фернана Кроммелінка. Курбас не врахував естетичні смаки русифікованого харківського глядача, звиклого до традиційних театральних форм. *«...Я був у такому захопленні, такий ошелешений новістю й глибиною, незвичністю баченого, що пам'ятаю тільки свій власний сп'яніло-екстатичний захват. Я бачив: тут починається новий театр. І я передчував: він не почнеться. Харків не прийняв Курбаса, бо не доріс до нього. Але режисер не може йти вперед і далі, коли його заля порожня, а ті, хто прийшов на початку, покидають виставу перед закінченням. Письменник може писати й складати написане для майбутніх поколінь. Не режисер. Його мистецтво суцільно в часі і в душі аудиторії. Для мене «Золоте черево» стало однією з верховин мості біографії, не фактом історії театру»*, – згадував Юрій Шевельов.

У Харкові Курбас познайомився з Миколою Кулішем і поставив його п'єси «Народний Малахій» (1928) і «Мина Мазайло» (1929), які були нещадно розкритиковані більшовицькою владою. 1929 року розгорнулася широка театральна дискусія навколо п'єс Миколи Куліша і їх сценічного втілення в «Березолі». За участі Державного політичного управління УСРР полеміка перетворилася на кампанію цілеспрямованого цькування обох митців.

Авторською відповіддю на критику стала спільна робота «Маклена Граса» (глядачі її побачили на сцені театру у вересні 1933 року). 5 жовтня 1933-го за вказівкою влади Курбаса відсторонено від керівництва «Березолем» за націоналізм, формалізм, відрив від радянської дійсності і відмову рівнятися на російський театр. Наступного дня він виїхав до Москви ставити там в Державному єврейському театрі «Короля Ліра» Вільяма Шекспіра. Проте вже 26 грудня 1933 року був заарештований і ув'язнений за звинуваченнями в участі у контрреволюційно-терористичній організації (Українській військовій організації) і намір вбити 2-го секретаря ЦК КП(б)У Павла Постишева. Після тривалих «допитів» 10 березня Лесь Курбас підписав протокол про те, що він є «контрреволюціонером».

У квітні 1934 року в Харкові відбувся суд, який, посилаючись на отримані під час слідства «зізнання», засудив Курбаса до 5 років ув'язнення. Покарання відбував на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу. Збереглися відомості, датовані 16 листопада 1934 року, про реєстрацію Курбаса в таборі на Медвежій Горі (Карелія, РФ). Там працював театр на 300 місць для вільнонайманих працівників, і в ньому Лесь поставив кілька п'єс.

У 1936 році його перевели на Соловки. І там митець створив театр і поставив «Аристократів» Миколи Погодіна й «Учня диявола» Бернарда Шоу. Наприкінці 1936-го був етапований на острів Анзер, де також був театр, розташований в колишній церкві. Курбас поставив у ньому «Маленькі трагедії» Олександра Пушкіна. Улітку 1937 року особлива трійка Управління НКВС Ленінградської області РРФСР засудила одним списком 1825 осіб Соловецької тюрми особливого призначення до смерті. У списку значилося й прізвище Леся Курбаса. Виконання вироку щодо режисера-новатора було призначено на 3 листопада. Того дня у Соловецькому таборі особливого призначення в урочищі Сандармох за вироками позасудових органів розстріляні, крім Леся Курбаса, Микола Куліш, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Яловий.

У 1957 році Леся Курбаса посмертно реабілітовано. 21 грудня 1991 року Кабінет Міністрів України постановою № 367 скасував постанову Ради Народних Комісарів УСРР від 17 грудня 1933 року «Про позбавлення Л. Курбаса звання народного артиста УСРР». Пам'ять про Леся Курбаса вшанована у назвах вулиць, шкіл, пам'ятних дошках, встановлених не тільки в Україні, а й за її межами.

10 фактів про Леся Курбаса, які варто знати

1. У восьмому класі гімназії написав першу літературну спробу – етюд «В гарячці» і 11 березня 1906 року звернувся з листом до Івана Франка з проханням надрукувати твір у щомісячнику «Літературно-науковий вістник»: *«Вельмишановний Добродію! Для спробування своїх сил на літературному полі зважились ми оба [друг Тома Водяник] написати по одному «творови» та шлемо отсе їх до Вас, щоб почути Вашу гадку про них, та про нас яко «літераторів». Як можна, то помістіть в ЛНВ, а як ні, то киньте в кіш, а нам дайте лише відповідь, на яку залучаємо марку... Просим теж о скору відповідь бо ми дуже нетерпеливись»*. Не дочекавшись миттєвої відповіді, друзі через півмісяця написали другого листа: *«Високоповажний Пане Добродію! Просимо не гніватись, що ми так наприкрямось Вам своїми листами, тим більше, що Ви усе дуже зайняті. Ми виклали до Вас 12 марта свої перші проби літературні разом з уклінною просьбою прислати нам в листі свою гадку, чи є в нас який талан, чи працювати нам далі на полі літературнім... Як можете, то просимо о ласкаву відповідь перед 7 цвітня, тому, що в тім дни роз'їжджаємось на великодні фєрії і лист в гімназії легко може пропасти...»*

Етюд «В гарячці» на чотирьох сторінках з'явився в «Літературно-науковому вістнику» за квітень 1906 року під псевдонімом Зенон Мислевич.

2. Заснував шість театрів: Перший український стаціонарний професійний у Тернополі (1915), незалежну акторську студію при «Молодому театрі» (1918 році), Перший театр Української Радянської Республіки імені Шевченка (1919), Державну українську музичну драму (1919), Кийдрамте – Київський драматичний театр (1919), мистецьке об'єднання «Березіль» (1922), а в 1934-му – театр політичних в'язнів на Соловках.

3. Знав вісім мов, але ніколи не вивчав російської. Здійснив переклади: із німецької – книги «Мистецтво вмирає» Віктора Обюртена, п'єс «Молодість» Макса Гальбе, «Войцек» Георга Бюхнера, «Горе брехунові» Франца Грільпарцера; з польської – «Йоля» Єжи Жулавського; із французької – «Останній лист» Віктор'єна Сарду, з норвезької – вірша «Березіль» Б'єрнстєрне Б'єрнсона. Олександр Дейч, сучасник митця, згадував: *«Німецькою, польською, на ідиші він спілкувався легко, вільно, з французької перекладав, англійською читав. Взагалі він був людиною культури, гуманітарієм широкого світогляду, до того ж з хистом до вивчення мов»*.

4. Перший у радянському театрі отримав театральну медаль Парижа у 1925 році.

5. На Одеській кіностудії зняв кілька стрічок: у 1922 році – «Шведський сірник», у 1924-му – «Вендета» і «Пригоди Макдональда», у 1925-му – «Арсенальці».

6. Увів до обов'язкового акторського вишколу акробатику й спорт.

7. Жив із кулею в серці. Вона застрягла, коли Курбас стрілявся, щоб покінчити життя через нерозділене кохання до актриси Катерини Рубчакової. У Львові хірург врятував митця, але кулю дістати не зміг.

8. Популяризувати Курбаса було ризиковано: за це відлучали від театру, архівів, газетних шпальт, аспірантури, не допускали до захисту дисертації. Але стримати потік було важко. Олесь Гончар, будучи головою Спілки письменників України занотував у щоденнику: «Корнійчук з фальшивою посмішкою: «Послухай моєї поради, викинь Курбаса з виступу [на V з'їзді письменників України]». – «А він, до слова, ставив на Соловках ваші п'єси». Корнійчук червоніє, з натугою жере бутерброд [розмова в буфеті]. – «І його театр Соловецький, кажуть, був одним із найкращих у Європі». – «Уперше чую», – пробурчав Корнійчук...»

9. Дружина Леся Курбаса Валентина Чистякова тільки у 1961 році отримала листа зі свідоцтвом про смерть чоловіка, де йшлося, що Олександр Курбас помер 15 листопада 1942 року у віці 55 років від крововилив у мозок.

10. Місце розстрілу Леся Курбаса стало відомим лише у липні 1997 року. Було виявлено й опубліковано «Справу № 3168» з обвинуваченням Леся Курбаса, знайдено «розстрільні» соловецькі списки, оприлюднено десятки інших документів і свідчень.

Корисні Інтернет-посилання

1. В'ятрович В. Історія з грифом «секретно»: Леся Курбас у сталінському театрі абсурду / В. В'ятрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-les-kurbas-u-stalinskomu-teatri-absurdu.html>

2. Олійник Л. Леся Курбас: Розумний Арлекін. Портретний колаж / Л. Олійник // Teatre : театральний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://teatre.com.ua/portrait/les-kurbas-rozumnyj-arlekin/>.

3. Курбас Л. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kharkov.vbelous.net/famous/fam-art/kurbas.htm>

4. Танюк Л. Курбас і «кремлівський театр» на Соловках / Л. Танюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/kurbas_i_kremlivskiy_teatr_na_solovkah.html

5. Корнієнко Н. Леся Курбас : Репетиція майбутнього / Н. Корнієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://elib.nplu.org/view.html?&id=1701>

6. Революціонер театру: новаторство Леся Курбаса суперечило канону соцреалізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/History/43804>

7. Сто великих українців: Леся Курбас [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://fisechko.ru/100vel/ukrain/81.html>

8. Тернини і зірки творчості Леся Курбаса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://libr.rv.ua/ua/virt/80/>

9. Терещук Г. Документи про Леся Курбаса представлені в книзі львівського професора / Г. Терещук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/24739464.html>

*Портрет Андрея Шептицького
із циклу «Обрані часом».
Автор – Володимир Слєпченко.
2012 рік*

*Пам'яті митрополита
Андрея Шептицького
(25 липня 1865 – 1 листопада 1944)*

ВІД ДУХОВНОСТІ ДО ДЕРЖАВНОСТІ

Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 17 червня 2014 року № 1330-VII «Про відзначення 150-річчя з дня народження митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького» Україна протягом 2015 року на державному рівні вшановувала пам'ять Андрея Шептицького. Знаковою для України подією стало підписання 16 липня 2015 року Папою Франциском декрету, який проголосив усьому світу геройські чесноти митрополита Андрея. Це стало першим кроком до беатифікації (визнання святості) Шептицького.

Для українства є нагода згадати не просто церковного ієрарха, а й політичного та громадського діяча, щедрого мецената в галузі освіти, культури, поборника людських прав і гідності. У складні часи боротьби за українську державність його подвижницька релігійна, просвітницька і добродійна діяльність духовно гуртувала націю та сприяла збереженню її самобутності. Головна мета його життя – створення на засадах християнської церкви соборної України, яка забезпечила б розквіт нації. Перебуваючи на митрополичому престолі, Шептицький не тільки цілював душі, а й рятував життя багатьох людей, які зазнавали переслідувань з боку двох тоталітарних режимів. Як член Галицького сейму, Палати панів у Відні він відстоював право українців на самостійність, наголошував на потребі збільшення українських середніх шкіл і заснування Українського університету (**інфографіка «Несподіваний Андрей Шептицький»**).

Звернення до постаті Андрея Шептицького у загальноосвітніх навчальних закладах є дієвим інструментом у національно-патріотичному вихованні дітей і молоді, формуванні їх громадянської позиції та моральних цінностей³¹.

Зміст і формат заходів, присвячених пам'яті Шептицького, мають представити його як історичну особистість загальноукраїнського масштабу, а також сприяти подоланню сформованого радянською пропагандою стереотипного сприйняття митрополита.

Мета заходів, присвячених ушануванню пам'яті Андрея Шептицького:

– *пізнавальна*: поширити інформацію про життєвий шлях митрополита Андрея Шептицького з акцентами на його духовній, політичній, громадській, меценатській, культурній діяльності, ролі для розбудови Української держави; наголосити на благочинності Владики у часи Голодомору і Другої світової війни; підкреслити значимість і загальноукраїнський характер спадку Шептицького.

– *практична*: сформувати й розвинути інформаційні, хронологічні, мисленнєві, творчі, мовленнєві, аксіологічні й інтерактивні вміння та навички самоорганізації, критичного мислення, толерантного ставлення до іншої особистості та її думки.

³¹ Рекомендовано листом Міністерства освіти і науки України від 30 жовтня 2015 року № 1/9-521.

– *виховна*: сприяти формуванню громадянських почуттів, свідомості, соціально активної позиції, патріотизму та розуміння значення кожного окремого вчинку для долі людини й держави, відродження та збереження пам'яті про борців за незалежність України.

Форми і методи проведення заходів можуть бути різноманітними, на вибір навчального закладу або вчителя, однак перевагу бажано надавати активним, серед яких:

Для учнів основної школи:

- 1) круглий стіл «Скарбниця мудрості» у рамках інтегрованого уроку, присвяченого життю та діяльності митрополита (додаток 2);
- 2) відеоурок з подальшим обговоренням (додаток 3);
- 3) комбінований урок із використанням різного обладнання, презентацій, відео-, аудіо-матеріалів, фрагментів із науково-популярної літератури з подальшим обговоренням;
- 4) турнір диспутів;
- 5) конкурс творчих робіт «Від маленького Романа до Великого Андрея»;
- 6) конкурс малюнків і плакатів «Він змінив країну. Змінюй і ти!»;
- 7) фестиваль проектів «Духовні заповіді Шептицького у моїй родині».

Для учнів старшої школи:

- 1) усний журнал «Пастирська думка»;
- 2) колоквиум «Уроки мудрості. Уроки життя»;
- 3) фестиваль презентацій «Духовна й матеріальна спадщина Шептицького» (додаток 1);
- 4) дискусійний майданчик за твором митрополита «Як будувати рідну хату?»;
- 5) інтелектуальний атракціон;
- 6) прес-конференція «Мудрість у віках»;
- 7) конкурс есе «Жива душа України. Жива й нездоланна»;
- 8) обговорення у малих групах із модератором «Актуальність соціального вчення Шептицького»;
- 9) урок-інтерв'ю «Ідеальна Україна Шептицького. Яка вона?».

Процес підготовки й організації заходів має ґрунтуватися на *принципах і засадах* можливості творчої самореалізації учнів; врахування їхніх вікових і психологічних особливостей; актуальності теми й змісту уроку; залучення до роботи усіх учнів класу; відповідності прийомів навчання формі уроку; застосування різних джерел знань і відповідного обладнання; креативності та новаторства; інтегрованості, інтерактивності й емоційності уроку.

Роботу з підготовки заходів доцільно проводити комплексно, спільними зусиллями освітніх закладів, громадських, благодійних організацій та об'єднань, сім'ї, органів державного управління, музеїв, бібліотек тощо.

Для створення урочистої атмосфери під час заходу рекомендовано використовувати українську символіку (святково прибране приміщення, одяг учасників), а також відповідні наочні засоби навчання із цієї теми.

Заходи можуть бути відкритими для паралельних класів, учнів певної вікової категорії, батьківської громадськості тощо.

Ми пропонуємо *орієнтовну тематику* Уроку духовності у загальноосвітніх навчальних закладах:

- «Історія однієї долі, яка змінила Україну»
- «Уроки мудрості. Уроки життя»
- «Освіченість і духовність – шлях до добробуту»
- «Збереження духовної спадщини – обов'язок кожного»
- «Заслуги митрополита у становленні національної Церкви»
- «Від духовності до державності»
- «Шлях до відродження Церкви й культури»
- «Він змінив країну. Змінюй і ти!»
- «Вражаючі сторінки біографії митрополита Андрея»
- «Від маленького Романа до Великого Андрея»
- «Духовна спадщина Шептицького»

- «На перехресті світу й духу»
- «Андрей Шептицький – мистецтвознавець і меценат культури»

Життя у датах
Біографічна довідка. Хронологічна таблиця

Дата / роки	Події в житті Андрея Шептицького
29 липня 1865	Народився Роман-Марія-Олександр Шептицький в селі Прилбичі Яворівського повіту на Львівщині. Рід Шептицьких – це одна з найдавніших і найзаможніших українських боярських родин Галичини
1875–1883	Навчався у гімназіях св. Анни у Кракові та Франца-Йосифа I у Львові
Жовтень 1883 – червень 1884	Служба в привілейованому I австрійському полку уланів у Кракові, з якої було звільнено через хворобу суглобів
1884–1887	Навчання у Вроцлавському й Краківському університетах
1 листопада 1887	Поїздка до Києва. Відвідання Києво-Печерської лаври, зустріч із Володимиром Антоновичем – професором історії Київського університету, відомим українським археологом і етнографом, знайомство з молодим Михайлом Грушевським і літературознавцем та іконознавцем Миколою Петровим
19 травня 1888	Отримав титул доктора права Ягеллонського університету у Кракові
28 травня 1888	У 23-літньому віці вступив до Василянського монастиря в Добромилі
1 липня 1888	Під час обличч ³² отримав ім'я Андрей
1888–1890	Навчання на юридичному факультеті в Мюнхені, філософському – у Відні, Єзуїтській колегії – у Кракові
17 вересня 1899	Папа Лев XIII призначив Андрея Станіславським єпископом
17 грудня 1900	Номіновано Галицьким митрополитом
12 січня 1901	Андрей Шептицький вступив на митрополичий престол як Львівський архієпископ, Галицький митрополит і єпископ Кам'янця-Подільського
17 січня 1901	Інтронізація у соборі св. Юра у Львові
2 січня 1903	Відкрив профінансоване ним товариство «Народна Лічниця» – українську статутну організацію і медичний заклад. Її мета – надання безкоштовної лікарської допомоги незаможним людям
1906	Підтримка заснування жіночої гімназії сестер Василянок у Львові
Жовтень 1908	Таємна подорож усією Україною, Білоруссю, Литвою та Росією, закладення основ спільнот католиків східного обряду в Петербурзі та Москві
16 грудня 1913	Відкрив заснований ним Український національний музей у Львові
15 серпня 1914	Написав Меморандум до австрійського уряду про майбутній устрій Української держави
26 вересня 1914	Арешт Шептицького росіянами. Роки вигнання провів у Російській імперії. Проте час ув'язнення в Новгороді, Курську, Суздалі та Ярославлі Шептицький використовував для поширення ідей греко-католицької церкви
Березень 1917	Згідно з рішенням Тимчасового уряду Росії митрополита Андрея звільнено з ув'язнення. Подорож до Києва, Петербурга, Москви. Організація в Петербурзі Синоду Російської католицької церкви. Призначив отця Леоніда Федорова головою для католиків візантійського обряду в Росії
Квітень 1917	Шептицький знову відвідав Київ. Зустрівся з діячами Української Центральної Ради
Червень 1917	Створив у Києві Генеральний вікаріат ³³ для східної України; іменував своїм вікарієм о. Михайла Цегельського
12 жовтня 1918	Підписав повідомлення Української Парламентарної Репрезентації про утворення самостійної Української держави в межах Австро-Угорщини

³² Момент прийняття монашого одягу під час посвяти в монахи.

³³ Реальна або умовна церковно-адміністративна одиниця у низці християнських церков, що очолюється вікарієм (заступник, намісник, правитель).

Закінчення табл.

Дата / роки	Події в житті Андрея Шептицького
19 жовтня 1918	Обрано членом Національної Ради ЗУНР
Квітень 1921 – серпень 1923	Поїздки до Бельгії, Голландії, Великобританії, Канади, США, Бразилії, Аргентини, Італії, Австрії, де відстоював права українців та інтереси Української держави
Жовтень – листопад 1923	Заснування Богословського Наукового Товариства зі щоквартальником «Богословія»
1928	Заснування Греко-католицької богословської академії у Львові
1933	Під час Голодомору започаткував акцію зі збору продуктів для голодуючих на Наддніпрянщині, але радянський уряд відмовився від цієї допомоги
Березень 1938	Відкриття Українського шпиталю імені Андрея Шептицького
Листопад 1938	Привітав проголошення Карпатської України та благословив її прем'єр-міністра Августина Волошина
9 жовтня 1939	Висвятив собі наступника – єпископа Йосипа Сліпого
1941	З його благословення відбулося проголошення Акта відновлення Української держави
Липень 1941	Обрано почесним президентом Української Національної Ради у Львові
Січень 1942	Підписав спільний лист українських державно-політичних діячів до Гітлера з протестом проти німецької політики на Сході
1944	Очолив Всеукраїнську Національну Раду
1941–1944	Започаткував і очолив кампанію із переховування євреїв, до якої залучив велику кількість духовенства Студійського уставу. Врятував життя понад 150 євреям
1 листопада 1944	Помер у Митрополичих палатах собору св. Юра у Львові. Поховано у підземеллі Святоюрського собору
5 грудня 1958	При Вікаріаті в Римі офіційно розпочато беатифікаційний процес митрополита Андрея
16 липня 2015	Папою Франциском затверджено декрет, який стосується визнання героїчних чеснот митрополита Шептицького на прославу

Головні напрями діяльності митрополита Андрея Шептицького

Розвиток Церкви

Під час таємної подорожі Україною, Білоруссю, Литвою та Росією він заклав основи спільнот католиків східного обряду. У Києві створив Генеральний вікаріат для Східної України.

З ім'ям Андрея Шептицького пов'язують відродження Свято-Успенської Унівської лаври у Львівській області.

Шептицький заснує Греко-католицьку семінарію, передавши їй понад 4 тисячі цінних книг із власної бібліотеки. Пише листи до пастви, присвячені вихованню молоді, моральним засадам християнської родини.

Силами Шептицького було збудовано чимало храмів і монастирів. Напередодні Другої світової війни під його «рукою» налічувалося вже 4400 церков і каплиць греко-католицького обряду, богословська академія, 5 духовних семінарій, 127 монастирів, виходило 9 друкованих періодичних видань.

Допомога сиротам

Андрей Шептицький був загальноновизнаним благодійником і меценатом. Найбільшу підтримку він надавав сиротам і молоді. Так, однією з найважливіших акцій Шептицького стала допомога вдовам і сиротам священників, яку він домігся як член Палати Панів.

Андрей щедро сприяв сестрам Василянкам у фінансуванні їхнього сиротинця, особливо дбав про добре харчування сиріт. У 1925 році монахи Студити побудували з його спонсорства новий центр у Львові, де розмістився сиротинець.

За підтримки митрополита в Унівській лаврі відкрито притулок і сиротинець для дітей до семи років. У Львові та інших містах Галичини діяли притулки, яким він допомагав. За його сприянням засновано т. зв. «Порадню матерів» у передмісті Львова під егідою Товариства опіки над молоддю в купленому та подарованому митрополитом будинку «Дитячі ясла» й «Українську лічницю» (лікарню), де найбільшій людям отримували безкоштовну медичну допомогу.

Під особливою опікою Шептицького перебували тисячі воєнних сиріт Першої світової війни. З нагоди повернення митрополита із російського заслання в 1917 році галицька громада заснувала Фонд імені Андрея Шептицького. Митрополит за рахунок власних коштів збільшив уставний капітал Фонду уп'ятеро та заснував притулок для сиріт у Львові.

Показовим є те, що під час подорожі за океан в 1921–1922 роках збирав фонди для воєнних сиріт, у тому числі економлячи на власних витратах. Не забував Владика і про українців, яких неволя й злидні вигнали на заробітки до Америки, Німеччини, інших країн. Він домогся у Ватикані дозволу на утворення двох греко-католицьких єпископств у США й Канаді та вікаріату в Боснії.

Підтримка молоді

Шептицький сприяв виданню журналів для молоді «Наш приятель», «Поступ», «Українське юнацтво». Підтримував школи для ремісничої та гімназійної молоді, організації «Пласт», «Луг», «Сокіл-Батько», «Українська молодь Христові». Чималу суму пожертвував на Академічний дім, який служив гуртожитком і бібліотекою для багатьох студентів. Із 1901 року митрополит щороку утримував 40 бідних юнаків і дівчат, допомагаючи їм здобути освіту.

Освітні проекти

Митрополит активно ініціював і фінансово підтримував освітні проекти. У Львові на власні кошти збудував середні школи, матеріально допомагав приватним закладам освіти імені Маркіяна Шашкевича, Бориса Грінченка, Князя Данила.

Водночас Андрей щедро спонсорував приватне народне семикласне шкільництво сестер Василянок і товариство «Рідна школа». Подарував йому чотири будинки. На кошти Митрополита придбано будівлю для художньої школи Олекси Новаківського. Також надавав стипендії молодим українським митцям для здобуття художньої освіти у найкращих навчальних закладах Європи. Матеріально допомагав окремим українським студентам і цілим товариствам.

Меценат науки

У Римі відкрив Українську історико-церковну місію для пошуку, копіювання та публікації документів із ватиканських і римських архівів, які стосуються України. У 1928 році заснував Греко-католицьку богословську академію у Львові. У 1929-му – Богословське наукове товариство. Особливу увагу приділяв вихованню молоді в дусі християнської моралі, національного патріотизму, загальнолюдського гуманізму.

Утворив Науковий інститут, пов'язаний із Львівською богословською академією.

Музейна та бібліотечна справи

Митрополит Андрей був щедрим меценатом українського мистецтва, на якому добре розумівся. Так, він заснував Український національний музей у Львові, у 1905 році купив для нього спеціальне приміщення. Завдяки піклуванню Шептицького в музеї зібрано одну

з найбільших у Європі колекцію іконопису. Виділяв кошти на діяльність Українського народного музею «Гуцульщина» в Коломиї, допомагав іншим музеям і культурним закладам, навіть, іноземним. Лише Національному музею у 1931 році він передав колекцію із 9880 предметів. Серед них – рукописи XV–XVIII століть, стародруки, архівні матеріали XVI–XVIII століть, ікони, твори живопису та графіки, речі культового призначення. Заснував єпархіальну бібліотеку в Станіславові і передав 4000 книг з особистої бібліотеки.

Засновник банків і кооперативів

Митрополит Андрей був ініціатором і меценатом Земельного банку у Львові. Допомагав розбудовувати Іпотечний банк, товариство взаємного страхування «Дністер». Також заснував у митрополії шість заводів, зокрема кахельний і цегельні. Утворив «Маслосоюз» і «Центросоюз» – спілки кооперативів, які спеціалізувалися на виготовленні та продажі господарської продукції.

Політична діяльність і дипломатія

Працюючи за різних політичних режимів (Австро-Угорська монархія, Польща, радянська влада), ішов на розумні компроміси, не відступаючи, проте, від головної мети. Його обрано членом Національної Ради ЗУНР, почесним президентом Української Національної Ради у Львові, а згодом – Всеукраїнської Національної Ради. Завдяки зусиллям митрополита Ватикан де-факто визнав УНР.

У дипломатичних поїздках до Бельгії, Голландії, Великобританії, Канади, США, Бразилії, Аргентини, Італії, Австрії відстоював права українців, інтереси Української держави. З його благословення 30 червня 1941 року відбулося проголошення Акта відновлення Української держави.

Допомога жертвам Голодомору

Шептицький не залишився осторонь тих процесів, що відбувалися на підрадянській Україні. Разом з іншими єпископами різко засудив Голодомор 1932–1933 років. У цей час ним була започаткована акція зі збору продуктів для голодуючих на Наддніпрянщині, але радянський уряд відмовився від цієї допомоги.

Порятунок євреїв

У роки нацистської окупації під час Голокосту на Галичині митрополит урятував життя близько 200 євреїв. Він започаткував і очолив кампанію з їх переховування, до якої залучив велику кількість духовенства. Організував видачу євреям фальшивих документів, зокрема, свідоцтв про хрещення, ініціював відкриття дитячих притулків при монастирях, де перебували єврейські діти.

Літературна спадщина

Митрополит залишив величезний літературний спадок. Зокрема, пастирські послання, трактати. Серед них: «Про обряди», «Вірність традиції», «До духовенства й вірних Станіславської єпархії (1899–1904)», «Україна в передсмертних судорогах» із засудженням жорстокої політики Голодомору; «Як будувати рідну хату?», де виклав і обґрунтував ідею об'єднаної України, в якій має бути створена одна Соборна церква. Крім того, митрополит видав чималу кількість статей і звернень як до пастви, так і до високопосадовців іноземних держав.

Вшановуючи постать митрополита, маємо говорити про те, що духовні й матеріальні результати його діяльності сягають далеко за межі Західної України. Його всеукраїнський і світовий спадок вражає багатогранністю й розмаїттям.

Настанови Андрея Шептицького, які актуальні й сьогодні³⁴:

1. «Демократія і свобода, і участь усього народу у виконванні керівної влади може йому обіцяти мир, добробут і щастя».

2. «На чому ж опреться єдність хати? На національній єдності. Український народ є одним народом, дехто навіть хоче сказати – одним організмом, тому й належить йому стати і суцільним національним витвором».

3. «Браття мої милі! Коли любите свої діти і свій нарід, коли дбаєте о щастє і здоровлє, жийте морально, не убивайте самі себе, не убивайте своїх дітей, не марнуйте неморальністю основних, фізичних сил народних! Бійтеся гріха, бійтеся тих страшних наслідків, які наносять неморальність на кожного зосібна, на родину, на цілий народ!»

4. «Християнин може і повинен бути патріотом, але його патріотизм не може бути ненавистю, ані не сміє накладати обов'язків, противних вірі. Те, що видавалося б патріотизмом, а було ненавистю або противилося би вірі, не є правдивим патріотизмом».

5. «Легше часом кров пролити в одній хвилі ентузіазму, ніж довгі роки з трудом виконувати обов'язки, зносити спеку дня і жар сонця, злобу людей і ненависть ворогів, брак довір'я своїх і недостачу помочі від найближчих; і серед такої праці аж до кінця виконувати своє завдання, не чекаючи лаврів перед перемогою, ані винагороди перед заслугою!»

6. «Справедливість постає в тому, що блаженні в небі віддають кожному те, що йому належиться».

7. «Тяжкий досвід, який впаде на нашу Церкву, є хвилевий. Я виджу відродження нашої Церкви. Вона буде гарніша, величавіша від давньої, та буде обнімати цілий наш народ. Україна увільниться зі свого упадку та стане державою могутньою, з'єднаною, величавою, яка буде дорівнювати другим високо розвинутим державам...»

8. «Дивним способом обманюють себе і людей ті, що політичне вбивство не вважають гріхом, наче би політика звільнила чоловіка від обов'язку Божого закону та оправдувала злочин, противний людській природі».

9. «Мусимо, однак, від усіх домагатися залишення раз на все всяких партійних роздорів і внутрішньої партійної боротьби. Хто приносить нам домашню війну, той шкодить народній справі навіть тоді, коли б для неї мав і великі заслуги... партійні роздори є національним злочином, якого терпіти не можемо».

10. «Життя – це мистецтво, а його твори – це діла розуму й волі, цілої людської душі».

11. «Чоловік лінивий, до праці тяжкий, буде тягарем і для родини, і для цілої громади; не лишень масток змарнує, а й через лінивство стане з часом нездатним до праці».

12. «Ми, українці, більше, може, ніж інші народи світу, маємо важливі і глибокі причини бажати справедливого поєднання народів, що між собою ведуть війну, і порозуміння в любови тих віросповідань, що усталюють та поглиблюють чвари між людьми».

13. «Всі суспільні групи, що представляють інтерес одної суспільної верстви або одної частини суспільності, не зможуть єднати всіх людей, тому часто ведуть їх до взаємної боротьби і в самих своїх принципах борються не лише проти супротивних принципів, але і з їх прихильниками».

14. «Нехай майбутні покоління візьмуть в свої руки торгівлю і промисел, бо слабкою завжди є суспільність, що свого промислу не має; убогою суспільність, в котрій торгують чужинці».

15. «Багатство обіцяє щастя, а часто дає нещастя – обіцяє життя, а дає смерть. Обман є в тому, що багатство видається невинним, видається добром, а веде в гріх...»

16. «Не та суспільність щаслива і багата, котра численних має теоретиків, а та, котра в кожному напрямі сама себе забезпечує».

17. «Ідеалом нашого національного життя є наша рідна всенациональна Хата-Батьківщина... Завдання Українського народу буде в тому, щоб створити такі суспільно-християн-

³⁴ Цитати вибрані із видання О. Гайової «365 днів з Великим Митрополитом», 2015.

ські обставини, які запевнювали б громадянам правдиве і стає щастя та мали досить внутрішньої сили, щоб поборювати відцентрові тенденції внутрішнього розкладу й успішно захищати межі від зовнішніх ворогів».

18. «Могутньою та такою, що забезпечує щастя всім громадянам організацією може бути Батьківщина тільки тоді, коли не буде цілістю, зложеною штучно з різних і різнорідних частин, а подібним до моноліту організму, себто тілом, оживленим одним духом».

Додаток 1

Корисні Інтернет-посилання

1. Альбом, присвячений Шептицькому: унікальні фото розкажуть більше, ніж текст // Інформаційний ресурс УГКЦ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.ugcc.ua/articles/albom_prisvyacheniy_sheptitskomu_un%D1%96kaln%D1%96_foto_rozkazhut_b%D1%96lshe_n%D1%96zh_tekst_74517.html

2. Гайова О. Сироти називали його «найкращий мій татусь» / О. Гайова, О. Климончук // Газета «День» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://m.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/v-ukrayini-tryvaye-rik-andriya-sheptyckogo>

3. Гунчак Т. Коли я називаю Андрея Шептицького святим, я не перебільшую / Т. Гунчак // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/11/8491/>

4. Лозинська Ю. Андрей Шептицький: мільйонер, що став праведником / Ю. Лозинська // Газета «Експрес» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://expres.ua/main/2015/07/30/145549-andrey-sheptycky-milyoner-stav-pravednykom>

3. Митрополит Андрей Шептицький // Інформаційний ресурс Українського інституту національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/publication/mitropolit-andrei-sheptitskii>

4. Носкіна Н. Андрей Шептицький – предстоятель Української греко-католицької церкви. До 150-річчя від дня народження (Матеріали до бібліографії з газетної періодики) / Н. Носкіна, Д. Захаров [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/node/2266>

5. Слобожаніна Н. Митрополит Андрей: ювіляр, блаженний, правдник / Н. Слобожаніна // Інформаційний ресурс Українського інституту національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/news/mitropolit-andrei-yuvilyar-blazhennii-pravednik>

6. Терещук Г. Митрополит Андрей Шептицький – найвеличніша церковна постать в історії української Церкви / Г. Терещук // Кредо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.credo-ua.org/2012/06/65250>

7. Терещук Г. Чому митрополит Андрей Шептицький готовий був прийняти мученицьку смерть? / Г. Терещук // Свобода [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27158625.html>

8. Турій О. Митрополит Шептицький і політика / О. Турій // Український католицький університет [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ucu.edu.ua/library/25185/>

9. Турій О. Митрополит Андрей (Шептицький) про християнські засади політичного життя / О. Турій // Інститут історії церкви Українського католицького університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ichistory.org.ua/blog/2015/05/25/mytropolyt-andrej-sheptyts-kyj-pro-hrystyyans-ki-zasady-politychnogo-zhyttya/>

10. Формула успіху: 365 днів на рік. Андрей Шептицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://365dniv.blogspot.com/2012/07/blog-post_29.html

11. Центральний державний історичний архів України в м. Львові [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsdial.archives.gov.ua/?url=/gallery/gallery1/>

12. Як митрополит Шептицький створив музей і подарував мистецьку колекцію // Дивен світ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dyvensvit.org/articles/105700.html>

Література, яка висвітлює життя та діяльність митрополита УГКЦ Андрея Шептицького

1. Гайковський М. УГКЦ в часи митрополитування Андрія Шептицького / М. Гайковський // Київська Церква. – 2001. – № 1–3. – С. 32–48.
2. Гель І. Митрополит Андрій Шептицький і українська національна ідея / І. Гель // Літературна Україна. – 1996. – 8 лютого.
3. Кам'янський П. Митрополит Андрій Шептицький та єпископ Григорій Хомишин в боротьбі за українську церкву і державність у першій половині ХХ століття / П. Кам'янський // Схід. – 2006. – № 4. – С. 66–70.
4. Кравченко О. Хроніка життя і діяльності митрополита Шептицького / О. Кравченко // Патріярхат. За єдність церкви і народу – 1990. – Ч. 6. – С. 20–22.
5. Красівський О. За українську державу і церкву. Громадська і суспільно-політична діяльність митрополита А. Шептицького в 1918–1923 рр. / О. Красівський. – Львів, 1996. – 84 с.
6. Лаба В. Митрополит Андрій Шептицький. Його життя і заслуги / В. Лаба. – Львів : Свічадо, 1990. – 62 с.
7. Ленчик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий / Анна Ленчик-Павлічко (ред.) // Наукове товариство ім. Шевченка. – Львів : Свічадо, 2001. – 608 с.
8. Мартирологія українських церков у 4-х томах. Т. II. Українська католицька церква. Документи, матеріали. Християнський самвидав України / за ред. О. Зінкевича, Т. Лонгіна. – Торонто, 1985. – 839 с.
9. Митрополит Андрей Шептицький: документи і матеріали, 1941–1944 / уклад. Ж. Ковба ; наук. ред. А. Кравчук. – К. : Дух і літера, 2003. – 314 с.
10. Митрополит Андрей Шептицький: матеріали та документи (1865–1944 рр.) / Я. Ю. Заборовський (ред.). – 2-ге вид., доп. – Львів : Фірма «Олір», 1995. – 176 с.
11. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів держаної безпеки (1939–1944 рр.) – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – 480 с.
12. Сергійчук В. І. Українські державники: Андрей Шептицький / В. І. Сергійчук. – Вишгород : Сергійчук М. І., 2015. – 440 с.
13. Твори слуги Божого митрополита Андрія Шептицького. Пастирські листи. Том II. – Тороно, 1965. – 277 с.
14. Терещук Г. Шептицький від А до Я / Г. Терещук, О. Думанська. – Львів : Вид-во Старого Лева, 2015.
15. Цвенгрош Г. Апостольський Престол і митрополит Андрій Шептицький / Г. Цвенгрош. – Львів, 1992. – 37 с.
16. Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький / Л. Цегельський. – Львів : Місіонер, 1995. – 77 с.

Перелік художніх і документальних фільмів, присвячених Андрею Шептицькому

№	Назва картини	Рік випуску	Країна	Режисер, автор
Художні фільми				
1.	«Владика Андрей»	2008	Україна	О. Янчук
Документальні фільми				
2.	«Андрей Шептицький «Світильник істини»		Україна	
3.	«Зближаються часи»	1994	Україна	О. Столбова

№	Назва картини	Рік випуску	Країна	Режисер, автор
4.	«Митрополит Андрей Шептицький»		Україна	Кіностудія «Контакт»
5.	«Слобожанська місія Великого митрополита»	2015	Україна	
6.	«Спадщина Андрея Шептицького»	2009	Україна	Т. Пастернак
Мультиплікаційний фільм				
7.	«Андрей Шептицький – світло любові»	2013	Україна	УГКЦ

ДОВІДКОВІ МАТЕРІАЛИ

ПРЕЗЕНТАЦІЯ

«ГОЛОДОМОР 1932–1933. Геноцид Українського народу»³⁵

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ

ГЕНОЦИД – зумисні злочинні дії, спрямовані на цілковите або часткове знищення національних, етнічних, расових або релігійних груп

ГОЛОДОМОР – акт геноциду проти Українського народу, результат спеціально організованого комуністичним керівництвом штучного голоду у 1932–1933 роках, що спричинив загибель мільйонів людей

Картина Віктора Цимбала «Рік 1933»

³⁵ Цю презентацію можна завантажити у форматі PDF за посиланням: http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/golodomor_na_mon.pdf
У форматі Power Point: <https://www.slideshare.net/ssuser24fd6a/ss-76048553>

УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ

Передумови Голодомору

Форсована індустріалізація

комплекс заходів радянського керівництва у період 1920–1930-х років із прискореного розвитку промисловості за рахунок «перекачування» грошей із сільського господарства на потреби розвитку промислових підприємств, переважно військового призначення. Курс на індустріалізацію взято у грудні 1925 року на XIV з'їзді ВКП(б)

УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ

Передумови Голодомору

Суцільна колективізація

державна політика примусового об'єднання селян-одноосібників у великі колективні господарства з метою ліквідації приватної власності на засоби виробництва, впровадження форм господарювання, повністю підконтрольних режимові

На жовтень 1931 року в Україні створено **32 150** колгоспів. До кінця 1932 року колективізовано майже **70%** господарств, понад **80%** посівних площ

УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ

Передумови Голодомору

Розкуркулення

ліквідація заможних селянських господарств

Здійснювалася для:

- зміцнення матеріальної бази колгоспів;
- залякування загальної маси селян;
- знищення спротиву.

Здійснювалася шляхом:

- позбавлення власності;
- податкового тиску;
- репресій;
- депортацій

Понад 352 тисячі селянських господарств ліквідовано у 1928–1931 роках.

285 тисяч сімей чисельністю майже 1 мільйон осіб вивезено за межі України до середини 1930-х років

Передумови Голодомору

Хлібозаготівлі

примусове вилучення державою
в селян максимальних обсягів
зерна за суттєво
заниженими цінами

У 1932 році обсяги
хлібозаготівель в Україні
сягнули **53%** валового
збору зернових

Хлібозаготівлі

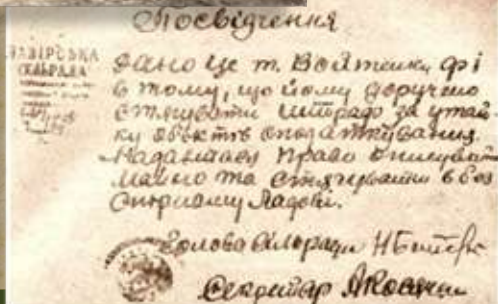
ДО ЗЕРНИНИ!

Вилучене в
хлібозаготівлі
збіжжя.
Донецчина.
1932 рік

Прийом зерна від селян на
зсипному пункті «Союз
хліба». Кагарлик. Київщина.
1932 рік

Посвідчення про право
застосовувати каральні
санкції щодо селян.
Лубенщина. 1928 рік

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Передумови Голодомору

Терор проти національної інтелігенції

Водночас з терором проти селянства комуністичний режим розпочинає фабрикувати кримінальні справи проти української інтелігенції – вчених, вчителів, письменників, режисерів, священиків, працівників державних установ, діячів культури

Судовий процес над СВУ. Харків. 1930 рік.
На лаві підсудних – **45 осіб**. Невдовзі заарештовано ще **700 підозрюваних**

Найбільші сфабриковані справи: «Спілки визволення України» (СВУ, 1929–1930), «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України» (1930), «Військово-офіцерської контрреволюційної організації» (1930–1931), «Українського національного центру» (УНЦ, 1930–1932), «Трудової селянської партії» (ТСП, 1931), «Української військової організації» (УВО, 1932–1933)

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Передумови Голодомору

Нищення духовності

Більшовицький режим мав відверте антирелігійне спрямування.

Реалізовувалося:

- у руйнуванні церков або перетворенні їх на склади, комори, клуби;
- у конфіскації церковних цінностей;
- в активній антирелігійній пропаганді;
- у масових арештах священиків і церковних діячів.

Така політика призвела до порушення традиційного соціально-економічного укладу українського народу, деформації духовних цінностей

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

ДИКТАТОР ГЕНОЦИДУ І ЙОГО ПОСІПАКИ

СТАЛІН (Джугашвілі) Йосип

МОЛОТОВ (Скрябін) Вячеслав

КАГАНОВИЧ Лазар

ПОСТИШЕВ Павло

КОСІОР Станіслав

ЧУБАР Влас

ХАТАЄВИЧ Мендель

АПЕЛЯЦІЙНИЙ СУД МІСТА КИЄВА ПОСТАНОВОЮ ВІД 13 СІЧНЯ 2010 РОКУ **ВИЗНАВ ЇХ ВИННИМИ** в умисній організації геноциду частини української національної групи

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

МИ ЗВИНУВАЧУЄМО!

"Питання зараз стоїть так: буде в нас хліб – буде радянська влада. Не буде хліба – радянська влада загине. А хто зараз має хліб? Реакційний український мужик та реакційний кубанський козачок. Вони не відадуть нам хліба добровільно. Його треба забрати..." В'ячеслав Молотов. 1932 рік

"Селянин приймає нову тактику... він хоче згноїти зерно, щоб задушити радянський уряд кістлявою рукою голоду. Але ворог прорахувався. Ми покажемо йому, що таке голод. Ви мусите зібрати все до останньої зернини і відразу відправити на заготівельний пункт..." Станіслав Косіор. 1930 рік

"Ваше завдання дістати збіжжя всіма способами. Видушіть його з них, де вони його б не заховали – із печей, з-під постелі, з льохів чи із задвірків. Ви, партійні бригади, мусите навчити село, що означає більшовицька рішучість... Не бійтеся вживати крайніх методів. За вами стіною стоятиме партія... Краще зробити багато, як замало". Із промови Хатаєвича перед партійними активістами, яких направляли в села для підсилення хлібозаготівель. Осінь 1932 року

"Радянська Україна є одним із осередків особливо гострої класової боротьби і затяганої опору... Приклад радянської України за минулі роки (1932–1933) надзвичайно повчальний". Із виступу Власа Чубаря на XVII з'їзді ВКП(б). 4 січня 1934 року

УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ

ЯК РЕАЛІЗОВУВАЛИ ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ?

Встановлення нереального плану
хлібозаготівлі, виконання якого
здійснювалося через застосування
насильницьких методів вилучення в
селян зернових культур

Занесення на «чорні дошки» –
ізоляція та застосування
спеціальних репресій до сіл, що
не виконували хлібозаготівельні
плани та/або чинили опір

Вилучення зерна у селян. Миколаївщина. 1933 рік

Впровадження натуральних штрафів – конфіскація 15-місячної
норми м'яса (згодом – картоплі, сала, продуктів тривалого
зберігання) за невиконання плану хлібозаготівель
окремими господарствами

УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ

ЯК РЕАЛІЗОВУВАЛИ ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ?

Обмеження вільного пересування
селян з метою пошуку продовольства,
заборона виїзду з України

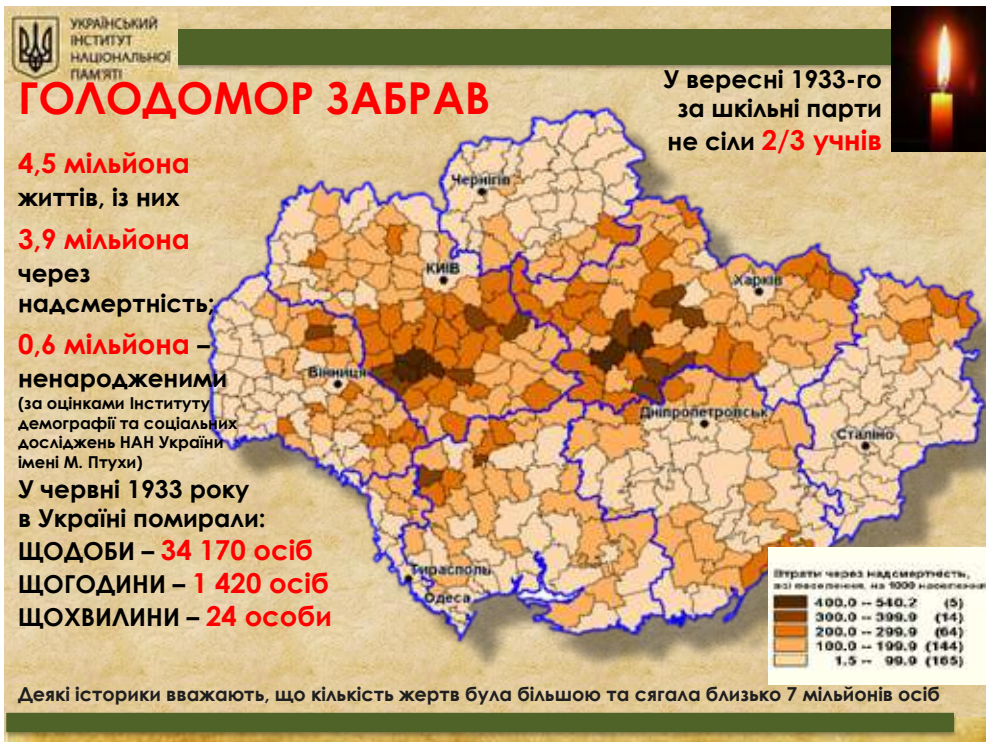
Проведення постійних обшуків з
вилученням зерна, насіннєвих
запасів, майна, одягу, всіх продуктів
харчування, готової їжі

Посилення репресій проти всіх,
хто наважувався чинити
спротив владі

М. ДЕРЖАВСЬКИЙ
**НАЙБІЛЬШИЙ
ЗЛОЧИН
КРЕМЛЯ**
СТВОРЕНИЙ СОВЕТСЬКОЮ
МОСКВОЮ ШТУЧНИЙ ГОЛОД
В УКРАЇНІ 1932-33 Р.
НАКЛАДОМ ДОБРУСЬ В БРИТАНІЇ
ЛОНДОН - 1952

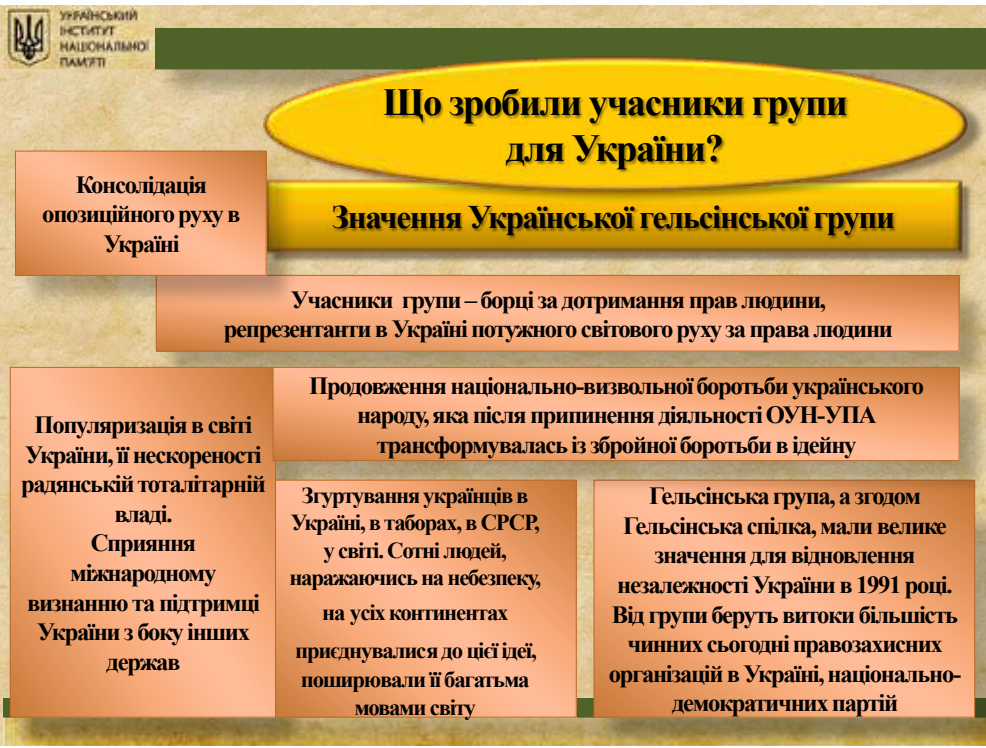

ПРЕЗЕНТАЦІЯ «УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА У СХЕМАХ І ПЕРСОНАЛІЯХ»³⁶

³⁶ Цю презентацію можна завантажити у форматі PDF за посиланням: http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/prezentaciya_gelsinska_grupa.pdf
У форматі Power Point: <https://www.slideshare.net/desnafan/ss-68037901>

Люди свободи. Засновники Української гельсінської групи

Микола Руденко

Микола Руденко – перший Голова Української гельсінської групи

На його честь американський фантаст Артур Кларк назвав одного з героїв «Космічної одисей-2010». Після десяти років таборів і заслання письменник-фронтовик, інвалід II групи, виїхав до Німеччини, а звідти – до США.

У 1988 його позбавили радянського громадянства. 1990 року повернувся в Україну, брав участь у громадсько-політичному житті. Лауреат Шевченківської премії за роман «Орлова балка» та збірку «Поезії» (1993). Герой України (2000). Помер 2004 року. Похований у Києві

Олесь Бердник – автор документів Української гельсінської групи

Учасник Другої світової війни, був поранений. У 1949 році засуджений до 10 років таборів, 5 років заслання і 3 років обмеження в правах. У 1953 втік із табору, спійманий і засуджений знову. 1955 був помилуваний. Від початку діяльності Української гельсінської групи став автором багатьох документів групи. У 1979 році був заарештований за звинуваченнями «антирадянська агітація та пропаганда». Засуджений до 6 років таборів суворого режиму та 3 років заслання. Визнано «особливо небезпечним рецидивістом». Помилуваний у березні 1984 року. Автор 15 книг. Помер у 2003 році. Похований у с. Гребені Кагарлицького р-ну Київської обл., під посадженою ним калиною

Олесь Бердник

Люди свободи. Засновники Української гельсінської групи

Левко Лук'яненко

Левко Лук'яненко – автор Акта проголошення незалежності України

День народження дисидента 24 серпня. Загалом відбув у ув'язненні 27 років і 4 місяці. Співзасновник Української робітничо-селянської спілки, яка висувала вимоги відокремлення України від СРСР шляхом проведення референдуму. За це у 1961 році засуджений до смертної кари, пізніше заміненій на 15 років таборів. У 1976 році вступив до Української гельсінської групи.

У 1977 році засуджений до 10 років таборів і 5 років заслання. У 1988 заочно обрано Головою Української гельсінської спілки. На початку 1989 повертається в Україну. У березні 1990 обраний депутатом Верховної Ради України. Балотувався на посаду Президента України. У 1992-1993 роках – посол України в Канаді. Герой України (2005). Лауреат Шевченківської премії за публіцистичний 13-томник «Шлях до відродження» (2016).

Має 88 років. Проживає в селі Хотів під Києвом.

Мирослав Маринович – інженер, правозахисник, релігійзнавець

У 1977 році заарештований за участь у Гельсінській групі. Отримав 7 років ув'язнення та 5 років заслання. У березні 1987 року повернувся в Україну. Працював оператором нафтопереробного заводу в Дрогобичі. Згодом викладав історію християнства. У 1997 році заснував Інститут релігії та суспільства Львівської богословської академії (з 2002 року – Українського католицького університету). Сьогодні один із найавторитетніших релігійзнавців України, президент Інституту релігії та суспільства, віцеканцлер Українського католицького університету. Автор 6 томів «Вибраного», «Євангелія від юродивого». Має 67 років. Мешкає у Львові.

Мирослав Маринович

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Форми переслідувань і репресій:

- залякування (спеціальні «бесіди» в КДБ, організація кампаній у пресі тощо);
- адміністративні санкції (догани, заборона працювати за фахом, звільнення з роботи);
- позбавлення радянського громадянства, заборона повернення з ув'язнень в Україну;
- примусове «лікування» у психіатричних клініках;
- арешти й ув'язнення за сфальсифікованими кримінальними справами (хуліганство, зґвалтування, дармоїдство, незаконне зберігання вогнепальної зброї, ухилення від служби в радянській армії, антирадянська пропаганда)

Юрій Литвин

Олека Тихий

Валерій Марченко

Михайло Мельник

Василь Стус

Їхні життя забрав радянський тоталітарний режим

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

ЦІНА СВОБОДИ:

**5 життів учасників групи,
550 років
таборів, колоній, в'язниць,
заслань, психіатричних лікарень**

**Такою була розплата
за відстоювання прав людини**

Карцер № 3, де загинув Василь Стус.
Кучинський табір. Пермська область

За весь час існування
до групи вступило
49 діячів,
8 з яких – іноземці

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Діячі Української революції

До 100-річчя Української революції 1917–1921 років Український інститут національної пам'яті спільно з Міністерством інформаційної політики України та Київською міською адміністрацією підготував цикл із 11 плакатів про політиків, військових, громадських діячів періоду революції³⁷.

³⁷

Більше плакатів можна завантажити за посиланням:
<http://www.memory.gov.ua/page/sotsialna-reklama-0>

100
РОКІВ БОРОТЬБ
УКРАЇНСЬКА
РЕВОЛЮЦІЯ
1917-1921

*Україна в тій чи іншій формі буде.
Не змушиш ріку текти назад, так
само і з народом, його не змушиш
зректися ідеалів*

**ПАВЛО
СКОРОПАДСЬКИЙ**

Гетьман Української держави
(квітень – грудень 1918), генерал

100
РОКІВ БОРОТЬБ
УКРАЇНСЬКА
РЕВОЛЮЦІЯ
1917-1921

*У житті кожної шляхетної
людини має світити велика ясна
зірка: щаслива доля рідного краю*

**СОФІЯ
РУСОВА**

Членкиня Центральної Ради,
педагог

Люди Свободи

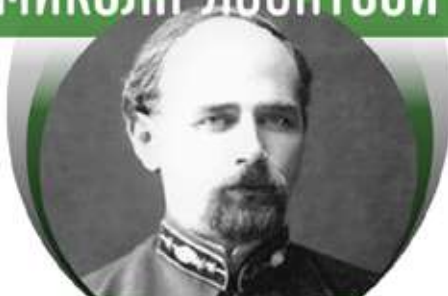
До 25-ї річниці незалежності України Український інститут національної пам'яті спільно з Галузевим державним архівом Служби безпеки України, Центром досліджень визвольного руху підготував і передав усім областям України проект "Люди Свободи" – виставку, що розповідає про людей, які своєю працею та боротьбою в минулому столітті зробили можливим відновлення незалежності України³⁸.

38

Більше плакатів можна завантажити за посиланнями:
<http://www.memory.gov.ua/page/lyudi-svobodi>

МИКОЛА ЛЕОНТОВИЧ

1877-1921

учитель співу, композитор

Зафіксував і вдихнув нове життя у старовинні народні пісні. Автор всесвітньовідомої мелодії «Щедрик», англійська версія якої «Carol of the Bells» є символом Різдва у багатьох країнах.

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ

1873-1924

політичний діяч, публіцист,
перший ідеолог українського націоналізму

Написав «Самостійну роботу» – брошуру, з якої розпочався новітній український націоналізм. У ній вперше сформульовано політичну вимогу утворення самостійної Української Держави.

Боролися за життя

До роковин Голодомору Українським інститутом національної пам'яті спільно із Галузевим державним архівом СБУ, Центром досліджень визвольного руху та Громадським комітетом із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні було створено виставку «Спротив геноциду» (2014 рік).

На 18 стендах представлено унікальні документи та фото із ГДА СБУ, інших державних архівів, які розкривають масштаби спротиву, його форми і методи. Значну частину документів вперше було оприлюднено саме у форматі цієї виставки «Спротив геноциду».

У першому розділі виставки йдеться про історичні обставини, в яких опинилася Україна у 1920-х роках. Друга частина присвячена селянським виступам і повстанням напередодні Голодомору 1932–1933 років. Третій розділ розкриває механізми вчинення злочину геноциду у 1932–1933 роках, четвертий – висвітлює спротив українців тоталітарному режиму в умовах Голодомору³⁹.

³⁹

Завантажити матеріали виставки можна за посиланням:
<http://www.memory.gov.ua/page/fotodokumentalna-vistavka-sprotiv-genotsidu>.
 Банерний варіант виставки Інститут передав в усі регіони України.

Люди Правди

«Люди правди. Щоб світ знав» – серія плакатів (2015 рік), присвячена тим, хто не боявся говорити та писати правду про Голодомор навіть у часи, коли це могло коштувати життя⁴⁰.

⁴⁰ Більше плакатів можна завантажити за посиланнями:
<http://www.memory.gov.ua/page/lyudi-pravdi-materiali-dlya-zavantazhennya>

ЛЮДИ ПРАВДИ ЩОБ СВІТ ЗНАВ

*“8 травня 1933 року. Почалася тепла погода
і сходять всі посіви...*

Колгоспи сіють...

*Люди мруть
з голоду...”*

Не полишав робити
записи у щоденнику
і в голодні роки,
за що отримав вирок
за “контреволюційні
думки та підлив
колгоспного ладу” —
6 років ГУЛАГу.

колгоспний сторож із Харківщини

НЕСТОР БІЛОУС

**1932
ГОЛОДОМОР
1933**

28
ЛИСТОПАДА

**ЗАПАЛИ СВІЧКУ ПАМ'ЯТІ
ЗА ЖЕРТВАМИ
ГОЛОДОМОРУ**

Незламні

Героями виставки «Голодомор не зламав» є люди, які змогли реалізувати себе, попри травму пережитого у 1932–1933 роках. Цей проект підготовлено Українським інститутом національної пам'яті спільно з Національним музеєм «Меморіал жертв Голодомору», Національним комітетом із вшанування пам'яті жертв Голодомору – геноциду 1932–1933 років в Україні, Центром досліджень визвольного руху⁴¹.

The poster is for an exhibition titled "ГОЛОДОМОР 1932–1933 НЕ ЗЛАМАВ" (Holodomor 1932–1933 did not break). It features a black and white portrait of Kateryna Bilokur, a woman with dark hair, looking slightly to the side. The background of the top half shows bare tree branches. A small floral emblem is centered above the title. The bottom half has a yellow banner with the name "КАТЕРИНА БІЛОКУР" and the text "видатна художниця" (outstanding artist). To the right of the portrait, there is a quote about her. Below the banner, there is a quote about the exhibition's theme and a small image of a colorful abstract painting. Logos of various organizations are in the bottom right corner.

ГОЛОДОМОР
1932–1933
НЕ ЗЛАМАВ

Пережила Голодомор у рідному селі на Пирятинщині. У 1946–1947 роках родина Білокур знову голодувала. Під впливом побаченого Катерина пише картину "Цар-Колос". Пабло Пікассо під враженням її творчості сказав: «Якби ми мали художницю такого рівня майстерності, то змусили б заговорити про неї цілий світ!».

КАТЕРИНА БІЛОКУР
видатна художниця

1900
1961

«Доля випробовує тих, хто намірився іти до великої мети, але сильних духом не спіймає ніхто, вони зі стиснутими руками вперто і сміливо ідуть до наміченої мети. І тоді доля винагороджує їх сторицею і відкриває перед ними всі таємниці дійсно прекрасного і незрівнянного мистецтва».

ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ «МЕМОРІАЛ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ»
НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ ІЗ ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ – ГЕНОЦИДУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ
HREC

⁴¹ Більше плакатів можна завантажити за посиланням:
<http://www.memory.gov.ua/page/internet-versiya-baneriv-iz-proektu-nezlamni>

Народився в селі Ломівка (нині – у межах міста Дніпра). Підлітком завдяки бабусі таки пережив Голодомор. Став відомим письменником. Його повість про Голодомор «Стокозове поле» (1936) не друкували, а згодом «виправили» до невпізнання. Переживання трагедії 1932-1933 років письменник вилив на сторінках власного щоденника.

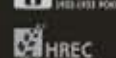
ОЛЕСЬ ГОНЧАР

письменник, літературний критик, громадський діяч

1918

1995

«Є речі, про які писати художні твори я не зміг би. Скажімо про голод 1933-го. Це вже не горе, а надгоре, надвідчай, це антижиття. Щось ніби замогильне. Де вже ні крихти надії, жодного промінчика світла».

Ціна війни. Ціна миру

До 8–9 травня Українським інститутом національної пам'яті та Центром досліджень визвольного руху було презентовано виставку «Українська друга світова» (2015 рік). У центрі уваги експозиції український вимір Другої світової війни – від 1 вересня 1939 року (коли українці у складі Війська Польського стали до бою з гітлерівськими агресорами), до останніх пострілів на Далекому Сході – у війні з Японією. Йдеться також про внесок Українського народу в перемогу над нацизмом⁴².

⁴² Завантажити матеріали можна за посиланням:

<http://www.wv2.memory.gov.ua/vystavka/>

Виставка у банерному варіанті була передана Інститутом в усі області України.

Жіночі історії Другої світової

До Дня пам'яті та примирення та Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (2016 рік) було представлено інформаційно-просвітницький проект Українського інституту національної пам'яті, Національного музею історії України у Другій світовій війні та Української асоціації дослідників жіночої історії «Війна не робить винятків. Жіночі історії Другої світової». Він розкриває правду без гіркого присмаку радянської пропаганди про роль жінки у буремні воєнні часи – про тих, хто боровся, чекав, опікувався родиною⁴³.

ВІЙНА НЕ РОБИТЬ ВИНЯТКІВ.
ЖІНОЧІ ІСТОРІЇ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ

Олена Вітер (1904-1988)

Настоятелька греко-католицького монастиря, співпрацювала з ОУН. Заарештована НКВС і засуджена до смертної кари. Одна з небагатьох, хто пережили розстріли в тюрмі "на Лонцького" у Львові. Під час Голокосту врятувала від нацистів десятки єврейських дітей. Перша серед українців 1976 року отримала звання «Поведник народів світу». За те, що не загасила вогник віри в найгорніший час.

1939–1945 **ПАМ'ЯТАЄМО ПЕРЕМАГАЄМО**

ВІЙНА НЕ РОБИТЬ ВИНЯТКІВ.
ЖІНОЧІ ІСТОРІЇ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ

Седокія Завалій (1924-2010)

Дівчина із міста Новий Буг на Миколаївщині розпочала бойовий шлях 1941-го санітаркою, а демобілізувалася у званні гвардії полковника. Перша і єдина жінка-командир взводу морської піхоти в радянській армії під час Другої світової. Брала участь у боях за Севастополь, Сапун-гору, Балаклаву, Керч та інші міста.

1939–1945 **ПАМ'ЯТАЄМО ПЕРЕМАГАЄМО**

⁴³ Дізнатися більше про долі жінок часів Другої світової та завантажити плакати можна за посиланням: <http://memory.gov.ua/page/zhinochi-istorii-drugoi-svitovoi>

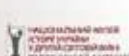
ВІЙНА НЕ РОБИТЬ ВИНЯТКІВ. ЖІНОЧІ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ

Олена Теліга (1906-1942)

Українська поетеса, діячка ОУН. 1941-го прибула до окупованого нацистами Києва, щоб відновлювати тут українське культурне життя. Очолювала редколегію літературного додатку «Літаври» до газети «Українське слово». Заарештована й розстріляна в Бабиному Яру в лютому 1942 року. Останні її слова написані на стіні камери київського гестапо: «Тут сиділа і звідси йде на розстріл Олена Теліга».

1939–1945 ПАМ'ЯТАЄМО ПЕРЕМАГАЄМО

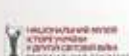
ВІЙНА НЕ РОБИТЬ ВИНЯТКІВ. ЖІНОЧІ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ

Марія Бабінчук (1924-1950/51)

Підпільниця, дружина надрайонного провідника ОУН Надвірнянщини Григорія Вацеби. Через це змушені були віддати свою доньку Мотрю, якій було всього декілька днів, на виховання чужим людям. Згодом Марія і Григорій загинули від рук енкаведистів. Доньці від батьків залишилися тільки два короткі листи-заповіти, в яких вони розповідали про боротьбу за Україну.

1939–1945 ПАМ'ЯТАЄМО ПЕРЕМАГАЄМО

Українці проти нацизму

«Українці в лавах Об'єднаних Націй перемогли агресора» – назва інформаційної кампанії до Дня пам'яті та примирення (2017 рік). Український інститут національної пам'яті спільно з Українським кризовим медіа-центром представили низку плакатів, на яких розкриваються долі та зв'язки чоловіків і жінок – уродженців різних куточків України та світу, які воювали у регулярних арміях або були партизанами, служили у допоміжних формуваннях чи на передовій, пройшли всю війну, героїчно загинули в боротьбі⁴⁴.

**УКРАЇНЦІ В ЛАВАХ
ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ
ПЕРЕМОГЛИ АГРЕСОРА**

**1939–1945
ПАМ'ЯТАЄМО
ПЕРЕМАГАЄМО**

Іван Кожедуб

Найрезультативніший льотчик-ас Союзників часів Другої світової війни. На рахунок – 64 повітряні перемоги. Тричі Герой Радянського Союзу

UKRAINE CRISIS
media center

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

44

Дізнатися більше про українців в арміях світу та завантажити плакати можна за посиланням:
<http://memory.gov.ua/page/ukrainska-druga-svitova>

УКРАЇНЦІ В ЛАВАХ
ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ
ПЕРЕМОГЛИ АГРЕСОРА

1939–1945
ПАМ'ЯТАЄМО
ПЕРЕМАГАЄМО

Майкл Стренк

У складі елітного підрозділу Корпусу морської піхоти США.
Брав участь у важких боях на Тихому океані. Саме він був серед тих,
хто підняв переможний прапор над Іводзімою.

UKRAINE CRISIS
RESEARCH CENTER

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

УКРАЇНЦІ В ЛАВАХ
ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ
ПЕРЕМОГЛИ АГРЕСОРА

1939–1945
ПАМ'ЯТАЄМО
ПЕРЕМАГАЄМО

Петро Федун - «Полтава»

Лейтенант ЧА, полковник УПА. Воював проти німецьких окупантів.
Видатний ідеолог та публіцист визвольного руху. Лицар Золотого Хреста
Бойової Заслуги 1 класу і Золотого Хреста Заслуги.

UKRAINE CRISIS
RESEARCH CENTER

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

В'язні сумління

До 40-річчя Української гельсінської групи було представлено виставку «В'язні сумління». Експозиція розповідає про історію українського правозахисного руху 1970–1980-х років та містить документи й фотографії з особистих архівів членів УГГ і фондів Музею шістдесятництва.

Зокрема, на 21 фотодокументальному стенді йдеться про засновників і членів групи, репресії проти них, діяльність і міжнародну підтримку правозахисного руху в Україні.

Над виставкою працювали: член УГГ, політв'язень, публіцист, історик дисидентського руху – Василь Овсієнко, співробітники Музею шістдесятництва й Українського інституту національної пам'яті⁴⁵.

Воїни

До Дня захисника України Український інститут національної пам'яті презентував виставку «Воїни. Історія українського війська» – 20 розповідей про історію військових формувань на теренах України від часів Русі до сьогодення. Експозиція дає змогу зазирнути в минуле та дізнатися, якими були однострої та зброя у різні історичні епохи. Світлини супроводжує інформація про тип військових організацій, чисельність і озброєння військ, методи воєнного мистецтва та найвизначніші битви⁴⁶.

Організатор проекту: Український інститут національної пам'яті.

Фотографи: Анна Сенік, Роман Ніколаєв, Ігор Свенцицький.

Історична реконструкція: Микола Балабан.

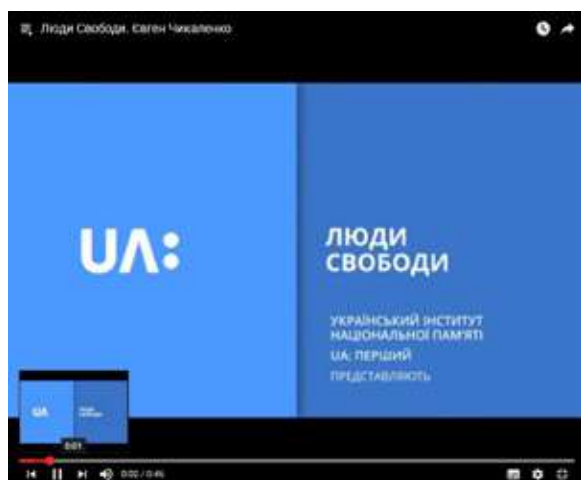

⁴⁶ Матеріали виставки можна завантажити за посиланням:
<http://memory.gov.ua/page/voini-istoriya-ukrainskogo-viiska-vistavka>
Постери доступні на <http://memory.gov.ua/page/voini-istoriya-ukrainskogo-viiska-posteri>

77 ВІДЕОРОЛІКІВ, ЯКІ НЕ ЗАЛИШАТЬ БАЙДУЖИМ

Для популяризації визначних подій та видатних постатей української історії, емоційного донесення Правди до широкого загалу Український інститут національної пам'яті ініціював і реалізував численні інформаційні відеопроєкти та соціальну рекламу.

Партнерами стали: UA: Перший, Український кризовий медіа-центр, Національний музей історії України у Другій світовій війні, Музей шістдесятництва, Харківська правозахисна група, Галузевий державний архів СБУ, Центр досліджень визвольного руху.

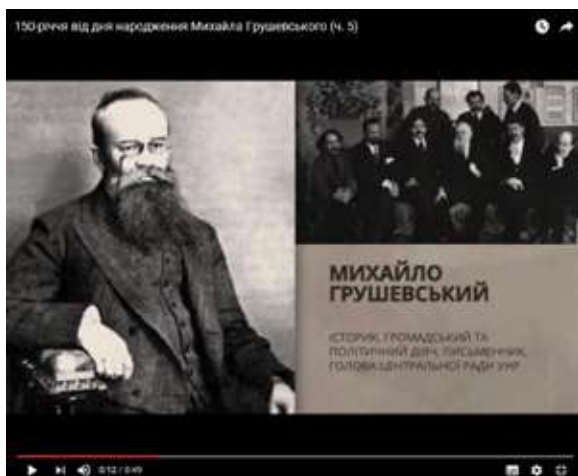

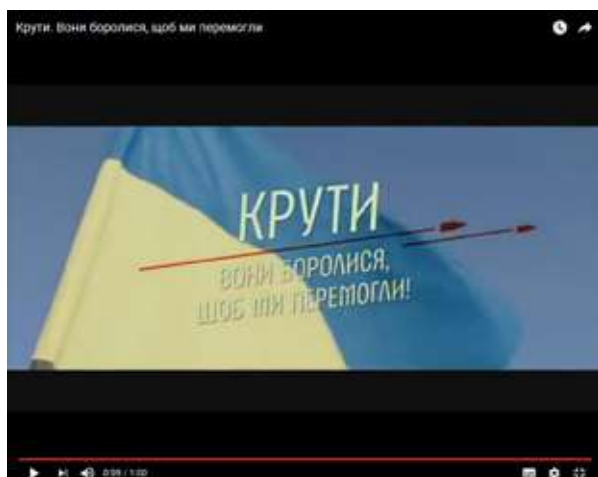
День незалежності України

«Люди Свободи» – цикл із 20 відеороликів за посиланням: <https://mega.nz/fm/184EXSyJ>

Михайло Грушевський

5 відеороликів про діяльність Михайла Грушевського:
<https://www.youtube.com/watch?v=mTyM4Z2VEBI>

Бій під Крутами

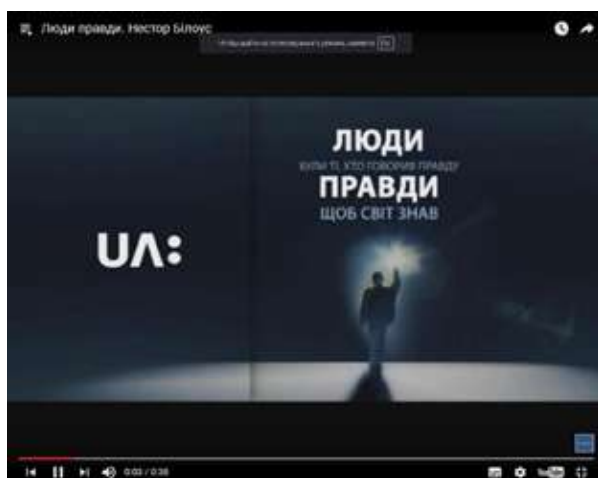
<https://mega.nz/fm/t05CRZhL>

<https://www.youtube.com/watch?v=n3irxmenvvB0>

Голодомор

«Запали свічку пам'яті» —

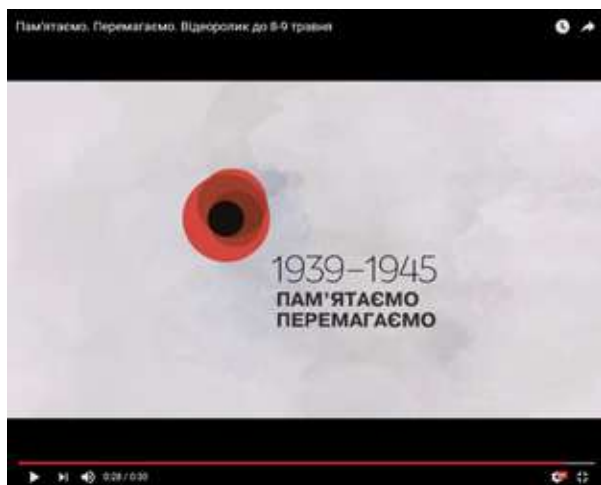
2 інформаційні ролики про щорічну акцію: <https://mega.nz/fm/RowDIzrB>

«Люди Правди. Щоб світ знав» —

12 сюжетів про тих, хто доносив правду про трагедію 1932–1933 років: <http://www.memory.gov.ua/page/video>

«Голодомор не зламав» — відеопроєкт, присвячений Євгенії Сакевич-Далас, Нонні Ауска, Олесю Гончару, Опанасу Залива-сі, Василю Барці, які пережили Голодомор і вціліли фізично і духовно: <https://mega.nz/fm/MxBHIS6b>

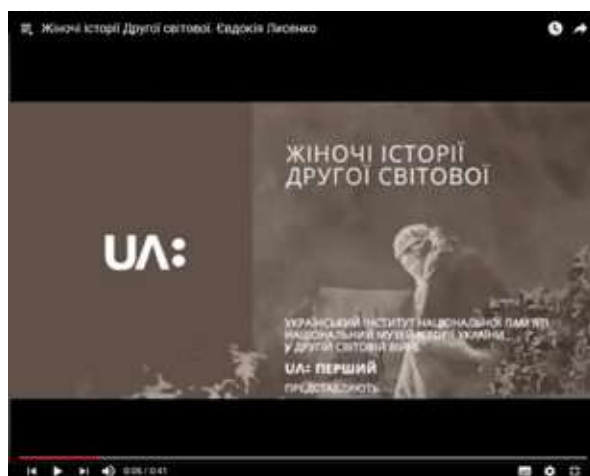

Друга світова війна

«Пам'ятаємо. Перемагаємо» — 5 соціальних відеороликів до 8–9 травня (доступні чотирма мовами): <https://mega.nz/fm/JoojHBLS> <https://www.youtube.com/watch?v=ewfaYWpuHaQ>

«Листи на війну» — 3 тематичні ролики про людську драму на тлі військового конфлікту (режисер Олесь Санін): <https://mega.nz/fm/xoxgWQzA> – 3 ролики про листи <https://www.youtube.com/watch?v=IHfQyR1pm4I>

«Війна не робить винятків. Жіночі історії Другої світової» — тематичний цикл про 8 жіночих доль у буремний час: <https://mega.nz/fm/Q1wVyCIC>

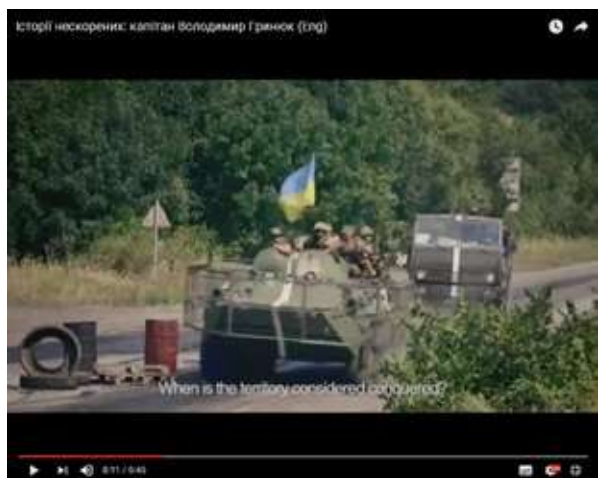
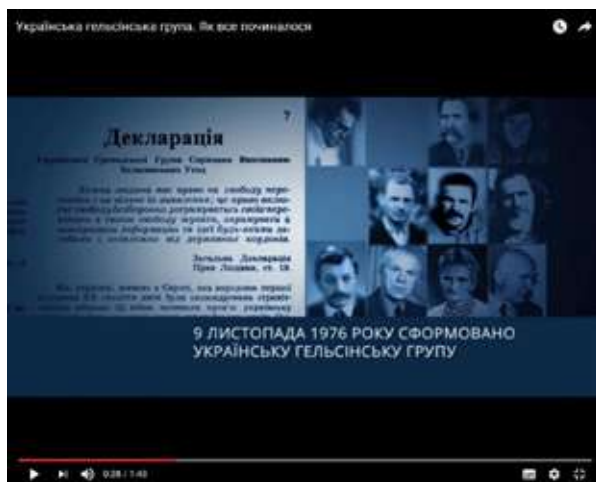

«Українці в лавах Об'єднаних Націй перемогли агресора» – 5 відеоісторій режисера Олеся Санина про Амета-хана Султана, Євгена Березняка, Майкла Стренка, Петра Дмитрука, Галину Кузьменко та їхню роль у перемозі над нацизмом: <https://mega.nz/fm/It5V2Ryb>

Українська гельсінська група

«В'язні сумління» — соціальна реклама про історію українського правозахисного руху: <https://www.youtube.com/watch?v=LKcwvBjHTMU>

День захисника України

«Історії нескорених» – цикл із 10 сюжетів про воїнів АТО: <https://mega.nz/fm/gpgQibCa>

<https://www.youtube.com/watch?v=OHZ-BLqedbI>

Навчально-методичне видання

ЗБІРКА МЕТОДИЧНИХ РЕКОМЕНДАЦІЙ
до відзначення пам'ятних дат
у загальноосвітніх навчальних закладах

Відповідальна за випуск *Оксана Нечай*

Редактор *Людмила Омельченко*

Верстка *Володимира Ситника*

Дизайн обкладинки *Олександри Нечай*

Підписано до друку 11.08.2017.

Формат 70x100/16. Папір офсетний.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 19,83.

Наклад 1500 примірників. Зам №147.

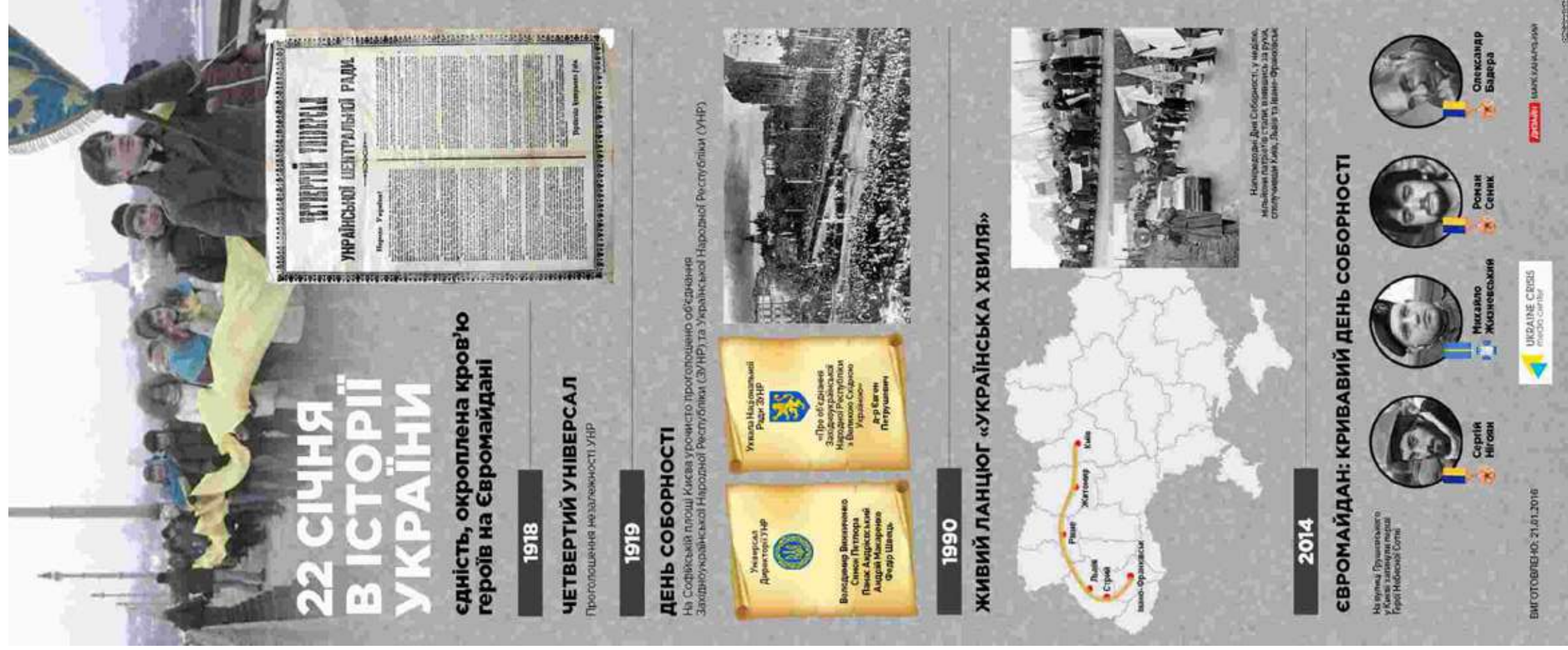
Видавництво і друкарня ПП «ЛІРА ЛТД»

49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5.

Свідоцтво про внесення до Держреєстру

ДК №188 від 19.09.2000.

Січень – лютий 1918 р.

Мирні переговори у Брест-Литовську (Бересті) між представниками блоку Центральних держав, більшовицької Росії та країн, що здобули незалежність після розпаду Російської імперії

Січневе повстання 29 січня – 4 лютого 1918 р.

Більшовицький заколот у Києві

ГЕРОЇЧНИЙ БІЙ ПІД КРУТАМИ ТА ПРИДУШЕННЯ ЗАКОЛОТУ В КИЄВІ ДАЛИ ЗМОГУ ЦЕНТРАЛЬНІЙ РАДІ ВИГРАТИ ЧАС І ПІДПИСАТИ БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР (9 ЛЮТОГО 1918 Р.)

УКРАЇНСЬКА
НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

НІМЕЧЧИНА

АВСТРО-
УГОРЩИНА

ТУРЕЧЧИНА

БОЛГАРІЯ

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ

1

УНР визнана
незалежною
державою

2

Вихід України
з Першої
світової війни

3

Визначався
західний кордон
України

4

Взаємна
відмова від
репарацій

5

Німецьчина й
Австро-Угорщина
погодилися
надати військову
допомогу УНР –
територія України
була звільнена
від більшовиків

Успіхи української дипломатії призвели до фактичного визнання незалежності УНР з боку Радянської Росії у Берестейському мирному договорі (3 березня 1918 р.)

Росія зобов'язується негайно укласти мир з УНР і визнати мирний договір між цією державою та... Четверним союзом. Територія України негайно очищається від російських військ і... Червоної гвардії. Росія припиняє всіляку агітацію або пропаганду проти уряду... УНР.

Лев Троцький

19 березня 1918 р. 28 загиблих крутян перепоховані на Аскольдовій могилі у Києві

На Аскольдовій могилі
Поховали їх –
Тридцять мучнів українців.
Славних, молодих...

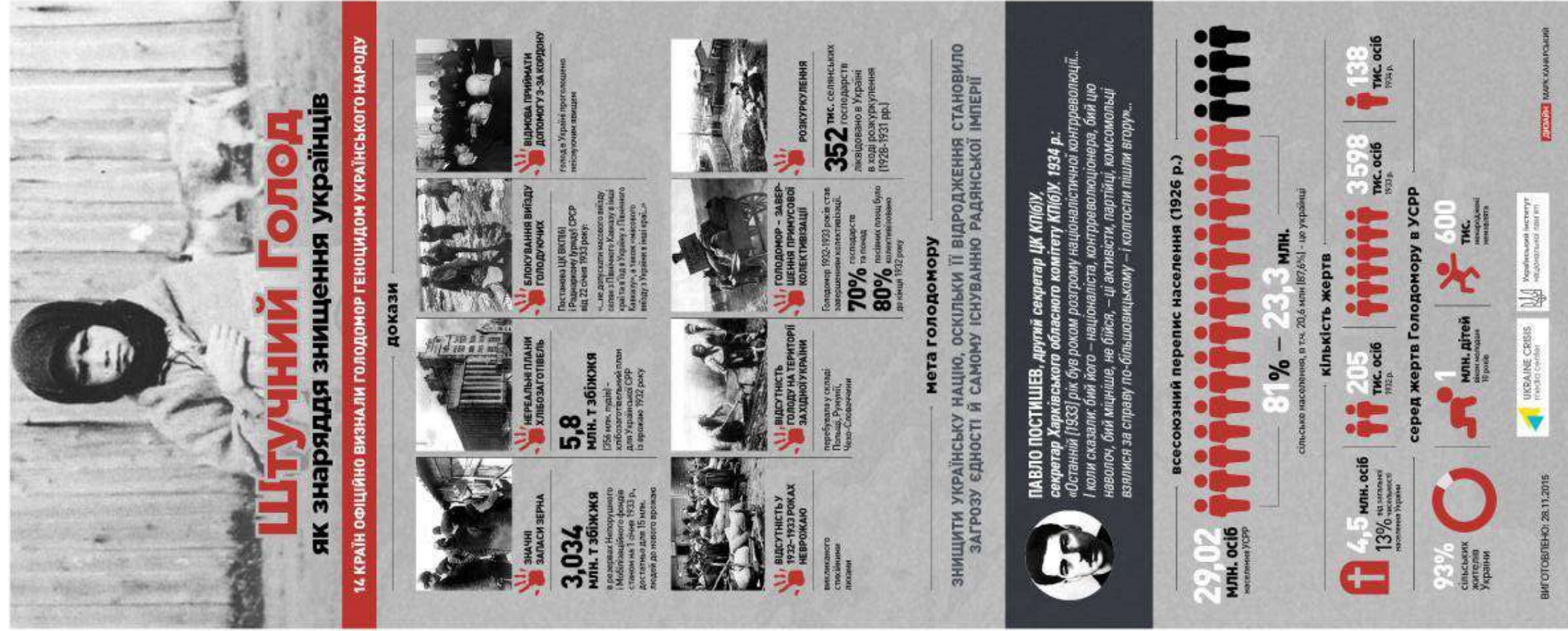
На Аскольдовій могилі
Український цвіт! –
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.

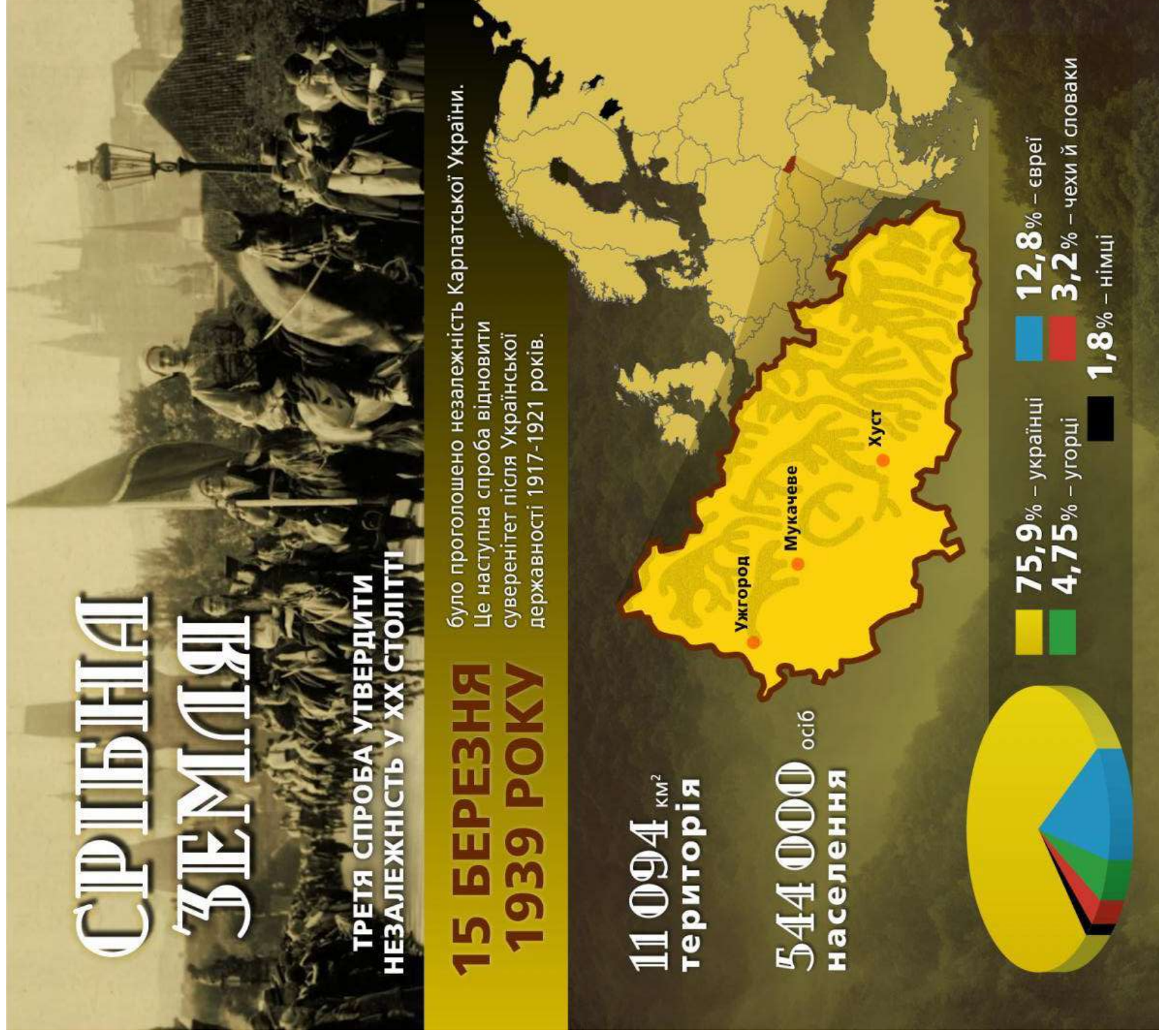

ПАВЛО ТИЧИНА
1918

ВІТАЛІЙ КАЛІНІЧЕНКО
2013

ХРОНІКА СТАНОВЛЕННЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

21 СІЧНЯ 1919 Р. – Всенародні збори у Хусті підтримали приєднання Закарпаття до Української Народної Республіки зі столицею в Києві.

10 ВЕРЕСНЯ 1919 Р. – за умовами Сен-Жерменського договору між країнами-переможцями у Першій світовій війні та Австрією Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь увійшло до складу Чехо-Словацької республіки.

11 ЖОВТНЯ 1938 Р. – Уряд Чехо-Словащини надав автономію Підкарпатській Русі, невдовзі її офіційною назвою стала Карпатська Україна, а уряд очолив отець Августин Волошин.

2 Листопада 1938 Р. – Перший Віденський арбітраж передав до складу Угорщини південно-західну частину Закарпаття з Ужгородом, Мукачевим та Береговим. Автономний уряд переїхав до Хуста.

9 Листопада 1938 Р. – у Хусті засновано напіввійськову Організацію народної оборони «Карпатська Січ».

12 лютого 1939 Р. – вибори до Сойму (парламенту) Карпатської України. Перемогу здобуло Українське національне об'єднання, яке підтримувало А. Волошину.

14 березня 1939 Р. – за згодою Німеччини угорська армія розпочинає наступ на Карпатську Україну.

15 березня 1939 Р. – Сойм Карпатської України проголосив державну самостійність, прийняв Конституцію й обрав президентом Августина Волошину.

Державна мова –
українська

Прапор

Герб

Гімн
«Ще не вмерла
Україна»

ОЧІЛЬНИКИ

Президент
Августин Волошин

Голова Сойму
Августин Штефан

Прем'єр-міністр
Юліан Ревай

Головний командант
Карпатської Січі
Дмитро Климбуш

Керівництво Карпатської України з Августином Волошиним у центрі

Святковий мітинг до 20-річчя Акту Злуки УНР і ЗУНР, 22 січня 1939 р.

БОРІТБА КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ ПРОТИ УГОРСЬКОЇ АГРЕСІЇ – ПЕРШИЙ ВИПАДОК ЗБРОЙНОГО ОПОРУ ГІТЛЕРІВСЬКИМ ПЛАНАМ З ПЕРЕКРОЮВАННЯ КОРДОНІВ У ЄВРОПІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Січовики

Члени головної команди Карпатської Січі під час зустрічі біля будівлі Організації народної оборони «Карпатська Січ»

Агітка січовиків

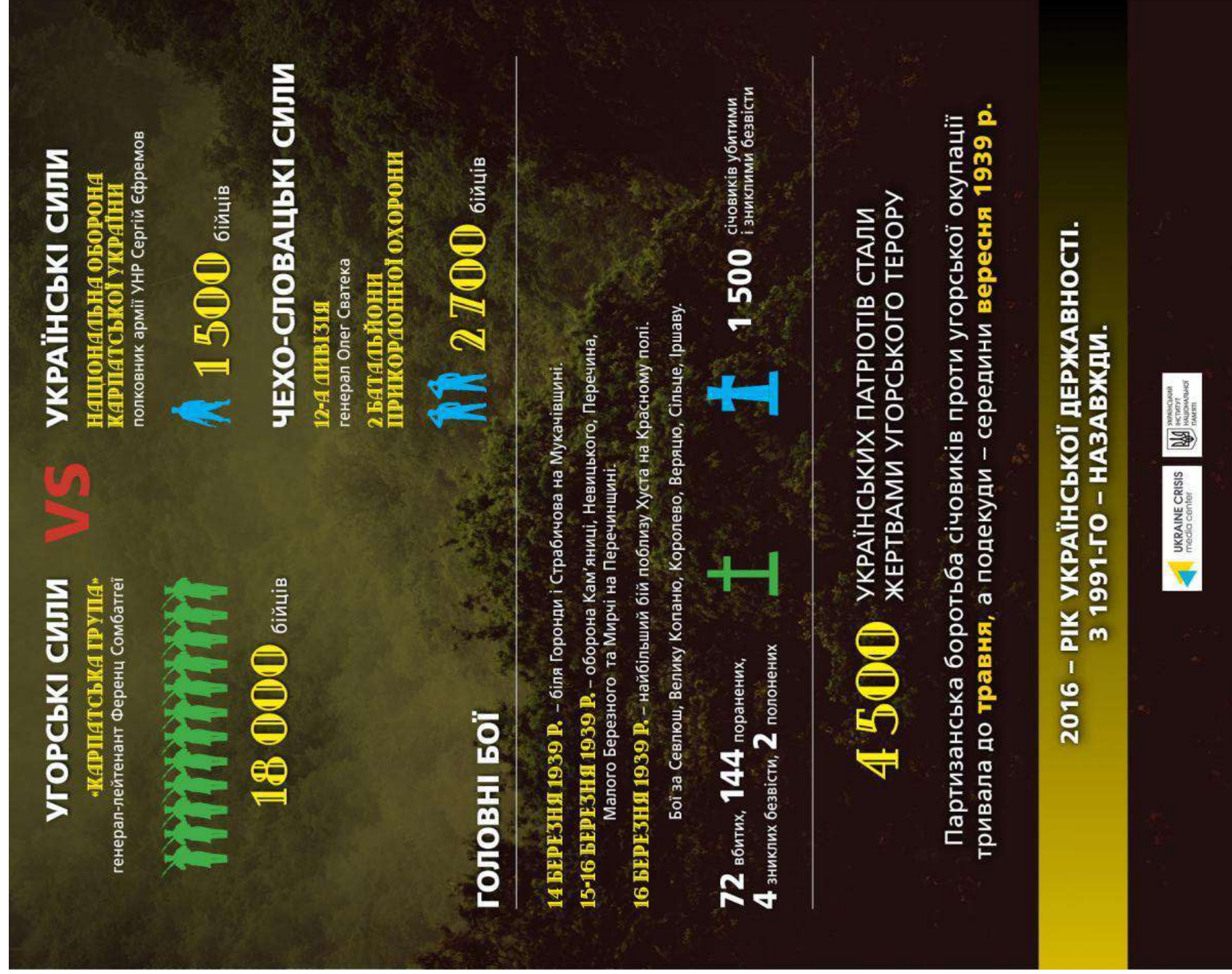
Засновниці жіночої сотні Карпатської Січі Стефанія Тисовська та Марія Химинець

Території, які відійшли до Угорщини згідно з 1-м Віденським арбітражем

14-18 БЕРЕЗНЯ 1939 РОКУ

> 20 великих і малих боїв з угорськими військами

АКЦІЯ «ВІСЛА» - ЗЛОЧИН ПОЛЬСЬКОГО КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ

28.04 – 29.07.1947

НАМІР:

«Остаточне вирішення української проблеми в Польщі»
(з плану операції "Схід", надалі перейменованої на "Вісла")

ПРИВІД:

Вбивство УПА віце-міністра оборони Польщі Кароля Сверчевського 28 березня 1947 р.

ОФІЦІЙНА ВЕРСІЯ:

Ліквідація УПА, підтримуваної українським населенням

ЗДІЙСНЮВАЛИ:

21 тисяча польських і кілька тисяч радянських і чехословацьких військових

ДЕПОРТОВАНО:

- Квітень–липень 1947 – **140 575** осіб
- До грудня - ще близько **10 000** осіб

ЗААРЕШТОВАНО І ЗАСУДЖЕНО:

- **315** цивільних осіб-українців
- в т.ч. **173** розстріляно

УВ'ЯЗНЕНО У КОНЦТАБОРІ «ЯВОЖНО»:

- **3936** осіб
- в т.ч. **823** жінки
- **27** священників
- близько **200** бранців
загинули внаслідок катувань

**ПЛОЩА ТЕРИТОРІЇ,
З ЯКОЇ БУЛИ
ВИСЕЛЕНІ УКРАЇНЦІ -
19 500 км²**

Акція «Вісла» – військово-політична операція польської комуністичної влади, що стала інструментом етнічної чистки та полягала у примусовій депортації всього українського населення південно-східних регіонів Польщі (Лемківщина, Холмщина, Надсяння й Підляшшя) до її північно-західних земель

ЯК ЦЕ ВІДБУВАЛОСЯ:

складання списків на виселення

оточення населених пунктів військовими

2 години на "збори" в дорогу

позбавлення прав на колишні господарства і майно

розвезення по селах (не більше 5 українських родин в одному)

заборона змінювати місце проживання

розподільний пункт

повітова залізнична станція

товарний вагон

пункт переадресації

збірний пункт

Український інститут
національної пам'яті

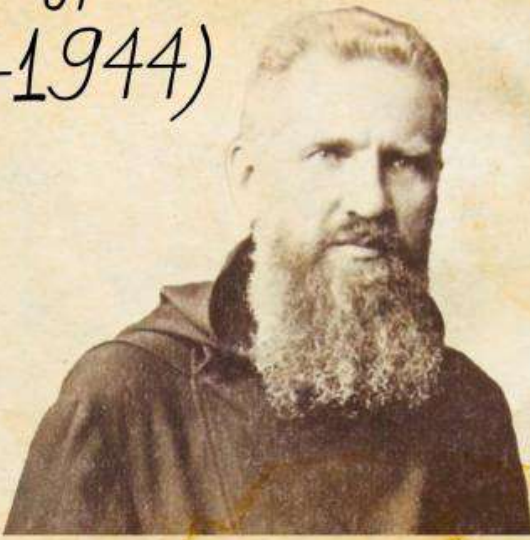

UKRAINE CRISIS
media center
Design: Artem Davydenko

Несподіваний Андрей Шептицький (1865–1944)

Родина:
Світське ім'я – Роман Марія
Александр Шептицький.
Народився у селі Прилибі
на Львівщині.
Походить із графського
роду.

**Організації, які створив чи підтримував
Андрей Шептицький:**

- «Просвіта»
- Українська шкільна організація «Рідна Школа»
- Богословське наукове товариство
- Молодіжні організації «Піласт», «Соки», «Сте»

Світська діяльність:
Навчався в університетах Львова,
Кракова, Вроцлава, Відня,
Мюнхена. Отримав ступінь
доктора права, теології і
філософії.
Упродовж 1904–1914 рр. –
депутат Галицького сойму і
член Палати панів австрійського
парламенту у Відні.
Один із ініціаторів створення
страхової компанії «Карпатя»,
Земельного іпотечного банку у
Львові (1910 р.), чий цінні папери визнавали всі банки
Європи.

«Не буде українського моноліту, коли українці-самостійники не зможуть мимо всіх різниць, які їх ділять, завести між собою якнайбільшої єдності»

У 36 років – Митрополит Української
греко-католицької церкви.

Розбудова Церкви:
Запровадив живу українську мову у
церковне богослужіння.
На кінець 1930-х рр. в УГКЦ
налічувалося 3040 парафій і
більше 4 мільйонів віруючих.
Виступав за об'єднання православ'я
та католицизму.

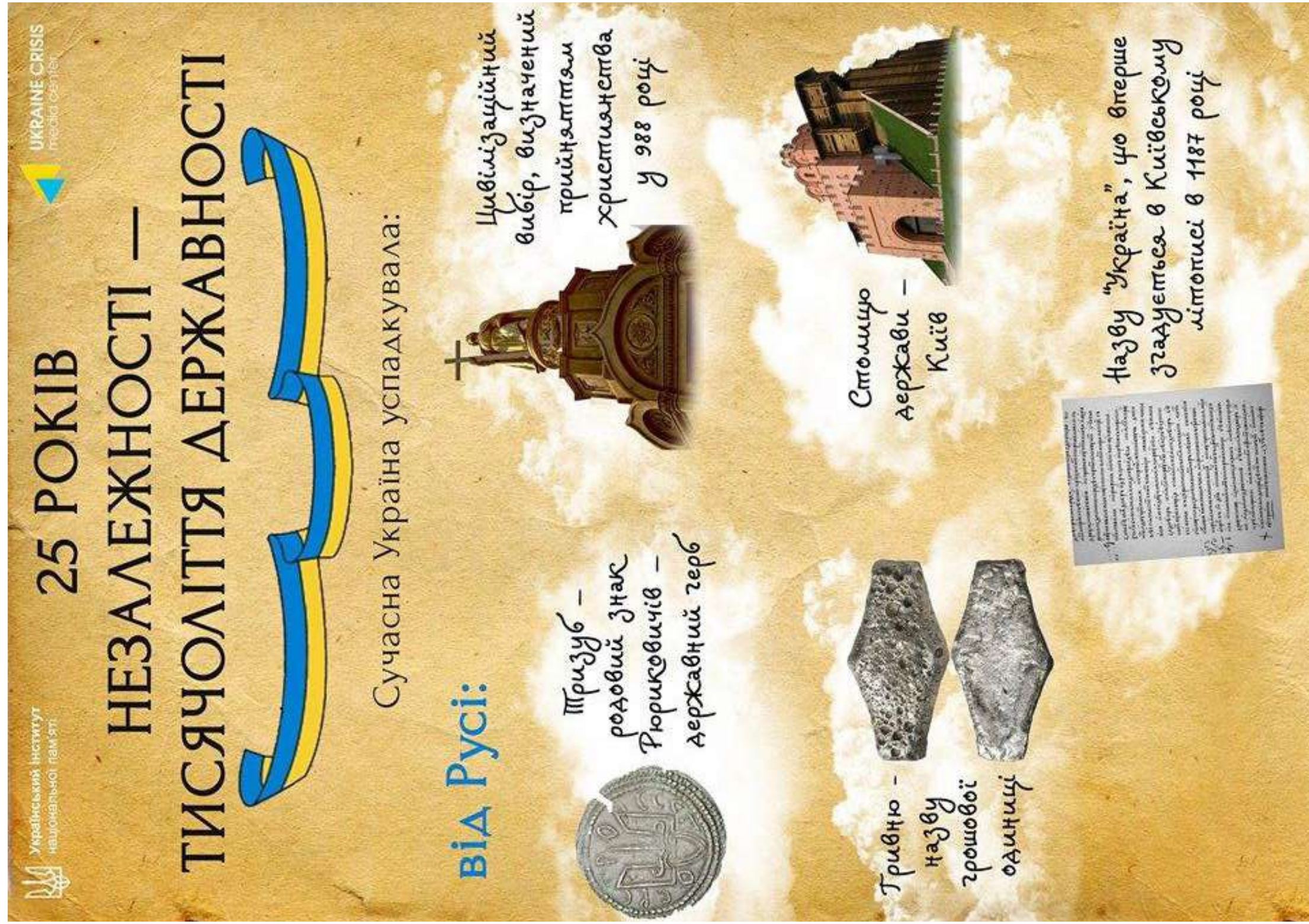

Помер у Львові. Похований у соборі святого Юра.

Мережа порятунку:
У роки Голодомору 1932–1933 видав
пастирське послання на підтримку
голодуючих і зібрав декілька вагонів
зерна.

У роки Голокосту
налагодив мережу
порятунку євреїв.
Врятував 200
єврейських дітей.

від Галицько-Волинської держави:

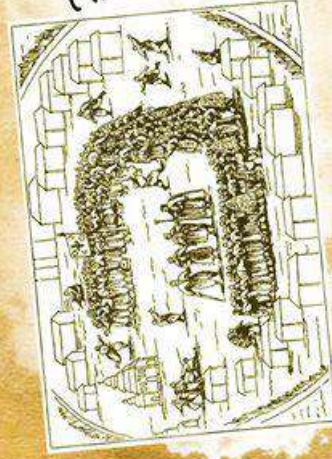

Синьо-жовті барви національного прапора, що походять від колорової гами герба Галицько-Волинського князівства

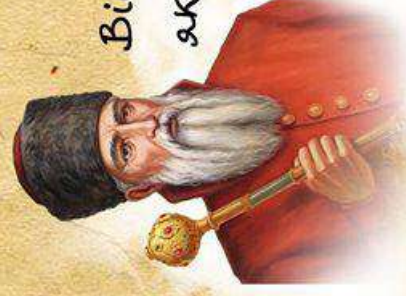

Утвердження європейського вектора розвитку через коронацію князя Данила Галицького

від козацької держави — Війська Запорозького:

Республіканські традиції народовладдя

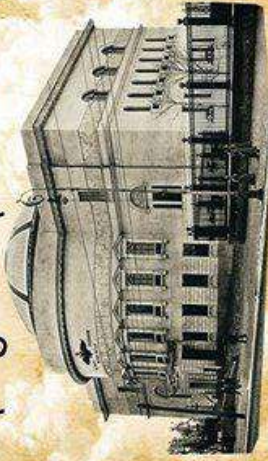
Військові традиції, які лягли в основу збройних сил Української Народної Республіки та українського визвольного руху

Конституцію Пилипа Орлика 1710 року - одну з перших європейських конституцій

Від Української держави 1917—1921 років:

Перший парламент -
Українську Центральну Раду,
створену в березні 1917 року

Перший уряд -
Генеральний Секретаріат
Центральної Ради

Державні символи: герб,
гімн «Ще не вмерла України»,

Українську
академію наук

Соборність -
об'єднання
українських
земель в єдиній
незалежній державі

I

Перший
офіційний
український
правотпис
1918 року

Від Української Радянської Соціалістичної Республіки:

Статус засновника
Організації Об'єднаних Націй
(ООН)

Завершення формування
сучасних кордонів України

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ. Від 1991 назавжди

**22
січня
1918**

проголошення незалежності
Української Народної
Республіки
IV Універсалом
Центральної Ради

**1
листопада
1918**

постання
Західноукраїнської
Народної Республіки

**22
січня
1919**

Акт Злуки УНР і ЗУНР
«День Соборності»

**15
березня
1939**

проголошення незалежності
Карпатської України

**30
червня
1941**

Акт відновлення
Української держави

22 січня 1918
**День першої
Незалежності**

**16
липня
1990**

ухвалення Декларації
про державний
суверенітет

**24
серпня
1991**

Акт проголошення
незалежності
України

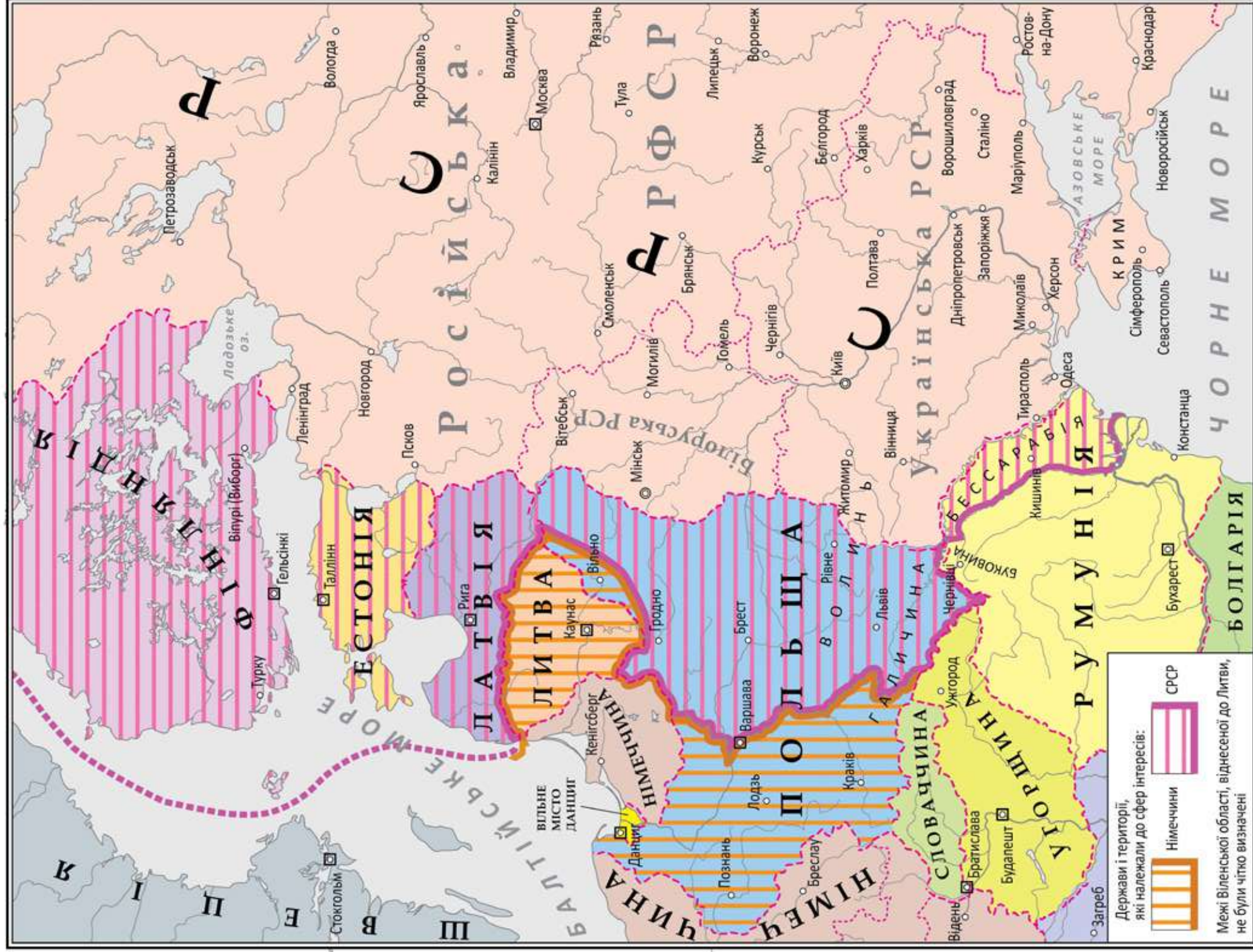
**1
грудня
1991**

Всеукраїнський референдум
на підтримку незалежності
«День національної
єдності»

 Український
інститут
національної
пам'яті

 ЦЕНТР
ДОСЛІДЖЕНЬ
ВИЗВОЛЬНОГО
РУХУ
CVRU.org.ua

**Розмежування сфер інтересів Німеччини та СРСР у Східній Європі
згідно з Секретним додатковим протоколом
пакту Молотова–Ріббентропа 23 вересня 1939 року**

Дії радянських партизанів і підпільників на території України
під час Другої світової

